NAAR EEN ERFGOEDZORG VOOR IEDEREEN

ERFGOEDVISIE WASSENAAR 2018-2024

DEFINITIEF 15-1-2018

Gemeente Wassenaar

Gemeente Wassenaar

Datum : woensdag 6 september 2017
Aan : Gemeenteraad van Wassenaar
Van : College van burgemeester en wethouders

Concept Erfgoed visie

Onze inwoners hechten veel waarde aan de kernkwaliteiten van Wassenaar. Het gaat om de identiteit en specifieke kwaliteiten van Wassenaar zoals beschreven in de Structuurvisie Wassenaar 2025 'Landgoed aan zee'. De concept erfgoedvisie bouwt voort op het behoud en de versterking van deze kwaliteiten. Eerder zijn de unieke kenmerken van het dorp al uitvoerig beschreven in het Verhaal van Wassenaar (bijlage 7 erfgoedvisie). De inbreng van onze inwoners tijdens het participatietraject hebben we verbeeld op de erfgoedwensenkaart en vertaald naar een visie op hoofdlijnen met een zestal bouwstenen zoals beschreven in hoofdstuk 5. In lijn met de Omgevingswet wordt onze erfgoedvisie meer omgevingsgericht. De regels voor de bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten en het aanwijzen van gemeentelijke monumenten gebeurt straks via het omgevingsplan. Voor eigenaren van beeldbepalende panden en monumenten heeft de nieuwe erfgoedvisie geen gevolgen. De status van het paraplubestemmingsplan cultureel erfgoed blijft ongewijzigd en zal op termijn opgaan in het omgevingsplan.

De visie van de gemeente op het erfgoedbeleid is dat Wassenaar als 'Landgoed aan zee' een breed spectrum aan bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten bezit. Het vertegenwoordigt een groot kapitaal en is een sterk merk. Erfgoed is als economische factor van belang voor de vitaliteit van onze gemeente. Het draagt bij aan de aantrekkingskracht van de fysieke leefomgeving en dat willen we zo goed mogelijk benutten. Ontwikkelingen dienen de eigen identiteit en authenticiteit als 'Landgoed aan zee' te waarborgen en waar mogelijk te versterken. Onze centrale missie luidt dan ook: *"Op een toekomstgerichte wijze het cultureel erfgoed als sterk merk duurzaam in stand te houden, te ontwikkelen en draagvlak er voor te bevorderen."* De zes bouwstenen voor deze missie zijn:

1. Zorgvuldige omgang met ons erfgoed
2. Vitaliteit en duurzaamheid
3. Keten op orde
4. Betekenis van erfgoed voor de leefomgeving
5. Erfgoed als sterk merk
6. Samen aan de slag

Aan de hand van de zes bouwstenen zetten we het participatietraject dit najaar voort en benutten we de kracht van de samenleving om de visie en missie met elkaar verder uit te werken en te concretiseren. Daarnaast maken we een breed gedragen uitvoeringsprogramma. Zo geven wij invulling aan het motto: "Erfgoedzorg is voor iedereen". Tegelijkertijd is er dit najaar formele inspraak mogelijk op de voorliggende concept Erfgoedvisie.

Hierop vooruitlopend kan gezegd worden dat de bouwstenen zorgen voor twee grote veranderingen van de erfgoedvisie ten opzichte van het beleid in de vorige erfgoednota:

1. Bescherming met brede blik
2. Publiek en privaat belang hand in hand

Ad 1. Bescherming met brede blik

We kijken niet meer alleen naar objecten en bouwkundige details of naar archeologie. We kijken ook naar de plaats van een pand in z'n omgeving, naar de lanen, de bomen en de huizen er om heen. Met zicht op de omgeving en in samenhang met andere beleidsvelden komen we tot afwegingen en besluiten.

Verder kijken we ook naar het gebruik van het pand. Erfgoed en monumenten worden gebruikt om te wonen, werken, recreëren en beleven. In veel gevallen geldt dat erfgoed in stand kan blijven als het ook gebruikt wordt. Daarom is het van belang een goede balans te vinden tussen bescherming van erfgoed enerzijds en de gebruiksmogelijkheden anderzijds. Daarom kiezen we voor passende gebruiksmogelijkheden bij de instandhouding van het erfgoed en flexibiliteit in herbestemmen.

Ad 2. Publiek en privaat belang hand in hand

De afweging hoe we tot een goede balans komen tussen beschermen en gebruiken maken we graag samen met de Wassenaarse samenleving. Want het is helder dat de gemeente niet in staat is om in haar eentje al het erfgoed overeind te houden. Bescherming, onderhoud en beheer zal alleen slagen als gemeente en samenleving dat gezamenlijke belang onderschrijven en samen oppakken. Waarbij de eindverantwoordelijkheid voor de regie (beleid, vergunningverlening, advies, toezicht, handhaving) bij de gemeente blijft.

Daarom willen we werken aan een betere ondersteuning van eigenaren en gebruikers: aan het loket voor een vergunningaanvraag, maar ook bij toezicht en handhaving of advies bij beheer. In het contact met inwoners en bedrijven proberen we hen dus goed te faciliteren. Voor de regels die er zijn, is de stelregel: we houden het simpel en begrijpelijk. Inwoners begrijpen wat wel en niet kan. Deze aanpak sluit helemaal aan bij de werkwijze van de Omgevingswet.

Voorwoord: Een gedegen fundament voor Wassenaar

Met veel trots presenteren we hierbij onze visie op het erfgoedbeleid voor de gemeente Wassenaar voor de komende jaren. Erfgoed doet ertoe en is het waard om serieus werk van te maken. Het motto van de Structuurvisie: *'Wassenaar als Landgoed aan zee'* wordt als sterk merk met grote toekomstwaarde nog beter op de kaart gezet.

Deze erfgoedvisie is na een intensief participatietraject tot stand gekomen. Erfgoed leeft en dat is ook nu weer gebleken. Tijdens de campagne 'Doe een erfgoedwens' zijn veel reacties binnengekomen. De betrokkenheid van de samenleving heeft ons zeer verheugd.

In deze erfgoedvisie vertellen we het verhaal zoals ingebracht door onze inwoners. De belangrijkste rode draad is dat Wassenaarders trots zijn op hun erfgoed. Het wordt als een groot kapitaal gezien dat gebaat is bij consistent beleid en duurzame investeringen. We willen erfgoed op adequate wijze benutten om de waarde van onze fysieke leefomgeving in stand te houden en te versterken. Daarvoor zoeken we samen met u naar een breed gedragen beleid waar ruimte is om de potentie van erfgoed optimaal te benutten.

We gaan zorgen dat de basis op orde is, dat we de juiste kennis en kunde in huis hebben en dat die voor iedereen toegankelijk is. We zorgen dat we monitorgegevens kunnen leveren, en dat we met behulp van passende regels eigenaren kunnen faciliteren en stimuleren de kwaliteiten van het erfgoed optimaal te benutten.
Elk monument is uniek en vertelt zijn eigen verhaal; er moet dus ruimte zijn voor maatwerkoplossingen.

Daarnaast zoeken we naar een goede balans tussen regie voeren en vrijheid bieden, tussen publiek belang en privaat belang. In het najaar van 2017 heeft de uitwerking plaatsgevonden. Ook bij de uitwerking van deze erfgoedvisie om te komen tot een realistisch uitvoeringsprogramma hebben we de burger betrokken.

Als het beleid is vastgesteld zijn we niet klaar. Dan begint het echte werk pas. In de uitvoering kijken we goed wat de gemeente moet doen en wat de samenleving zelf kan doen. We volgen als leidraad: 'collectief wat moet, individueel wat kan'. Daarbij maken we gebruik van de kracht van de samenleving.

We hopen u tijdens de realisatie van deze erfgoedvisie opnieuw te ontmoeten

College van burgemeester en wethouders

Inhoudsopgave

1 SAMENVATTING 8

2 CULTUREEL ERFGOED: OP WEG NAAR NIEUW BELEID 11

2.1 Inleiding 11
2.2 Aanleiding voor de erfgoedvisie: nut en noodzaak 12
2.3 Doelstelling 12
2.4 Uitgangspunten 12
2.5 Luisteren naar de samenleving 13
2.5.1 *Het participatieproces* 13
2.5.2 *Conclusies participatieproces* 13

3 INSPELEN OP WETTELIJKE VERPLICHTINGEN EN KADERS 17

3.1 Erfgoedwet 18
3.1.1 *Instandhouding voorkomt verlies aan cultreel erfgoed* 18
3.1.2 *Het certificeringsstelsel* 19
3.2 Omgevingswet 20
3.3 Provinciaal beleid: Kroonjuweel landgoederenzone 22
3.4 Gemeentelijk kader: Landgoed aan zee 23
3.5 Gemeentelijk erfgoedbeleid 2012-2017 24
3.5.1 *Evaluatie erfgoedbeleid 2012-2017* 24
3.5.2 *Conclusie van het erfgoedbeleid 2012-2017* 24

4 WAARDEN EN KWALITEITEN VAN HET WASSENAARSE ERFGOED 31

4.1 Wat is erfgoed? 31
4.2 Wassenaarse erfgoedschatten: rijk en divers 33
4.3 Schoonheid is onze kracht 35

5 VISIE, MISSIE, STRATEGIE EN PLANNING 39

5.1 Visie: naar een erfgoedzorg voor iedereen 39
5.2 Missie: Bouwstenen voor het Wassenaarse erfgoedbeleid 40
5.2.1 *We gaan zorgvuldig om met ons erfgoed* 40
5.2.2 *We houden erfgoed op duurzame wijze vitaal* 40
5.2.3 *We zorgen dat de keten op orde is* 41
5.2.4 *We zorgen dat erfgoed betekenis geeft aan je leefomgeving.* 42
5.2.5 *We maken van erfgoed een sterk merk* 42
5.2.6 *We gaan samen aan de slag* 42
5.3 Strategie en planning 43
5.3.1 *Strategie* 43
5.3.2 *Vervolgproces: samenspraak voortzetten* 43
5.3.3 *Planning* 44

6 BIJLAGEN 46

Bijlage 1: Wet- en regelgeving internationaal, Rijk, provincie en regio 46
Bijlage 2: gemeentelijk beleid en de samenhang met andere beleidsvelden 49
Bijlage 3: Evaluatie 55
Bijlage 4: Rijks- en gemeentelijke monumenten 59
Bijlage 5: De Erfgoedschatten en wensen 61
Bijlage 6: Verslag Erfgoedwensen 80
Bijlage 7: Het verhaal van wassenaar 86
Bijlage 8: Criteria aanwijzing gemeentelijke monumenten 127
Bijlage 9: Archeologisch beleidskaart 130
Bijlage 10: verslagen werkbijeenkomsten. 131

De uitkomsten van het participatietraject verbeeld in een erfgoedwensenkaart. Deze kaart is op 26 juni 2017 door wethouder Zweerts de Jong aan de voorzitter van de raadscommissie Ruimte & Economie aangeboden.

Voorblad: Voorstraat 53, 55.

pagina 3: Korenmolen Windlust is een ronde stenen stellingmolen uit 1861.

pagina 4-5: Veenzijdse polder.

1 SAMENVATTING

In januari 2017 heeft de gemeenteraad opdracht gegeven voor de ontwikkeling van nieuw erfgoedbeleid op basis van de Startnotitie '*Erfgoedbeleid 2018-2024: naar een erfgoedzorg voor iedereen*'. Er is voldoende aanleiding voor. De drie belangrijkste redenen zijn:

- de Erfgoedwet is in werking en de Omgevingswet komt eraan;
- het huidige tijdsgewricht vraagt om een bredere en een meer integrale aanpak;
- de rol van de gemeente verandert van regisserend en regelgevend naar faciliterend en samenwerkend.

In de achterliggende periode is een participatietraject met de campagne 'Doe een erfgoedwens' doorlopen. Daarbij zijn inwoners en eigenaren van monumenten en beeldbepalende panden gevraagd naar hun erfgoedwensen en -schatten. Er zijn ruim 120 reacties ontvangen. Ook stakeholders als de Commissie Welstand en Cultureel Erfgoed, de Klankbordgroep Erfgoed Wassenaar, de Stichting Open Monumentendag, de Vrienden van Wassenaar en wijk- en buurtverenigingen droegen hun steentje hieraan bij.

Uit dit participatietraject is gebleken dat veel inwoners erfgoed belangrijk vinden, maar zich zorgen maken over de huidige omgang met het erfgoed. Het maakt hierbij niet uit welke rol zij vervullen (eigenaar, deskundige, inwoner). Zij zien de (meer-)waarde van erfgoed voor Wassenaar en pleiten ervoor er goed voor te zorgen. Ze wensen kwaliteit en continuïteit.

De waarde en het gebruik van erfgoed

De waarde van erfgoed berust op twee belangrijke fundamenten. Ten eerste gaat het om de intrinsieke waarde van erfgoed: de schoonheid en de historie die in erfgoed te herkennen is. Erfgoed draagt in hoge mate bij aan de kwaliteit van de leefomgeving. Het zorgt voor een aantrekkelijk woon- en leefklimaat en heeft een aantrekkingskracht voor buitenstaanders. Erfgoed is als economische factor van belang voor de financiële waarde van het vastgoed in Wassenaar en de vitaliteit van onze gemeente.

Het tweede fundament is de duurzame gebruikswaarde. Erfgoed en monumenten kunnen worden benut voor wonen, werken en recreëren en voor het beleven. In veel gevallen geldt dat erfgoed in stand kan blijven zolang het gebruikt wordt. Daarom is het van belang om een goede balans te vinden tussen een duurzame bescherming en instandhouding van erfgoed enerzijds en de gebruiksmogelijkheden anderzijds.

In de geest van de Erfgoed- en Omgevingswet

In de Erfgoedwet ligt vast dat er voor erfgoed een instandhoudings- en monitoringsplicht geldt. Op grond van de Omgevingswet is de zorgplicht, het definiëren van de waarden en het volgen van instructieregels verplicht. Erfgoedbeleid maken is dus niet vrijblijvend.

Uit het participatieproces blijkt dat de zorgplicht wordt omarmd: er is nadrukkelijk gevraagd naar een adequate bescherming van het erfgoed. Duidelijke regels, juiste informatie, kennis, goed onderhoud, toezicht en handhaving zijn daarin belangrijk, maar ook meedenken, ruimte bieden voor nieuwe functies en het ondersteunen van duurzaamheidsmaatregelen horen daar bij.

Dit participatieproces is geheel in de geest van de Omgevingswet: vraag- en klantgericht zaken in samenhang met elkaar op de agenda zetten. Met deze erfgoedvisie legt de raad de uitgangspunten vast die essentieel zijn om Wassenaar te laten voorsorteren op de Omgevingswet op het gebied van cultureel erfgoed. Deze uitgangspunten vormen de eerste aanzet voor een werkwijze die omgevingsgericht is. We gaan uit van de kracht van de samenleving binnen door de gemeente vastgestelde kaders.

Visie: Naar een erfgoedzorg voor iedereen

Wassenaar bezit als 'Landgoed aan zee' een breed spectrum aan bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten. Het vertegenwoordigt een groot kapitaal en is een sterk merk. We willen deze kwaliteiten koesteren en er op een zorgvuldige en toekomstgerichte manier mee omgaan. Ontwikkelingen dienen de eigen identiteit en authenticiteit als *Landgoed aan zee* te waarborgen en waar mogelijk te versterken. Een passende herbestemming draagt bij aan een effectief behoud van het Wassenaarse erfgoed. De kwaliteit en de diversiteit van Wassenaar is onze kracht. Het draagt bij aan de aantrekkingskracht van de fysieke leefomgeving. Dat willen we in samenspraak met onze inwoners zo goed mogelijk benutten.

Onze missie: Bouwstenen voor het Wassenaarse erfgoedbeleid

De bouwstenen waarmee we samen aan de slag willen gaan om '*op een toekomstgerichte wijze het cultureel erfgoed als sterk merk duurzaam in stand te houden, te ontwikkelen en draagvlak ervoor te bevorderen*', zijn:

- zorgvuldige omgang met ons erfgoed;
- vitaliteit en duurzaamheid;
- keten op orde;
- betekenis van erfgoed voor de leefomgeving;
- erfgoed als sterk merk;
- samen aan de slag.

Samen aan de slag

De bouwstenen van ons erfgoedbeleid is in samenspraak met onze inwoners uitgewerkt in een uitvoeringsprogramma, dat Programma Cultureel Erfgoed 2018-2024 heet. In dit programma worden de kerntaken voor de komende jaren verwoord, gebaseerd op een sober en doelmatige aanpak die uitgaat van de kracht van de samenleving.

2 CULTUREEL ERFGOED: OP WEG NAAR NIEUW BELEID

2.1 Inleiding

De zorg voor het cultureel erfgoed is voortdurend aan verandering onderhevig. Allerlei factoren spelen daarbij een rol, variërend van het veranderende beeld op de inrichting van de samenleving, tot de economie, technologische vooruitgang, veiligheid en duurzaamheid. Ten tijde van de Industrialisatie of de Wederopbouw vroeg de klassieke monumentenzorg aandacht voor het erfgoed dat ongewenst en soms ongezien verloren ging. De rol van monumentenzorg is daarna verder ontwikkeld. Sinds het verschijnen van de beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (2009) wordt steeds meer nadruk gelegd op het op een betekenisvolle manier omgaan met het erfgoed in de brede zin van het woord. Niet alleen het zelfstandige monument staat centraal, maar ook de context er omheen.

Veranderingen volgen elkaar in een steeds hoger tempo op. Sinds 2016 is de nieuwe Erfgoedwet van kracht en staat opeens het interieurensemble en de instandhoudingsplicht op de agenda. In hetzelfde jaar is de Omgevingswet aangenomen, die alle regels bundelt voor het beheer van de fysieke leefomgeving. De inwerkingtreding van de Omgevingswet is bepaald op 1 januari 2021, maar er moet nu al veel voorbereidend werk worden verricht. Enerzijds is de wens groot om zoveel mogelijk van de kracht van de samenleving uit te gaan; anderzijds liggen er wettelijke kaders en taken die niet zonder regie kunnen. De Omgevingswet legt een grote nadruk op integraliteit. Dat betekent dat erfgoed nog meer dan nu het geval is als sectoraal beleidsveld geïntegreerd wordt in het ruimtelijk domein.

Het huidige tijdsgewricht vraagt om een breed gedragen aanpak van het erfgoedbeleid. Daarom zijn wensen opgehaald bij inwoners en stakeholders. Hoofdstuk 2 gaat in op dit participatieproces en geeft een toelichting op de aanleiding, het doel en uitgangspunten die zijn gehanteerd bij het opstellen van de erfgoedvisie. Hoofdstuk 3 gaat in op de beleidskaders. Een hoofdrol is weggelegd voor de Erfgoedwet en Omgevingswet. Ook wordt in dit hoofdstuk het bestaande erfgoedbeleid tegen het licht gehouden.
Om te komen tot een actuele bij Wassenaar passende visie en missie, is het essentieel duidelijk te hebben waar het bij cultureel erfgoed om gaat en wat nu de specifieke Wassenaarse kernkwaliteiten zijn. Met verwijzing naar Landgoed aan Zee, wordt hier in hoofdstuk 4 beknopt op ingegaan. Met al deze kaders en kwaliteiten is aan de hand van de ontvangen wensen de voorliggende erfgoedvisie opgesteld. Deze is samen met de bijbehorende missie opgenomen in hoofdstuk 5. Tot slot wordt hier het vervolgproces toegelicht.

De met tufsteen opgetrokken dorpskerk is waarschijnlijk in de 11de of 12de eeuw ontstaan.

2.2 Aanleiding voor de erfgoedvisie: nut en noodzaak

De directe aanleiding voor het opstellen van een erfgoedvisie ligt besloten in de raadsopdracht van 25 januari 2016. Deze luidt:
"… een integrale visie op cultureel erfgoed te ontwikkelen ter voorbereiding op de Omgevingswet en de Erfgoedwet, welke recht doet aan de ruimtelijke kwaliteit van de fysieke leefomgeving en welke dienst doet als één van de grondleggers voor het op te stellen omgevingsplan, met als doel het digitaal visualiseren en vastleggen van de cultuurhistorische kenmerken, structuren en waarden en het ontwikkelen van een doelmatig en doeltreffend pakket aan regels."

In januari 2017 heeft de gemeenteraad invulling gegeven aan de opdracht voor de opstellen van erfgoedbeleid door het vaststellen van de Startnotitie '*Erfgoedbeleid 2018-2024: naar een erfgoedzorg voor iedereen*'.[1] Er is voldoende aanleiding voor. De drie belangrijkste redenen zijn:

- de Erfgoedwet is in werking en de Omgevingswet komt eraan;
- het huidige tijdsgewricht vraagt om een bredere en een meer integrale aanpak;
- de rol van de gemeente verandert van regisserend en regelgevend naar faciliterend en samenwerkend.

De kernvraag, zoals opgenomen in de starnotitie luidt:
"Hoe ontwikkelen wij meer actueel en bij Wassenaar passend, integraal erfgoedbeleid dat recht doet aan de aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten in Wassenaar en kan rekenen op breed draagvlak bij de diverse doelgroepen?"

2.3 Doelstelling

Het doel van deze erfgoedvisie is te komen tot een breed gedragen actueel en toekomstgericht erfgoedbeleid, dat efficiënter en effectiever is ingericht om de aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten van Wassenaar goed in stand te houden, te benutten en beleefbaar te maken. Bovendien leggen we de basis voor de invulling van onze instandhoudings- en monitoringsplicht vanuit de Erfgoedwet en onze zorgplicht voor het erfgoed vanuit de Omgevingswet.

2.4 Uitgangspunten

De uitgangspunten voor het opstellen van deze erfgoedvisie zijn vastgelegd in de startnotitie en luiden:

1. Het proces moet leiden tot een integrale visie op het erfgoed in zijn gehele breedte en recht doen aan de samenhang die er tussen de verschillende erfgoedvelden onderling is.

2. Vanuit de wens om met dit beleidskader voor te sorteren op de Omgevingswet wordt het proces ingericht volgens de uitgangspunten van deze wet. Dat betekent dat er aandacht is voor participatie en samenspraak, maar ook dat er zoveel mogelijk met andere beleidsvelden samengewerkt wordt. Zo wordt toegewerkt naar een integraal beleid waarin tegenstrijdigheden in beleid in verschillende sectoren zo min mogelijk aanwezig zijn en er een handvat ligt om beslissingen integraal te maken.

3. De erfgoedvisie geeft duidelijkheid over de gemeentelijke koers, die de basis vormt voor het vervolgtraject en de uitvoering, maar biedt tegelijkertijd ruimte om op flexibele en dynamische wijze invulling te geven aan nieuwe ontwikkelingen.

4. De gemeente is verantwoordelijk voor het opstellen van de beleidsnota en de keuzes die daarin worden gemaakt en doet dat zoveel als mogelijk in samenspraak met eigenaren, bewoners en andere partijen. Wij streven naar draagvlak, begrip en betrokkenheid voor de instandhouding en de zorgvuldige omgang met het Wassenaarse erfgoed.

5. Het beleid dient een bijdrage te leveren aan het bevorderen van een hoogwaardige kwaliteit van de leefomgeving, die op haar beurt bijdraagt aan een aantrekkelijk woon- en leefklimaat en kansen en mogelijkheden biedt voor recreatie en toerisme.

6. Het beleid dient aan te sluiten bij bestaande beleidskaders met als belangrijkste de Structuurvisie 'Wassenaar 2025 - Landgoed aan zee'.

2.5 Luisteren naar de samenleving

In de startnotitie is nadrukkelijk opgenomen dat de beleidsontwikkeling op interactieve wijze plaatsvindt met als doel beleid te ontwikkelen dat bij iedereen op zoveel mogelijk draagvlak kan rekenen.

2.5.1 Het participatieproces

Op allerlei wijzen is geparticipeerd: tijdens stakeholdersbijeenkomsten, via brieven, Facebook, Twitter, e-mails en een goed bezocht erfgoedcafé. Allereerst zijn gesprekken gevoerd met diverse stakeholders. Het gaat daarbij om de commissie Welstand en Cultureel Erfgoed, de Klankbordgroep Cultuurhistorie, stichtingen als Stichting Open Monumentendag en Stichting Historisch Centrum Wassenaar. Zij waren net als vertegenwoordigers van de buurtverenigingen, de Vrienden van Wassenaar, de woningbouwverengingen en Dunea aanwezig tijdens de stakeholdersbijeenkomst op 12 april 2017. In het kader van de erfgoedcampagne 'Doe een erfgoedwens' hebben ze hun erfgoedschatten benoemd en hun wensen en ideeën voor het nieuwe erfgoedbeleid uitgewisseld. Van deze bijeenkomst zijn filmpjes gemaakt die via de Facebookpagina van de gemeente konden worden bekeken. Dit geldt ook voor een filmpje waarin wethouder Zweerts de Jong het belang van erfgoed onderstreept en inwoners oproept deel te nemen aan de campagne.

1 Starnotitie Erfgoedbeleid 2018-2024 "*Naar een erfgoedzorg voor iedereen*' (raadsbesluit 25 januari 2017).

Parallel hieraan zijn inwoners van Wassenaar via de krant, persberichten en website gevraagd naar hun erfgoedwensen en –schatten. Via de Monumentennieuwsbrief en een aparte brief zijn ook eigenaren van monumenten en beeldbepalende panden om hun mening gevraagd. Via deze raadpleging zijn ruim 120 reacties per post of via de e-mail ontvangen. Ook binnen de Werkorganisatie Duivenvoorde is opgeroepen om deel te nemen aan de campagne.

Tijdens een erfgoedcafé op 26 april 2017 werden inwoners uitgenodigd om met wethouders Zweerts de Jong en Maat in gesprek te gaan over hun erfgoedwensen. Vervolgens zijn op 15 mei 2017 erfgoedwensen opgehaald bij de raadscommissie Ruimte & Economie. De uitkomsten van het participatietraject zijn op 26 juni 2017 tijdens een verificatiebijeenkomst met de raadscommissie gedeeld. Voorafgaand aan deze bijeenkomst overhandigde wethouder Zweerts de Jong in aanwezigheid van belangstellenden de erfgoedwensenkaart aan de voorzitter van de commissie Ruimte & Economie.

2.5.2 Conclusies participatieproces

De wens: "'*Wat je doet, goed doen en doen wat je afspreekt*' vat kernachtig samen waar veel wensen over gaan. Burgers maken zich zorgen over de huidige omgang met het erfgoed. Ze vinden dat de bescherming op zich adequaat geregeld is. Er hoeven geen extra regels bij. Maar het schort wel aan de uitvoering, het toezicht en de handhaving. Het gevoel dat de gemeente onvoldoende bezig is met daadwerkelijke bescherming leeft sterk. Een eigenaar verwoordt het als volgt: *"Bescherming! En dan wel werkelijke bescherming. Dus niet over bescherming praten en schrijven, maar daadwerkelijk beschermen."*

Het behoud van het karakter van Wassenaar en de unieke kwaliteiten moeten beter beschermd worden door onder meer verrommeling van de openbare ruimte tegen te gaan, door goed voor het groene erfgoed te zorgen en door hogere eisen te stellen aan het bouwen in de omgeving van monumenten. Het investeren in duurzaam onderhoud loont. Ook het constructief meewerken aan passende herbestemming draagt bij aan een effectief behoud van het Wassenaarse erfgoed en daarmee de versterking van de kwaliteit van de leefomgeving.

Uit bovenstaande blijkt dat de zorgplicht, zoals ook opgenomen in de Omgevingswet, wordt omarmd: er is nadrukkelijk gevraagd naar een adequate bescherming van het erfgoed. Duidelijke regels, juiste informatie, goed onderhoud, toezicht en handhaving zijn daarin belangrijk, maar ook meedenken, oplossingen aanreiken, ruimte geven aan nieuwe functies en het ondersteunen van duurzaamheidmaatregelen horen daar bij. Geheel in de geest van de Omgevingswet wordt gevraagd vraag- en klantgericht zaken in samenhang met andere beleidsvelden goed op de agenda te zetten.

Een compilatie van de meest genoemde wensen zijn verbeeld in de erfgoedwensenkaart (zie pag. 7). Een overzicht van alle wensen is opgenomen in bijlage 5.

Citaten uit de erfgoedwensen

Dat er niets meer gesloopt wordt dat deze waarde heeft

Een goed beleid, door (wassenaarse) deskundigen in goed overleg met inwoners en vooral ingegeven door betrokkenheid bij het dorp. Dit ondersteunt door een bijpassend financieel beleid en een goede uitvoering daarvan (vastpinnen van budgetten en niet zoals thans bij de Warenar de gevolgen van uitgesteld onderhoud).

Mooie panden behouden voor de unieke uitstraling in Wassenaar.

Meer educatie op basisscholen

Houdt de maat en schaal in de gaten in beschermd dorpsgezicht

Ik hoop dat de prachtige monumenten in Wassenaar nog een heel lang en gezond leven zullen tegemoet gaan.

Minder bureaucratie, meer inspraak burgerij

Veel meer aandacht van buitenplaatsen en daarbij toezicht en handhaving

Dat we de versnippering van beleid (beschermd dorpsgezicht), monumenten lijsten met gebouwen, RO -eisen etc. opheffen en dit per wijk in een helder kader gieten.

Respect voor de bestaande situatie en belangen en een zwaarwegende rol voor de mening van eigenaren.

Erfgoedbeleid zo klein mogelijk houden. Gemeente heeft dringender taken.

Een éénduidig beleid dat breed gedragen wordt!

Dat het door de eigenaren gedragen wordt en door de gemeenschap gestimuleerd.

Laten we zuinig zijn op wat we hebben en dat overbrengen op volgende generaties

Zoveel mogelijk behoud van de oudere panden met oog voor authentieke kenmerken.

Respect voor de bouwkundige en ruimtelijke kwaliteit van Wassenaar Op lange termijn denken en niet met de waanzin van de dag meegaan ten koste van de toekomst; Je kunt niet meer terug.

Bescherming! En dan wel werkelijke bescherming. Dus niet over bescherming praten en schrijven, maar daadwerkelijk beschermen.

"Dat monumenten bewaard kunnen blijven, dat hun functie (bijv.: school) in stand kan blijven, maar met inzet van moderne technologie en tevens te kunnen voldoen aan onze maatschappelijke visie op duurzaamheid.

Nog een betere bewustwording bij jongere generaties van erfgoed.

de kansen en kwaliteiten die het erfgoed bied (beter) benutten. Publiciteit aan onze monumenten"

focus op "echte" monumenten

Dat alles zoveel mogelijk behouden blijft.

Minder palen

Actief goed onderhoud, ook door de gemeente!

Dat er zoveel mogelijk authenticiteit van ons dorp bewaard blijft.

Het zal niet iedereen aanspreken maar ik ben voor het "kaasstolpbeleid"!!" Strengere toepassing en handhaving!

De mogelijkheid van een voortvarend aanpak van aanpassingen aan het erfgoed met behoud van kwaliteiten.

Het gaat prima als we de eigenaar hun verantwoordelijkheid gunnen.

Optimaal onderhoud van de monumenten in Wassenaar

Het moet de hele gemeenschap dienen en niet alleen de toevallige eigenaar

Laat Wassenaar blijven zoals 't is!

Waardebehoud door gezonde mix van monumenten en vrijheid"

Geen bebouwing op het strand van Wassenaar zodat dit natuurmonument als zodanig in stand blijft.

Een goed gecoördineerd beleid gericht op duurzaamheid van gebouwen en natuur.

3 INSPELEN OP WETTELIJKE VERPLICHTINGEN EN KADERS

Vanuit een integrale benadering inspelen op en zoveel mogelijk rekening houden met de Omgevingswet en de Erfgoedwet, is een van de randvoorwaarden van een nieuwe erfgoedvisie. Het gedachtegoed van beide wetten neemt daarom een prominente plek in deze erfgoedvisie in.

De vuistregel voor de verdeling tussen de Erfgoedwet en de Omgevingswet:

- de omgang met het cultureel erfgoed in de fysieke leefomgeving is geregeld in de Omgevingswet;
- de duiding van erfgoed en de zorg voor cultuurgoederen in overheidsbezit staat in de Erfgoedwet.

De Erfgoedwet vervangt de Monumentenwet en is per 1 juli 2016 in werking getreden. Een deel van de Monumentenwet gaat straks over in de Omgevingswet. In artikel 9 van de Erfgoedwet is het overgangsrecht geregeld. Deze infographic laat zien welke aspecten van de Monumentenwet overgaan naar de Omgevingswet zodra die in werking treedt. (Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.)

Het interieur van raadhuis De Paauw maakt deel uit van het rijksmonument.

De erfgoedvisie sluit natuurlijk ook aan op het beleid van de provincie Zuid-Holland, waarin de landgoederenzone van Wassenaar vanwege de bijzondere gebiedskwaliteiten wordt gezien als identiteitsdrager van de provincie.

Uiteraard kijken we niet alleen naar wat de wet ons voorschrijft. Onze eigen kaders, zoals de Structuurvisie Wassenaar 2025 – 'Landgoed aan zee', vormen evenzeer onze leidraad. De unieke kwaliteiten van Wassenaar die daarin worden benoemd, zijn leidend bij de keuzes die we maken. Daarbij leggen we zoveel als mogelijk een relatie met flankerende beleidsvelden om zo een stap in de goede richting te zetten naar meer integraal werken. Voor deze erfgoedvisie is tot slot met de andere sectorale beleidsvelden afgestemd waar de kansen en opgaven liggen (zie bijlage 2). Een volledig overzicht van de beleidskaders van Rijk, provincie en gemeente is opgenomen in bijlage 1. Hieronder wordt vooral ingegaan op de Erfgoed- en Omgevingswet, evenals de voornaamste kaders van het provinciaal en gemeentelijk beleid.

3.1 Erfgoedwet

Samen met de Omgevingswet maakt de Erfgoedwet de integrale bescherming van het cultureel erfgoed mogelijk. De Erfgoedwet bundelt wetten op het gebied van museale objecten, musea, monumenten, archeologie en archieven. In de wet is vastgelegd hoe er met het cultureel erfgoed wordt omgegaan, wie daarbij welke verantwoordelijkheid heeft en hoe het toezicht daarop wordt uitgevoerd. Om recht te doen aan specifieke omstandigheden van cultureel erfgoed kent elk type erfgoed zijn eigen beschermingsregime, dat overeenkomt met de oude wet- en regelgeving.

Uitgangspunt in de Erfgoedwet is dat de verantwoordelijkheid voor de bescherming van het culturele erfgoed zo veel mogelijk wordt gelegd bij de erfgoedzorgers zelf: musea, collectiebeheerders, archeologen, monumentenorganisaties, eigenaren en ook de overheid. Daar waar mogelijk worden particuliere organisaties ingezet bij het behoud van het erfgoed. Tot slot wordt een redelijk evenwicht nagestreefd tussen de rechten van de eigenaar van cultureel erfgoed en de bescherming van het algemene belang dat zijn bezit vertegenwoordigt.

3.1.1 Instandhouding voorkomt verlies aan cultureel erfgoed

De instandhoudingsplicht voor monumenten, die in de Monumentenwet van 1961 en 1988 impliciet omschreven was, is in de huidige Erfgoedwet expliciet gemaakt.[2] In de Erfgoedwet is opgenomen dat een eigenaar moet zorgen dat zijn of haar rijksmonument zodanig onderhouden wordt, dat het behoud gewaarborgd is. Wanneer onvoldoende onderhoud leidt tot verval en schade is het de taak van de gemeente om handhavend op te treden. De gemeente mag daarbij niet wachten tot een ingrijpende restauratie nodig is. Om dat te kunnen bepalen is de gemeente verplicht de staat van de monumenten te monitoren. Dit kan alleen door periodiek (visuele) bouwkundige inspecties uit te voeren. Door tijdig ingrijpen wordt onnodig verlies aan het erfgoed voorkomen.

2 Erfgoedwet artikel 10.18.

De instandhoudingsplicht in de Erfgoedwet en de bestaande regel 'rekening houden met cultuurhistorie' uit het Besluit ruimtelijke ordening komen voor erfgoed straks samen in de zorgplicht, zoals die omschreven staat in de Omgevingswet.[3]

3.1.2 Het certificeringsstelsel

Om de kwaliteitsborging in de archeologie te moderniseren en om de verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van archeologische opgravingen zoveel mogelijk bij de markt neer te leggen, is de opgravingsvergunning vervangen door een wettelijk geregelde certificering. Alleen gecertificeerde bedrijven of organisaties mogen archeologische resten opgraven; dat geldt ook voor het doen van booronderzoek en het verplaatsen of verwijderen van cultureel erfgoed dat zich onder water bevindt. Deze kwaliteitsborging richt zich op een zorgvuldige inrichting van processen.

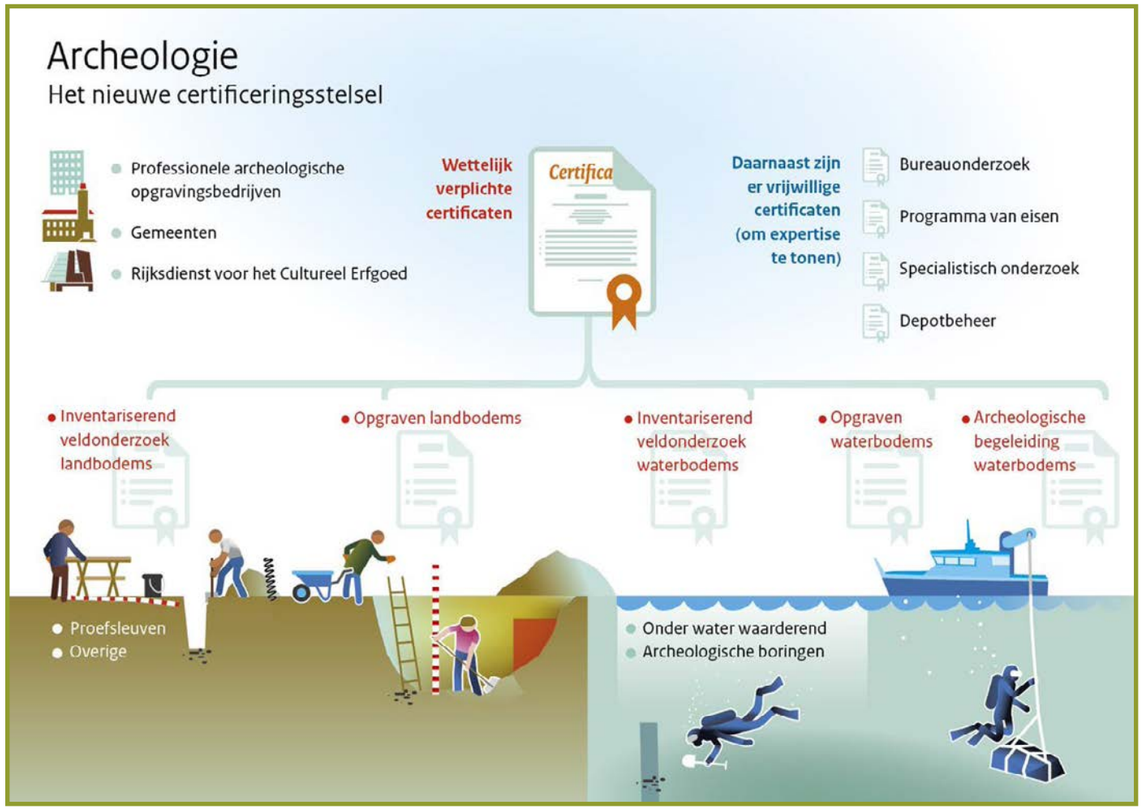

Deze infographic laat zien dat het verboden is zonder certificaat archeologische opgravingen te verrichten en welk proces daaraan ten grondslag ligt. (Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.)

3 Afd. 1.3 gaat over de zorg voor de fysieke leefomgeving. Artikel 1.6 luidt: Een ieder draagt voldoende zorg voor de fysieke leefomgeving." Zie verder onder 4.2.

3.2 Omgevingswet

Onze leefomgeving verandert continu en vraagstukken worden steeds complexer, door bijvoorbeeld een groeiende aandacht voor duurzaamheid en technologische ontwikkelingen. Vanuit die complexiteit en de behoefte aan een cultuuromslag in handelen en denken is de Omgevingswet ontstaan. De Omgevingswet onderkent dat alleen duurzame ontwikkelingen de bewoonbaarheid van het land ten goede komen. Daarom moeten ontwikkelingen bijdragen aan de bescherming en verbetering van een gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit. Het doelmatig beheren, gebruiken en ontwikkelen ervan is gericht op het behalen van die doelstelling. Vanuit dat perspectief heeft iedereen een zorgplicht voor een gezonde fysieke leefomgeving.

Cultureel erfgoed is in het beleid steeds verder geïntegreerd in het fysieke ruimtelijk domein.[4] Deze ontwikkeling zet zich door in de Omgevingswet, waarin erfgoed als ruimtelijke factor steviger verankerd wordt. Dat betekent onder meer dat in de Omgevingswet specifieke regels zijn opgenomen vanuit de zorgplicht die de gemeente heeft om het cultureel erfgoed in stand te houden.[5]

De bunker van Seyss Inquart is sinds 2014 een rijksmonument.

Nieuwe onderdelen over cultureel erfgoed in de Omgevingswet die voor het gemeentelijk beleid van belang zijn:

1. Er wordt een brede definitie van cultureel erfgoed in de fysieke leefomgeving gehanteerd. Het gaat om gebouwde en aangelegde monumenten, archeologische monumenten, stads- en dorpsgezichten én cultuurlandschappen.

2. De structuurvisie wordt vervangen door de omgevingsvisie. In deze omgevingsvisie staan de ontwikkelingen en ambities op lange termijn voor bouwwerken, infrastructuur, cultureel erfgoed, bodem, lucht, natuur en andere aspecten van de fysieke leefomgeving. Dat betekent onder meer dat aangegeven moet worden hoe de gemeente met zijn erfgoed omgaat en de instandhouding ervan voor de lange termijn waarborgt.

3. Het omgevingsplan komt in de plaats van het huidige bestemmingsplan. Hiervan maken de gemeentelijke verordeningen die over de fysieke leefomgeving gaan deel uit. Ook de regels voor de bescherming van rijksmonumenten en rijksbeschermde stads- en dorpsgezichten vallen daaronder. Hierbij moeten de regels die zijn opgenomen in het instructiebesluit worden gehanteerd.[6] Verder gebeurt het aanwijzen van gemeentelijke monumenten straks via het omgevingsplan.

4. De gemeente wordt verantwoordelijk voor de vergunningverlening voor het verstoren van archeologische rijksmonumenten, in het geval er sprake is van een meervoudige aanvraag (dus als er ook nog andere omgevingsvergunningen nodig zijn voor samenhangende activiteiten).

5. In de Omgevingswet is geregeld dat in het geval van archeologische toevalsvondsten van algemeen belang niet alleen de minister van OCW, maar ook de gemeente bodemverstorende werkzaamheden kan stilleggen.

6. De instandhoudingsplicht houdt bij de Omgevingswet een 'zorgplicht' in dat een ieder moet zorgdragen dat het monument zodanig wordt onderhouden dat het behoud ervan gewaarborgd is. De gemeente heeft hierin een toezichts- en handhavende taak.

7. Het toetsingskader voor een sloopvergunning binnen een beschermd stads- of dorpsgezicht moet in het omgevingsplan worden opgenomen.

8. Gemeenten moeten via een Omgevingsloket op uniforme wijze de gegevens vanuit de bronnen ontsluiten, en deze bovendien vertalen naar gebruikstoepassingen. Dit heet het Digitale Stelsel van de Omgevingswet (DSO). Bedoeling van dIt stelsel is dat initiatiefnemers, belanghebbenden en het bevoegd gezag straks met een klik op de kaart alle beschikbare informatie met rechtsgevolgen kunnen raadplegen, die nodig is voor het gebruik van de Omgevingswet.[7] Een digitale databank met cultuurhistorische waardenkaart waarop al het erfgoed bij elkaar gebracht is, is hiervoor een beproefd instrument.

4 Besluit Ruimtelijke Ordening artikel 3.1.6., lid 2a.
5 Omgevingswet artikel 1.8.

6 Het gaat daarbij om regels die in het omgevingsplan moeten worden opgenomen voor: het voorkomen van ontsiering, beschadiging of sloop van in het plan beschermde monumenten; het voorkomen van verplaatsen van zulke monumenten, tenzij voor het monument noodzakelijk; het bevorderen van het gebruik van monumenten; het voorkomen van aantasting van het karakter van beschermde dorps- en stadsgezichten en van cultuurlandschappen door sloop van bestaande gebouwen, bouw van nieuwe of andere veranderingen; het conserveren / in stand houden van archeologische monumenten, bij voorkeur 'in situ'.

7 Om zich te kunnen voorbereiden op de inwerkingtreding van de Omgevingswet heeft het Rijk afspraken gemaakt met gemeenten (VNG), provincies (IPO) en waterschappen (UvW), die vastgelegd zijn in het programma 'Aan de slag met de Omgevingswet'. Dit programma ondersteunt overheden, maatschappelijke partners, bedrijven, initiatiefnemers en belanghebbenden om nu al te kunnen werken met de wet. Gemeenten krijgen tot 2024 te tijd om dit digitale stelsel op orde te hebben.

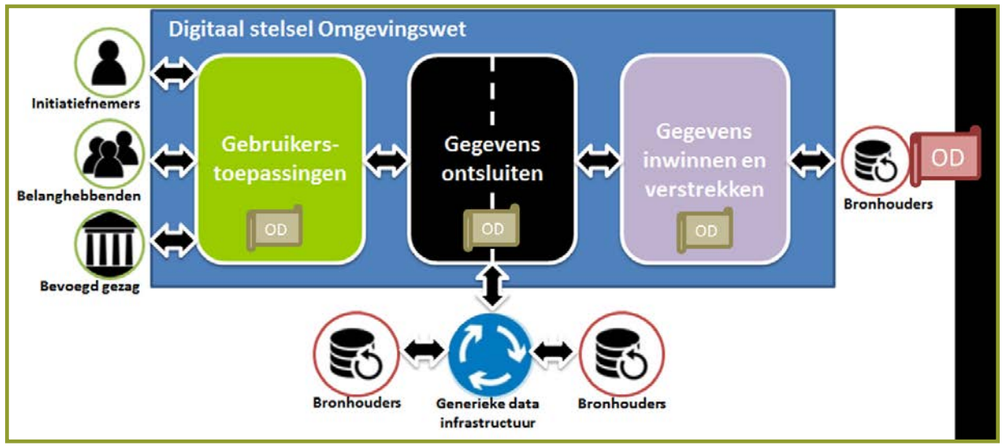

Het Digitale Stelsel van de Omgevingswet (DSO) (Bron:www.digitaleoverheid.nl).

Het provinciale erfgoedbeleid in kaart gebracht met de erfgoediconen, de provinciale erfgoedlijnen en beschermde stads- en dorpsgezichten (bron: provincie Zuid-Holland).

3.3 Provinciaal beleid: Kroonjuweel landgoederenzone

Provinciale Staten van Zuid-Holland hebben op 9 juli 2014 de Visie ruimte en mobiliteit (VRM), de Verordening ruimte, het Programma ruimte en het Programma mobiliteit vastgesteld. Wassenaar ligt volgens de Verordening ruimte in beschermingscategorie 1: Kroonjuweel Cultureel Erfgoed. Een relatief beperkt aantal gebieden is zo bijzonder, waardevol of kwetsbaar, dat de instandhouding en mogelijk verdere ontwikkeling van de cultuurhistorische waarden die ze vertegenwoordigen voorrang heeft boven alle andere ontwikkelingen. Deze gebieden dragen in hoge mate bij aan de identiteit, beleving en biodiversiteit van Zuid-Holland, vormen een tegenhanger van het stedelijk gebied en versterken aldus het onderscheidende karakter van de provincie. Ze leveren bovendien een substantiële bijdrage aan het toeristisch profiel en het leef- en vestigingsklimaat in de provincie. Het Kroonjuweel kent een hoog beschermingsregime waarbij ruimte is voor ontwikkelingen, die respect tonen voor de cultuurhistorische betekenis/waarde van het object en zijn omgeving.

In de provinciale Beleidsvisie *Cultureel Erfgoed en Basisvoorzieningen Cultuur 2017-2020* spelen de erfgoedlijnen een prominente rol. Het zijn denkbeeldige thematische lijnen, waarmee de provincie de geschiedenis en cultuur beter wil benutten, zichtbaar en beleefbaar wil maken.

Wassenaar neemt deel aan de erfgoedlijnen Landgoederen en Atlantikwall. Tussen2014-2017 heeft de provincie Zuid-Holland ten behoeve van projecten die zich in Wassenaar afspelen in totaal € € 1.507.450 geïnvesteerd zoals als de De Paauw, Backerhagen en het Koffiehuisje (incl. Maatregelenpakket 2018). Daarnaast is binnen de landgoederen zone € 425.824 geïnvesteerd in meer 'regiobrede' projecten zoals de Kwaliteitsimpuls Zocherparken, het Landgoedpaspoort, het landGOEDwandelen en De Dag van Het Kasteel. Bij de erfgoedlijn Atlantikwall gaat het om € 219.729 dat bijgedragen is in projecten die liggen binnen het grondgebied van Wassenaar, waaronderde Vleermuisbunker en de bunker bij Rijksdorp.

Dag van het Kasteel 2016 op raadhuis De Paauw.

3.4 Gemeentelijk kader: Landgoed aan zee

Cultureel erfgoed is een breed begrip en raakt vele andere beleidsterreinen, zie ook bijlage 2. De Structuurvisie Wassenaar 2025 – 'Landgoed aan zee' is vanuit een veelzijdig integraal spectrum benaderd en gaat zowel over het boven- als ondergrondse erfgoed. Naast aandacht voor de stedenbouwkundige aspecten van het dorpscentrum en de villawijken wordt binnen het thema 'Landgoed aan zee' vooral de prominente rol van het groene erfgoed als drager van het cultuurlandschap belicht.

In de onlangs vastgestelde Structuurvisie 'Wassenaar 2025 - Landgoed aan zee' zijn de volgende speerpunten voor cultureel erfgoed opgenomen:

- behouden, versterken en benutten van de cultuurhistorische kwaliteiten;
- bevorderen van herbestemming en verduurzaming van het erfgoed waarbij creativiteit en maatwerk centraal staat;
- het in een vroegtijdig stadium betrekken van erfgoed als inspiratiebron, katalysator en toetssteen bij zowel ruimtelijk beleid als bij andere relevante beleidssectoren;
- ontwikkelen van richtlijnen voor duurzaam behoud en versterking van de cultuurhistorische waarden;
- kennis ontwikkelen, vergroten en delen, bewustwording en bekendheid vergroten: draagvlak behouden;
- stimuleren van samenwerking en vrijwilligerswerk: het benutten van kennis en kunde van burgers en andere partners;
- zoeken naar een intensivering van samenwerkingsverbanden.

3.5 Gemeentelijk erfgoedbeleid 2012-2017

3.5.1 Evaluatie erfgoedbeleid 2012-2017

De erfgoednota 'Voortbouwen op eigen waarde; het cultureel erfgoedbeleid herijkt' (vastgesteld 3 september 2012) en de Nota Herijking Archeologie 2013 (vastgesteld 9 februari 2014) vormden in de achterliggende periode het kader voor de uitvoering van het erfgoedbeleid. De daaruit voortgevloeide activiteiten zijn samengevat in een tijdlijn, waarbij betrokkenen bij het erfgoedbeleid gevraagd zijn hun erfgoed-momenten uit de periode 2012-2017 aan te dragen. Dat heeft geleid tot onder-staand beeldverslag. Hierna worden enkele thema's nader toegelicht en wordt een aantal knelpunten benoemd. De volledige evaluatie is te vinden in bijlage 3 en 4.

Laat middeleeuwse grape; een aardenwerken kookpot.

3.5.2 Conclusie van het erfgoedbeleid 2012-2017

Een van de hoofddoelen uit de erfgoednota 'Voortbouwen op eigen waarde; het cultureel erfgoedbeleid herijkt' is het beschermen van cultuurhistorische waarde-volle bebouwing in het ruimtelijke instrumentarium. Daarvoor is in oktober 2016 het 'Paraplubestemmingsplan Cultureel Erfgoed Wassenaar, panden en objecten en archeologisch erfgoed' vastgesteld. In aanloop hier naartoe is, als onderdeel van de evaluatie van het aanwijzingsbeleid voor gemeentelijke monumenten, in 2013 in samenspraak met stakeholders het Verhaal van Wassenaar opgesteld (zie bijlage 7), Het cultuurlandschap en de archeologie zijn daarin niet opgenomen

Deze villa aan de Waldeck Pyrmontlaan 11 is een van de beeldbepalende panden van Wassenaar die in het Paraplube-stemmingsplan zijn opgenomen.

Messiaskerk.

Erfgoedmomenten Wassenaar 2012-2016

2012

- Erfgoednota Voortbouwen op eigen waarde vastgesteld (september)
- Wassenaar neemt deel van de Erfgoedtafels landgoederen en Atlantikwall van de provincie Zuid-Holland
- Landschapsontwikkelingsplan Duin Horst & Weide: sleutel tot uitvoering (visie) en uitvoeringsprogramma
- Cultuurhistorie in bestemmingsplannen verplicht
- Aantal monumenteneigenaren aangesloten bij Monumentenwacht: 23
- Vaststellen convenant meijendel met uitvoeringsprogramma
- Aantal gemeentelijke monumenten: 46
  Aantal rijksmonumenten: 382
- Open Monumentendag
- Onderzoek, bezoek en selectie gemeentelijke monumenten volgens Wassenaarse criteria

2013

- Aanwijzing gemeentelijke monumenten
- Fietstocht raad en klankbordgroep cultuurhistorie

- Herdruk van fietsroutes langs boerderijen

2014

- Tussenevaluatie erfgoedbeleid
- 7 Wassenaarse thema's/ het verhaal van Wassenaar
- Erfgoed en duurzaamheid, themabijeenkomst 6 maart 2014; deelname aan de week van de duurzaamheid
- Startnotitie voor paraplubestemmingsplan cultuurhistorie en archeologie
- Instelling Wassenaarse Monumentenprijs. Eerste prijswinnaar: Lucia van der Lelij-Kouwenhoven, eigenaresse van het woon-winkelpand Langstraat 79

- Evaluatie lespakket BOERenERFGOED
- Project herstel akkertjes
- Herijkingsnota archeologie vastgesteld
- Aanwijzing Vleermuisbunker als gemeentelijk monument

- Open Monumentendag

2015

- Open Monumentendag en monumentenavond (thema, aantal bezoekers etc)
- Actualisering erfgoedverordening
- Tweede Wassenaarse Monumentenprijs. Winnaar: Carola Burgerhout, eigenaresse van de voormalige boerderij Laan van Koot 20

- Uitreiking van het 75ste monumentenschildje

- Twee nieuwe rijksmonumenten: het hoofdkantoor van de ANWB en de bunker van Seyss Inquart

- Hoorzitting over aanpassing erfgoedbeleid
- Ontwerp Parapluplan Cultuurhistorie en archeologie
- Duik in de duinen (lespakket ism Museon en Dunea)
- Grenspaal 10 teruggeplaatst in Meijendel
- Biedboek voor Huize den Deijl

- Eerste Monumentennieuwsbrief verschijnt in april
- Onthulling ANWB-bordjes bij monumenten

- Dag van het kasteel 25 mei: deelname De Paauw met kinderactiviteiten

- Landgoederenpaspoort voor kinderen

- De groene grachten: een online-handleiding voor duurzaamheid en monumenten; presentatie van de groene menukaart tijdens de dag van de duurzaamheid
- Groene loper: nieuwe wandelingen door het centrum en langs buitenplaatsen

- Startnotitie en startbijeenkomst nieuw erfgoedbeleid
- Nieuwe slogan: Wassenaar landgoed aan zee
- Expertmeeting Erfgoed

- Vaststelling Parapluplan Cultuurhistorie en archeologie
- Makelaarsbijeenkomst over erfgoed
- Symposium economische dragers Zuid-Hollandse landgoederen en buitenplaatsen

2016

- Kwaliteitsimpuls Zocher-parken in Zuid-Holland: handleiding voor de omgang met dit groene erfgoed
- Start bomenvisie met aandacht voor groen erfgoed
- De verkiezing van de Groenste gemeente van Nederland: Wassenaar wint brons

- Open Monumentendag
- Opening Vleermuisbunker voor rondleidingen
- Beheerplannen en informatieavond Backershagen en De Paauw

- Tentoonstelling over de restauratie van de Paauw
- Hollands Buiten: ruimtelijke ambities voor de landgoederenzone

- Oprichting Stichting Open Monumentendag Wassenaar; 2540 bezoekers van Open Monumentendag; vier ambassades open voor publiek

- Wilhelminaplantsoen hersteld in samenwerking met buurtvereniging

- Aantal gemeentelijke monumenten: 126
  Aantal rijksmonumenten: 384
  Aantal beeldbepalende objecten: 443

2017

- Nationaal Park De Hollandse Duinen
- Dag van het kasteel 2016 op De Paauw
- Derde druk fietsroute langs boerderijen

- Nieuwe fietsroute: In het spoor van een Engelandvaarder

- Nieuwe structuurvisie

- Restauratie van een beeld en sokkel bij raadhuis de Paauw

- Aantal monumenteneigenaren aangesloten bij Monumentenwacht: 32
- Anwb-bord bij herdenkingsmonument Franse commando's

- Grenspalen in de duinen
- Fietsroute Sporen in het duin (en herdrukken)

- animatiefilm: Boeren in de duinen

Deze tijdslijn met erfgoedmomenten is tot stand gekomen met hulp van inwoners die hun erfgoedmoment aangedragen hebben. Het geeft een overzicht van de vele activiteiten die op het gebied van erfgoed de afgelopen vier jaar hebben plaatsgevonden.

De bescherming van archeologische waarden ligt vast in de archeologische beleidskaart. In het paraplubestemmingsplan is het aantal onderzoekregimes van negen naar vier teruggebracht en de archeologische beleidskaart is vereenvoudigd. Verder is het mogelijk gemaakt om meer maatwerk te leveren. Het is zaak de kaart actueel te houden, zodat ontwikkelaars op efficiënte wijze met zo min mogelijk kosten rekening kunnen houden met het bodemarchief.

Voor zowel boven- als ondergronds erfgoed geldt dat het op een laagdrempelige wijze ontsluiten van kennis en informatie en de aanschaf van een digitaal informatie systeem (GIS) nog niet gerealiseerd is. Wel zijn de lijsten met rijks- en gemeentelijke monumenten, inclusief die van de beeldbepalende panden, digitaal raadpleegbaar via de gemeentelijke website. Hierop is ook informatie te vinden over regelgeving, subsidies e.d. Ter voorbereiding op het Digitale stelsel van de Omgevingswet (DSO) moeten data op orde worden gebracht en actueel worden gehouden. Uitgangspunt is de lokale voorzieningen en systemen op het DSO te laten aansluiten.[8]

Erfgoed is en blijft volop in beweging. Nieuwe wetgeving noodzaakt tot aanpassen en het anders inrichten van het beleid, waarbij rollen en taken verschuiven. Nut en noodzaak van het kunnen uitvoeren van de complete beleidscyclus, beginnend met inventarisatie, tot het monitoren en evalueren neemt in de Omgevingswet een prominente plaats in. Bijzondere aandacht verdient het monitoren van het aantal adviezen voor vergunningen en de effecten daarvan op de beleidscyclus, waar toezicht en handhaving ook deel van uitmaken. Vanwege technische tekortkomingen is het niet mogelijk gebleken inzicht te krijgen in de aantallen uitgebrachte adviezen in de periode 2012-2017. Verder zijn archeologie en monumenten niet opgenomen in het Handhaving Uitvoering Programma.

De focus van het erfgoedbeleid richtte zich in de achterliggende periode primair op het uitvoeren van de wettelijke taken. De meeste tijd werd dan ook ingezet voor de wettelijke advisering in het kader van WABO-vergunningen en op grond van de Wet Ruimtelijke ordening het adviseren over ruimtelijke plannen (structuurvisies, principeverzoeken, bestemmingsplannen). Om piekbelasting op te vangen is in 2015 en 2016 incidenteel extra capaciteit ingehuurd voor monumenten en archeologie. Al met al is bij beide beleidsvelden het verbeteren van processen, het vroegtijdig sturen op kwaliteit, evenals het verzamelen en ontsluiten van kennis onvoldoende aan bod gekomen.

Een belangrijke doelstelling uit de Erfgoednota van 2012 was de verbetering van de communicatie en voorlichting aan monumenteneigenaren en andere belangstellenden. Al sinds de oprichting van de landelijke Stichting Open Monumentendag in 1987 steunt de gemeente de organisatie van Open Monumentendag in Wassenaar. In 2015 heeft de Stichting Open Monumentendag de organisatie overgenomen van de Historische Vereniging Wassenaar. Er is gestart met het tweejaarlijks uitbrengen van een digitale Monumenten Nieuwsbrief en de tweejaarlijkse Monumentenprijs is in het leven geroepen.

8 Zie hiervoor de routeplanner digitalisering Omgevingswet op www.aandeslagmetdeomgvingswet.nl

Voor archeologie geldt dat de doelen voor communicatie nog niet zijn gehaald. Archeologie maakt niet standaard deel uit van het programma voor Open Monumentendag, komt niet structureel aan bod in de Monumenten Nieuwsbrief en op de gemeentelijke website. Duurzaam erfgoed is daarentegen voortvarend opgepakt in samenwerking met milieu. Dit onderwerp staat inmiddels op de kaart, o.a. door deelname aan de Groene Menukaart.

Op regionaal niveau is intensief samengewerkt binnen het Convenant van Meijendel, de provinciale erfgoedtafels van de Erfgoedlijnen Landgoederenzone en Atlantikwall en de landschapstafel Duin, Horst en Weide. Door het regionaal ontwikkelen van projecten op het gebied van het beleefbaar maken, benutten en versterken van het erfgoed, is sprake van een bredere publicitaire spin-off en betere financieringsmogelijkheden. Het gaat daarbij zowel om projecten op het gebied van publieksvoorlichting, ontsluiting van kennis als om educatieve projecten en recreatie en toerisme. Succesvol is daarbij de toename van het aantal recreatieve fiets- en wandelroutes.

In de Vleermuisbunker, die onderdeel uitmaakt van de Atlantikwall, zijn teksten op de muren aangebracht. Ook deze teksten behoren tot het beschermde monument.

4 WAARDEN EN KWALITEITEN VAN HET WASSENAARSE ERFGOED

4.1 Wat is erfgoed?

Erfgoed is in zijn meest algemene vorm datgene wat wij geërfd hebben van onze voorouders en doorgeven aan volgende generaties. Meer specifiek gaat het bij het begrip cultureel erfgoed om alle sporen die door menselijk handelen aan ons als samenleving zijn nagelaten. Dat is het geheel van verhalen, plekken, structuren en objecten, die al dan niet zichtbaar deel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van een historische situatie of ontwikkeling.

Levend erfgoed.

Langstraat 79, Winnaar van de eerste Wassenaarse Monumentenprijs 2014.

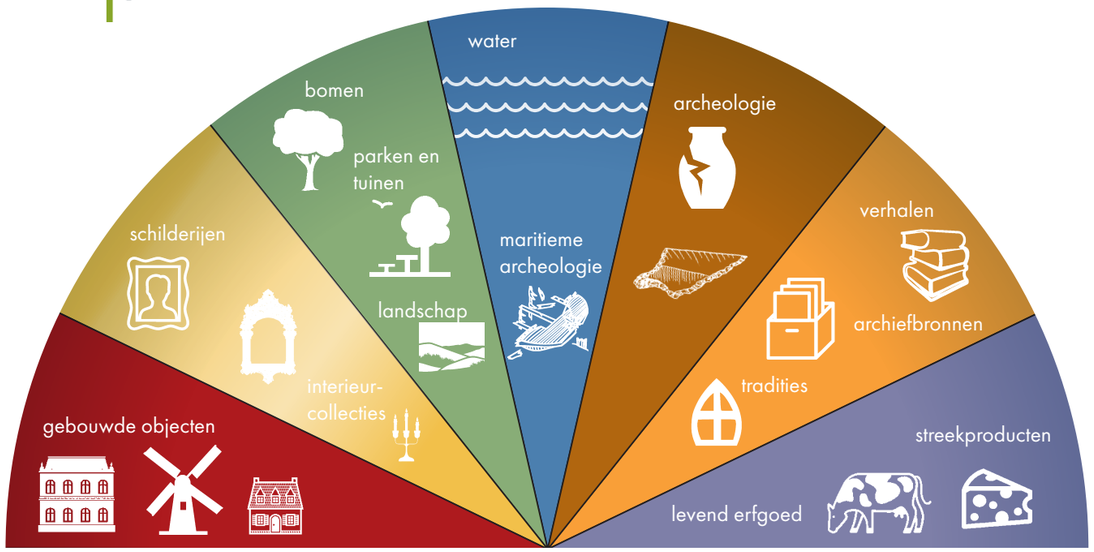

Cultureel erfgoed omvat een breed spectrum waarbij enerzijds een onderscheid is te maken tussen roerende en onroerende zaken, maar ook tussen materiële en immateriële zaken.

Het begrip cultureel erfgoed slaat al lang niet meer alleen op het gebouwde (rode) erfgoed. Ook het groene erfgoed met zijn aangelegde parken, lanen en tuinen, het cultuurlandschap en het ondergrondse erfgoed (archeologie) maken er deel van uit. Tegenwoordig is er steeds meer aandacht voor het mobiele erfgoed, het interieur, de cultuurgoederen en het immateriële erfgoed. Dit was al aan de orde in de beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (2009) en heeft met de bundeling van wetten in de Erfgoedwet (2016) een doorwerking gekregen in de actuele wet- en regelgeving.

Bij het materiële erfgoed is een onderscheid te maken tussen roerend en onroerend erfgoed. In het eerste geval gaat het om bouwkundige zaken, archeologische vondsten, stedenbouw en cultuurlandschap; in het tweede geval gaat het om museale voorwerpen, archiefstukken en om mobiel erfgoed zoals schepen en treinen.
Bij het immateriële erfgoed gaat het over 'levend' erfgoed zoals gewoontes, tradities en rituelen. Ook bepaalde kennis van ambachten, dialecten en streekproducten vallen er onder.

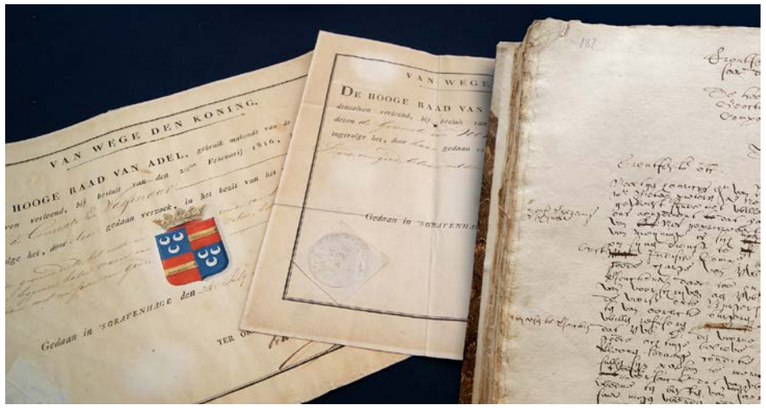

Het gemeentearchief bevat veel historische bronnen, waaronder het wapendiploma van de gemeente Wassenaar.

4.2 Wassenaarse erfgoedschatten: rijk en divers

Het 'Verhaal van Wassenaar' vormt het fundament, waarop Wassenaar zich tot aantrekkelijke en breed gewaardeerde woongemeente heeft ontwikkeld. Feiten en cijfers tonen de cultuurhistorische rijkdom van Wassenaar aan.

- Het grootste gemeentegrens overschrijdende rijksbeschermde dorpsgezicht van Nederland is de landgoederenzone van Voorschoten, Wassenaar, Leidschendam-Voorburg.
- De landgoederenzone in Wassenaar heeft als identiteitsdrager van Zuid-Holland de status van een van de zeven provinciale Kroonjuwelen.
- Wassenaar heeft 385 rijksmonumenten, variërend van 16de-eeuwse boerderijen tot een topmonument uit de Wederopbouw, het ANWB-hoofdkantoor.
- Deze rijksmonumenten maken deel uit van 112 enkelvoudige en samengestelde monumenten.
- Wassenaar heeft 127 gemeentelijke monumenten.
- Er zijn twintig historische buitenplaatsen, die met hun groenaanleg meer dan 10 procent van het Wassenaarse grondgebied beslaan. Hiermee staat Wassenaar in de top 3 van grootste buitenplaatsgemeenten van Nederland.
- Het bronstijdgraf van zo'n 4000 jaar oud toont aan hoe lang de mens al in het gebied van Wassenaar woont.

In 2016 is het hoofdkantoor van de ANWB aangewezen als rijkmonument. Situatie ten tijde van de oplevering in 1959.

Het bronstijdgraf is in 1987 ontdekt .

Op de gemeentelijke monumentenlijst staan panden die van belang zijn voor de ontwikkeling van Wassenaar. Behalve veel villa's gaat het ook om bijzondere gebouwen, zoals het voormalige raadhuis in de Langstraat (hier op de foto), en bijzondere objecten, zoals grens- en jachtpalen.

In een omgevingsvisie dient aangegeven te worden hoe de gemeente met haar cultureel erfgoed omgaat en hoe de instandhouding ervan voor de lange termijn is geborgd. Daarom is het belangrijk dat de omgevingswaarden in een visie worden omschreven. In de Structuurvisie Wassenaar 2025 – 'Landgoed aan zee' zijn de waarden van het landschap en gebouwde elementen aan de hand van negen structuurdagers geïnventariseerd. Deze structuurdragers vormen gezamenlijk de ruimtelijke hoofdstructuur van Wassenaar. Binnen deze ruimtelijke hoofdstructuur zijn zeven erfgoedthema's te onderscheiden die zijn samengebracht in Het Verhaal van Wassenaar (zie bijlage 7). Deze thema's bepalen voor een belangrijk deel de kernkwaliteiten van het Wassenaarse erfgoed.

De thema's van Het Verhaal van Wassenaar:
1. het historisch dorpscentrum met haar woon-winkelcultuur, de bedrijvigheid en bouwhistorisch waardevolle bebouwing
2 het agrarisch erfgoed (incl. de bollencultuur)
3. de buitenplaatscultuur
4. de villacultuur (incl. automobielcultuur)
5. de bad- sport- en recreatiecultuur
6.de ankerpunten in de wijk en historische elementen
7. militair erfgoed

4.3 Schoonheid is onze kracht

Rijk, provincie, gemeente: iedereen is het er over eens dat Wassenaar unieke cultuurhistorische waarden bezit. Het Rijk heeft een groot deel van de gemeente als beschermd dorpsgezicht aangewezen en vele monumenten beschermd; de landgoederenzone is het grootste gemeentegrensoverschrijdende beschermde gezicht van Nederland! De provincie Zuid-Holland heeft Wassenaar aangemerkt als Kroonjuweel. De meeste recente ontwikkeling is dat een groot deel van de Wassenaarse kust en het achterland met zijn landschapsparken en veenweidegebieden ligt binnen het Nationaal Park Hollandse Duinen. En natuurlijk onderstrepen we zelf ook met trots de bijzondere waarden die we hebben onder het motto 'Landgoed aan zee'.

Meijendel is een gemeentelijk beschermd dorpsgezicht.

Wassenaar is een zeer aantrekkelijke gemeente om in te wonen, te werken en te recreëren. Dit heeft zij voornamelijk te danken aan haar strategische ligging met afwisselende landschappen en rijke historie. Vanaf de kust landinwaarts is er een overgang van duingebied (duin) naar strandwallen en strandvlaktes (horst) en uiteindelijk het polderlandschap (weide). Deze overgangen zijn duidelijk zichtbaar en beleefbaar.

Uniek is de aaneengesloten landgoederenzone die op de strandwallen is ontstaan en de ruggengraat vormt van het Landgoed aan zee. De historische parken vertegenwoordigen een meer dan 400 jaar oude traditie van omgaan met de natuur. Huis en tuin zijn bij de buitenplaatsen ruimtelijk en functioneel onlosmakelijk met elkaar verbonden. De lanen vormen een belangrijke drager van de groenstructuur in de gemeente. Wassenaar telt maar liefst 105 monumentale (laan)bomen. Dat is ongeveer tien keer zoveel als andere gemeenten gemiddeld hebben. Het belang en de betekenis van het groene erfgoed als 'unique sellingpoint' staat centraal in de beleidssamenvatting van de Entente Florale waar Wassenaar in 2016 aan heeft deelgenomen. 'Oud groen is goud groen' was daarbij een van de motto's.

Behalve het landschap is de bouwkundige component als beelddrager op een bijzondere manier aanwezig in Wassenaar. In de gemeente is een rijke en omvangrijke collectie architectonische objecten, variërend van eeuwenoude boerderijen tot de rijke schakering aan villa's en landhuizen uit de periode 1800-1945. Daarmee is de rol van bebouwing als beelddrager divers en opvallend. Op de schaal van de landgoederen en buitenplaatsen vormen de landhuizen, gebouwd tot 1918, een grotere architectonische eenheid met de in dezelfde stijl opgetrokken dienst- en portierswoningen, koetshuizen, garages of toegangshekken. De bebouwingscomponent vormt een samenhangend geheel met de parkaanleg van het landgoed of de buitenplaats. De villaparken, gebouwd na 1910, zoals De Kieviet, De Drie Papegaaien, Burchtplein en Rijksdorp zijn op ensembleniveau opvallend, omdat naast een ruim opgezette verkaveling en een landschappelijk stratenplan ook naar harmonie werd gestreefd tussen landschap, bebouwing en architectuur van de villa's onderling. Naast een beperkt aantal dorpsuitbreidingen met een bijzonder karakter (sociale woningbouw in Oostdorp, het Burchtplein en omgeving) en een serie fraaie openbare gebouwen uit de jaren 1920 (van o.a. architect Co Brandes) blijft karakteristiek dat het architectonisch object niet zelf beeldbepalend is, maar wel in combinatie met landschaps-architectonische middelen.

De stedenbouwkundige en landschappelijke structuren met de rijke variatie aan architectonische typologieën bepalen het karakter en de identiteit van wat Wassenaar is en wil zijn. Daarmee dient de instandhouding van het cultureel erfgoed een belangrijk maatschappelijk doel. Het verleden, zoals vastgelegd in vele bronnen, op schilderijen en door mondelinge overlevering speelt een belangrijk rol in het leven van mensen. De veelgehoorde uitspraak is 'zonder verleden geen toekomst'.

Diverse onderzoeken tonen naast de sociaal-maatschappelijke ook de economische meerwaarde aan van de aanwezigheid van cultureel erfgoed: het draagt bij aan een aantrekkelijke woon- en leefomgeving. Toerisme en recreatie drijven op de kwaliteiten die de identiteit van Wassenaar te bieden heeft. Logisch ook, wie wil er nu wonen, werken en recreëren in een omgeving met alleen maar nieuwbouw en industrie?

Erfgoed is dus een belangrijke drager voor een goede leefomgeving. De aanwezigheid van erfgoed zorgt voor kwaliteit op lange termijn en voegt veel toe aan een vitale, gezonde, duurzame en hoogwaardige leefomgeving.

Uit de wensen die zijn opgehaald tijdens het participatietraject blijkt dat er (breed) draagvlak is voor erfgoedzorg. Het wordt belangrijk gevonden om zorgvuldig om te gaan met de cultuurhistorische waarden die Wassenaar hebben gemaakt tot wat het is. Door hiermee bij de ontwikkeling van een gebouw, een structuur of gebied rekening te houden, het te behouden en op een passende wijze te gebruiken, kan het erfgoed voor de toekomst behouden blijven. Zo blijft het mogelijk om van Wassenaar te genieten.
Erfgoedbeleid dient daarom ingebed te worden in een duurzame zorg voor een kwalitatief hoogwaardige leefomgeving.

Deze monumentale beuk bij De Paauw is een van de oudste bomen van Wassenaar.

5 VISIE, MISSIE, STRATEGIE EN PLANNING

5.1 Visie: naar een erfgoedzorg voor iedereen

De visie van de gemeente op het erfgoedbeleid is dat Wassenaar 'Landgoed aan zee' een breed spectrum aan bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten bezit. Het vertegenwoordigt een groot kapitaal en is een sterk merk. Zij wil het koesteren en er op een zorgvuldige en toekomstgerichte manier mee omgaan. Zo kunnen ook volgende generaties er van genieten. Ontwikkelingen dienen de eigen identiteit en authenticiteit als '*Landgoed aan zee*' te waarborgen en waar mogelijk te versterken. De kwaliteit en de diversiteit van Wassenaar is onze kracht. Erfgoed is als economische factor van belang voor de vitaliteit van onze gemeente. Het draagt bij aan de aantrekkingskracht van de fysieke leefomgeving en dat willen we zo goed mogelijk benutten.

Gegeven de vele waardevolle reacties die tijdens het participatietraject zijn ontvangen, ligt het voor de hand dit traject voort te zetten door met de samenleving mogelijkheden te verkennen om gezamenlijk tot oplossingen te komen voor de uitwerking en realisatie van het beleid. We willen daarbij de kracht van de samenleving zoveel als mogelijk benutten. Tegen het licht van de Omgevingswet zal de regierol van de gemeente veranderen. Het stellen van kaders en het toezicht op de naleving ervan blijft een gemeentelijke verantwoordelijkheid; eveneens het monitoren van de staat van het erfgoed. De wederzijdse zorgplicht zoals vastgelegd in de Omgevings- en Erfgoedwet is een opgave met vele mogelijkheden en kansen. Cultureel erfgoed en haar gebruikers zijn gebaat bij continuïteit, maar ook bij heldere kaders en regels.

De procesketen van vergunningverlening, toezicht en handhaving moet actueel en op orde zijn. Zodra deze op orde is, weten inwoners beter en vooraf waar ze aan toe zijn en kunnen processen effectiever en efficiënter worden doorlopen. Kennis en kennisoverdracht moeten daarbij geborgd zijn.

We houden de regie daar waar nodig, stimuleren en geven inwoners en eigenaren de faciliteiten en ruimte hun erfgoed duurzaam in stand te houden. Zo draagt iedereen zijn steentje bij aan mogelijkheden die erfgoed biedt voor het behouden en versterken van een gezonde fysieke beleefomgeving. Wat de sturingsfilosofie gaat worden zal in samenspraak met alle belanghebbenden als voorbereiding op de Omgevingswet vorm krijgen.

De meeste kansen om ruimte te bieden voor maatwerk en creativiteit liggen er als erfgoed als factor van betekenis vooraf in het proces wordt betrokken. Alleen dan kan erfgoed als katalysator en toetssteen worden benut bij omgevingsgericht beleid en andere relevante beleidssectoren gericht op de fysieke leefomgeving.

Kasteel Oud Wassenaar.

Krachtige beeldvorming kan de waarde van het Wassenaarse culturele erfgoed versterken. Immers als je weet wat je hebt, weet je ook wat het je waard is om het te beschermen. Herbestemmen, verduurzamen, kennis ontwikkelen, verhalen delen, beleven, benutten en zichtbaar maken van cultureel erfgoed zijn vanzelf sprekende uitgangspunten.

5.2 Missie:

Bouwstenen voor het Wassenaarse erfgoedbeleid

Op basis van de visie luidt onze centrale missie: "*Op een toekomstgerichte wijze het cultureel erfgoed als sterk merk duurzaam in stand te houden, te ontwikkelen en draagvlak er voor te bevorderen.*" De bouwstenen daarvoor zijn:

1. zorgvuldige omgang met ons erfgoed;
2. vitaliteit en duurzaamheid;
3. keten op orde;
4. betekenis van erfgoed voor de leefomgeving;
5. erfgoed als sterk merk;
6. samen aan de slag.

5.2.2 We gaan zorgvuldig om met ons erfgoed

De erfgoedwaarden boven en onder de grond zijn goed in kaart gebracht en worden op zorgvuldige wijze meegewogen in ruimtelijke procedures. Bij ontwikkelingen blijft de identiteit en authenticiteit van onze gemeente behouden en wordt waar mogelijk versterkt. We zorgen dat de bescherming en instandhouding adequaat geregeld is en dat duurzaam onderhoud gestimuleerd wordt.
Daarbij staan de inwoners centraal; ze kunnen gemakkelijk kennis nemen van en zorg dragen voor het erfgoed. De gemeente heeft continuïteit aan kennis in huis om dit te stimuleren en te faciliteren. Duidelijk moet zijn wie het aanspreekpunt is voor erfgoed. We zorgen dat de (digitale) ontsluiting op orde en laagdrempelig te raadplegen is, met aandacht voor intern én extern gebruik. We benutten het gemeentearchief hierin optimaal, en voldoen aan de eisen van het digitale stelstel. Het heeft de voorkeur een kennisloket te ontwikkelen, waar met de juiste kennis en kunde meegedacht wordt over toekomstgerichte maatwerkoplossingen. We zoeken daarbij een gezonde balans tussen gebruik en bescherming; tussen de wensen van de gebruiker en het algemeen belang.

5.2.2 We houden erfgoed op duurzame wijze vitaal

Erfgoed heeft een duurzame gebruikswaarde. Duurzame materialen zijn gebruikt, die vaak al eeuwen meegaan en het milieu nauwelijks belasten. Erfgoed en monumenten kunnen worden benut voor wonen, werken en recreëren en voor het beleven. Erfgoed houdt de geschiedenis van Wassenaar levend. In veel gevallen geldt dat erfgoed in stand kan blijven zolang als het op passende wijze gebruikt wordt. We zien erfgoed als betekenisvolle inspiratiebron, katalysator en toetssteen bij ruimtelijke ontwikkelingen. Erfgoed wordt in een vroegtijdig stadium bij ontwikkelingen betrokken. Zo ontstaat ruimte voor ontwikkelingen waarbij de identiteit en authenticiteit van onze gemeente behouden blijft, benut en waar mogelijk versterkt wordt. We stimuleren herbestemming en duurzaam beheer. We bevorderen dat eigenaren dat in samenhang met de opgave uit het Klimaatprogramma doen. Welke kansen biedt het erfgoed om aansluiting te zoeken bij verduurzaming en energietransitie? Een gedeelde verantwoordelijkheid, creativiteit en flexibiliteit zijn daarin leidende begrippen.

5.2.3 We zorgen dat de keten op orde is

Een van de belangrijkste thema's die uit het participatietraject naar voren kwam is: 'de keten op orde'. Dit thema loopt als een rode draad door de reacties van de participatie heen. Met keten wordt het hele traject bedoeld van beleidsontwikkeling naar uitvoering, toezicht en handhaving, monitoring en evaluatie. Alleen met goed monitoren kan vastgesteld worden of beleid effectief ingezet is en of aanpassing en bijsturing nodig is. Voldoende actuele kennis en kunde van cultuurhistorie en de daarbij behorende wet- en regelgeving is daarvoor essentieel.

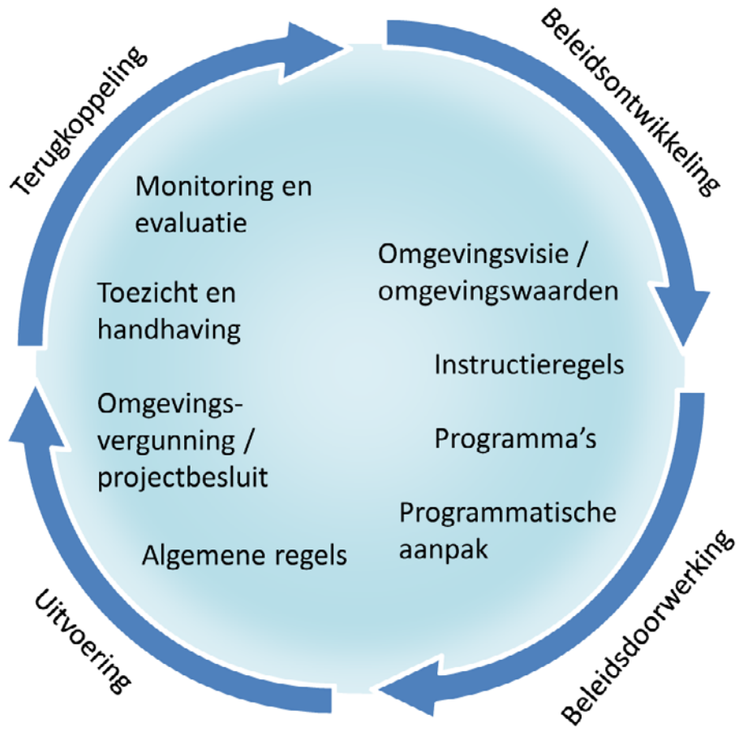

De beleidscyclus van de Omgevingswet. In deze cyclus staan de instrumenten die de gemeente ter beschikking staan in hun zorg voor de kwaliteit van de leefomgeving. Bron: www.Aandeslagmetdeomgevingswet.nl.

5.2.4 We zorgen dat erfgoed betekenis geeft aan je leefomgeving.

Op zeer veel beleidsterreinen - economie, cultuur, zorg, toerisme - legt erfgoed het fundament voor kwaliteit. Dat geldt ook voor de kwaliteit van de fysieke leefomgeving.
De vele monumenten zijn onmisbare bouwstenen die de identiteit van de gemeente een gezicht geven. Door de schoonheid en de historie die in erfgoed te herkennen is, bepaalt erfgoed in hoge mate de kwaliteit van de leefomgeving. Architectonische ankerpunten zoals kerken en buurthuizen dragen bij aan de identiteit van een wijk en spelen als ontmoetingsplek een belangrijke rol in de sociale cohesie van Wassenaar. Een monument is dus onlosmakelijk verbonden met zijn omgeving. Ontwikkelingen in de omgeving hebben direct invloed op de beleefbaarheid van een monument. Hiervoor moet meer aandacht komen.

Erfgoed is een belangrijke factor voor het woonplezier in Wassenaar en is een bewezen magneet voor recreatie en toerisme. Het versterkt het vestigingsklimaat en de vitaliteit van stad en platteland. Daarmee draagt het ook bij aan de financiële waarde van het vastgoed in Wassenaar en de aantrekkingskracht voor buitenstaanders. De economische waarde van erfgoed wordt ten volle benut als bijdrage aan een hoogwaardige leefomgeving.

5.2.5 We maken van erfgoed een sterk merk

De bereidheid om samen verantwoordelijkheden op te pakken zal toenemen als het besef verder groeit dat het cultureel erfgoed van Wassenaar van groot belang is. Daarom zullen we als gemeente de Wassenaarders voortdurend voeden in hun trots en hen wijzen op de grote, ruimtelijke kwaliteiten binnen de gemeentegrenzen. We zullen onze keuzes afstemmen op het behoud daarvan. Het motto van de Structuurvisie: *'Wassenaar als Landgoed aan zee'* is een sterk merk met grote toekomstwaarde. De aanwezigheid van erfgoed zorgt voor kwaliteit op lange termijn en voegt veel toe aan een vitale, duurzame en hoogwaardige leefomgeving.

5.2.6 We gaan samen aan de slag

We benutten de kracht van de samenleving en werken zo veel en zo goed als mogelijk samen. Want goede zorg voor ons erfgoed is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van gemeente en inwoners. De afwegingen hoe we tot een goede balans kunnen komen tussen beschermen en gebruiken én tussen regels en eigen verantwoordelijkheid maakt de gemeente graag samen met de Wassenaarse samenleving. Bescherming, onderhoud en beheer en toezicht zal alleen slagen als gemeente en samenleving dat samen oppakken. Dit proces vergt een andere aanpak en cultuurverandering van de gemeente en haar inwoners, waarbij ingezet wordt op een effectieve uitvoering van het beleid en het nemen van verantwoordelijkheden.

We investeren in het vergroten van kennis, beleving en bevorderen van jeugdeducatie. We maken daarbij gebruik van de kennis en kunde van onze inwoners en partners; we leggen een relatie met het sociale domein, stimuleren vrijwilligerswerk en gaan strategische samenwerkingsverbanden aan, zowel lokaal als regionaal. Hiermee wordt het draagvlak behouden; bewustwording en bekendheid wordt vergroot. We besteden daarbij in ieder geval aandacht aan de doelgroepen van eigenaren, gebruikers en de jeugd.

5.3 Strategie en planning

5.3.1 Strategie

De veranderende rol van de overheid vraagt om een visie die zowel de essentiële ruimtelijke kwaliteiten borgt als uitnodigt tot en kansen biedt aan initiatieven. Een inspirerende visie die binnen kaders ruimte geeft voor maatwerk en toekomstige ontwikkelingen. Deze visie inspireert tot samenwerking en het ontwikkelen en delen van kennis en vaardigheden.

Ruimtelijke ordening maakt deel uit van een groter geheel. Het nut van ruimtelijke ordening moet bijdragen aan een leefbare, gezonde en aantrekkelijke samenleving. Onze samenleving verandert voortdurend onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen. Een veranderende samenleving vraagt om een veranderende invulling van de rol van de overheid in het ruimtelijk domein. Niet meer één waarbij de overheid zelf vooraf alles bepaalt en vastlegt, maar één die zich actief richt op uitdagen, inspireren en meedenken. Dat doet zij door betrokken partijen te laten zien wat de meerwaarde is van de aanwezigheid van erfgoed; de gemeente vervult daarbij een voorbeeldfunctie als het gaat om de goede omgang met het erfgoed. We werken daarbij volgens de normen van Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg.

In de Structuurvisie Wassenaar 2025 'Landgoed aan zee' wordt ook rekening gehouden met het feit dat de gemeente in het ruimtelijk domein ook een andere rol heeft: de rol van toetser en afweger. In deze rol wordt op transparante wijze het algemeen belang afgewogen tegen het persoonlijk belang van de initiatiefnemer. Erfgoed neemt binnen ruimtelijke ontwikkelingen een plaats van betekenis in. Hoe de gemeente Wassenaar haar sturingsfilosofie verder gaat invullen zal in het voorjaar van 2018 duidelijk worden wanneer zij haar ambitieniveau voor de implementatie van de Omgevingswet gaat bepalen.

5.3.2 Vervolgproces: samenspraak voortzetten

De aanpak van de ontwikkeling van het erfgoedbeleid sluit aan bij de algemene uitgangspunten van de Omgevingswet. Vanuit een open en transparante aanpak is ervoor gekozen een erfgoedvisie te ontwikkelen, die rekening houdt met de wensen en ideeën die in de samenleving leven. Het bevorderen van samenspraak, zoals die sinds 2015 is opgenomen in de Inspraakverordening Wassenaar, is daarbij de leidraad.
Het is goed om in het participatieproces de bereidheid te zien om samen toe te werken naar doelmatige oplossingen. Gegeven die getoonde betrokkenheid en de opdracht van de raad, wordt voorgesteld om tijdens de formele inspraakfase door te gaan met de interactieve beleidsvorming. Tijdens deze fase worden de inwoners via werkgroepen bij de uitwerking van het beleid betrokken. Parallel aan de inspraak worden de bouwstenen uit de missie vertaald naar beleidskaders en een breed gedragen, realistisch uitvoeringsprogramma (= Programma Cultureel Erfgoed 2018-2024).

5.3.3 Planning

De inspraakperiode van de erfgoedvisie is 19 september tot en met 31 oktober 2017 geweest. Binnen deze termijn konden belanghebbenden een zienswijze indienen op de concept erfgoedvisie. De periode werd tegelijkertijd benut om opnieuw een samenspraak te organiseren. Onderdelen uit de visie en de bouwstenen uit de missie werden via werkgroepen nader uitgewerkt. Beoogd resultaat was een actuele en breed gedragen erfgoedvisie, die rekening houdt met actuele trends en ontwikkelingen en een financieel en beleidskader bevat met de daarbij behorende instrumenten, waaronder een toekomstgericht en realistisch uitvoeringsprogramma. Dit noemen we het Programma Cultureel Erfgoed 2018-2024.

Vooruitlopend op het algehele herstel van het park van De Paauw is in 2016 de zuil met het beeld van de Jongeling gerestaureerd.

6 BIJLAGEN

Bijlage 1: Wet- en regelgeving internationaal, Rijk, provincie en regio

Internationale kaders

Zowel de Raad van Europa, de Europese Unie als Unesco zetten zich in voor de instandhouding van en omgang met cultureel erfgoed. De belangrijkste door Nederland geratificeerde verdragen zijn:

- *Europese Culturele Conventie* (1954), die gaat over de internationale samenwerking op het gebied van cultuur en erfgoed;
- *Verdrag van Granada* (1985), die gaat over de bescherming van het brede begrip erfgoed en de wijze van instandhouding;
- *Verdrag van Valetta* (1992), die gaat over de omgang met archeologisch erfgoed;
- *Conventie van Firenze* (2000), die gaat over bescherming van (cultuur) landschappen, stedenbouw en het water.

Het Verdrag van Faro (2005), dat gaat over de maatschappelijke context en betekenis van erfgoed, is door Nederland nog niet ondertekend.
In 1992 is Nederland toegetreden tot de Werelderfgoed Conventie, waarbij bijna alle landen ter wereld zijn aangesloten. Daardoor kan Nederlands erfgoed ook in aanmerking komen voor de hoogste internationale status van Werelderfgoed. Deze wordt toegekend door de Commissie van het Werelderfgoed van UNESCO. Daarnaast wordt ook gewerkt aan een internationale lijst van immaterieel erfgoed.
Op Europees niveau zetten de ministers van Cultuur zich in voor een Europese erfgoedstrategie (Verklaring van Namen, 2015).

Nationale kaders

De oproep van Victor de Stuers in zijn pamflet 'Holland op zijn smalst' in 1873 om erfgoed beter te beschermen en te behouden zorgde twee jaar later voor de oprichting van de afdeling Kunst en Wetenschappen bij het Miniserie van Binnenlandse Zaken; dit is de voorloper van de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Monumentenwetten van 1961 en 1988 boden de mogelijkheid zaken en terreinen aan te wijzen als monument en gebieden als beschermd stads- of dorpsgezicht.[9]
Aanpassingen in de Monumentenwet 1988 leidden er toe dat gemeenten verplicht werden gemeentelijk erfgoedbeleid te ontwikkelen en daarbij te beschikken over onafhankelijke deskundigen op het gebied van erfgoed (de Monumentencommissie). *De Nota Belvedere* (1999) en de beleidsbrief *Modernisering Monumentenzorg* (2009) richten zich op een cultuuromslag om het inzicht te vergroten dat erfgoed niet als hindermacht moet worden gezien, maar als een kans en inspiratiebron voor ontwikkelingen. Niet langer staat alleen het monument centraal, maar ook de omgeving van het monument wordt als factor van betekenis gezien. Om te bevorderen dat erfgoed vroegtijdig in processen wordt betrokken en een factor van betekenis wordt in het ruimtelijk domein is sinds 1 januari 2012 het Besluit ruimtelijke ordening aangepast (Bro artikel. 3.1.6, lid 2a.). Het verplicht gemeenten om aan te geven hoe zij binnen hun grondgebied met de aanwezige en verwachte cultuurhistorische waarden (onder en boven de grond) rekening houden. Voor archeologie was dit overigens sinds 2007 al wettelijk geregeld in de *Wet op de archeologische Monumentenzorg* (WaMz). Deze gelijkschakeling van wet- en regelgeving past bij het streven naar meer compacte en eenduidige regelgeving en het tegengaan van versnippering van beleid. Deze trend, net zoals de inzet op de verbrede betekenis van erfgoed, maar ook het streven verantwoordelijkheden zo laag mogelijk weg te zetten bij gemeenten en direct betrokkenden, leidde tot inwerkingtreding van de nieuwe Erfgoedwet in 2016.[10] Het is een integrale wet die inspeelt op het bundelen van beleid voor museale objecten, musea, rijksmonumenten en archeologie. Achterhaalde regelgeving is komen te vervallen, terwijl andere regels meer expliciet zijn gemaakt. Het meest aansprekende voorbeeld daarvan is de instandhoudingsplicht. De groeiende aandacht voor de betekenis van de samenhang van het monument tot zijn omgeving heeft er toe geleid dat niet alleen het interieur van een monument, maar ook het bijbehorende ensemble met zowel roerende als onroerende zaken beschermd kan worden.

Veel van de genoemde trends en ontwikkelingen komen samen in de Omgevingswet (2016). Alle regelgeving over het fysieke domein wordt gebundeld in een samenhangend stelsel om zo een antwoord te geven op de complexe vraagstukken waar de samenleving voor staat. Daarbij wordt de noodzaak onderkend dat alleen duurzame ontwikkelingen de bewoonbaarheid van ons land ten goede komen. Nieuwe kaders worden gesteld en een zorgplicht, vanuit de gedachte dat iedereen zijn steentje moet bijdragen aan een veilige en gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit.

Ter voorbereiding op de inwerkingtreding van de wet rond 2020 is sprake van een overbruggingsperiode. Dat is de reden dat het programma van *Visie Erfgoed en Ruimte, Kiezen voor Karakter* (2012-2016) verlengd is tot 2019. Ook blijven bepaalde onderdelen uit de Monumentenwet 1988 van kracht totdat de Omgevingswet in werking treedt. Dat geldt ook voor de bepalingen uit de Wet algemene bepalingen omgevingswet (Wabo). Het uitstel van de Wet Kwaliteitsborging hangt hiermee samen, net als de evaluatie van het rijkserfgoedbeleid. Om voorbereid te zijn op de Omgevingswet is het Rijk begin 2017 gestart met een evaluatie van zeven jaar Modernisering Monumentenzorg (2009). Inmiddels is de consultatieronde met stakeholders achter de rug en worden beleidsuitgangspunten uitgewerkt. De resultaten van dit project '*Erfgoed telt*' worden in april 2018 verwacht.

Provinciaal Kader

Het belangrijkste ruimtelijke beleidsstuk voor de provincie Zuid-Holland is de *Visie ruimte en mobiliteit* (VRM) met de daarvan afgeleide nota's als het Programma

9 Nederland telt bijna 62.000 rijksmonument en meer dan 400 rijksbeschermde stads- en dorpsgezichten.

10 De Erfgoedwet vervangt de Monumentenwet 1988, de Wet verzelfstandiging rijksmuseale diensten, de Wet tot behoud van cultuurbezit, de Wet tot teruggave cultuurgoederen uit bezet gebied, de Uitvoeringswet UNSECO-verdrag 1970 inzake onrechtmatige invoer, uitvoer of eigendomsoverdracht van cultuurgoederen en de Regeling materieel beheer museale voorwerpen.

ruimte, de *Verordening ruimte* (2014) en de *Agenda Ruimte* (2015). Door het aanwijzen van 'Kroonjuwelen' wordt ingezet op behoud en versterking van specifieke kwaliteiten en daarmee identiteitsdragers van de provincie. Er is sprake van een specifiek provinciaal belang met een specifiek beschermingsregime gericht op behoud en continuering van de unieke kwaliteiten. Hiervoor zijn regio- en gebiedprofielen, net als de molen- en landgoedbiotopen, aanvullende beleidsinstrumenten. In de *Beleidsvisie Erfenis, erfgoed en erfgoud 2013-2016* is de ambitie vastgelegd om het erfgoed te beschermen, beleefbaar te maken en te ontwikkelen. Voor het behalen van resultaten zijn zeven erfgoedlijnen in het leven geroepen. Dit zijn geografische structuren die samen een thematisch verhaal vertellen. Ze dragen bij aan identiteit en kwaliteit van de provincie en beschikken over een groot recreatief en toeristisch potentieel. Deelnemers aan de bijbehorende erfgoedtafels ontwikkelen samen projecten, waarvoor de provincie inzet en middelen beschikbaar stelt; ook vindt hier de verdeling van restauratiegelden van het Rijk plaats.[11] Wassenaar nam tot nu toe deel aan de erfgoedtafels Atlantikwall en Landgoederenzone.

Met de Beleidsvisie Cultureel erfgoed 2017-2020 en de inzet van extra financiële middelen wordt de ingezette koers 'doorontwikkeld'. Elke erfgoedlijn krijgt zo nog meer kansen om zijn eigen visie en missie te realiseren. Voor de erfgoedlijn landgoederen is deze vastgelegd in het rapport '*Hollands buiten*' (2016) en voor de erfgoedlijn Atlantikwall in een Wensenbeeld (2020). Tot slot wordt in de provinciale beleidsvisie geanticipeerd op de inwerkingtreding van de Omgevingswet door in te zetten op het opstellen van de omgevingsvisie, kennisvermeerdering- en deling, digitalisering en de erfgoedmonitor.

Regionaal kader

Sinds 2001 werken de gemeenten Voorschoten, Wassenaar en Leidschendam-Voorburg samen om de cultuurhistorische, natuurlijke en landschappelijke waarden in het landelijke gebied van Duin, Horst en Weide te behouden en zo mogelijk te versterken. Het heeft onder meer geleid tot een het Landschapsontwikkelingsplan Duin, Horst & Weide (2012) en gezamenlijk archeologiebeleid in 2009; deze laatste is in 2014 geactualiseerd. In maart 2016 zijn de drie gemeenten aangeschoven bij de veel breder opgezette Landschapstafel Duin, Horst & Weide als middel om de beleidsdoelen te realiseren. Ook andere gemeenten als Den Haag en Zoetermeer, evenals maatschappelijke organisaties en ondernemers zijn lid. Daarnaast zijn er zowel formele als informele samenwerkingsverbanden, waarbij die van het Convenant van Meijendel het meest bekend is. Hierin werken de gemeenten Wassenaar, Den Haag, Katwijk, Staatsbosbeheer en Dunea sinds 2012 samen aan het beter bekend maken van de cultuurhistorische waarden in het duingebied en het behoud en de versterking ervan door het realiseren van concrete projecten, zoals het ontwikkelen van lesmateriaal voor de jeugd en recreatieve fiets- en wandelroutes.

11 De totale provincie inleg voor tussen 2013 en 2016 bedroeg € 3.5 miljoen. Door de verplichte cofinanciering bedroeg de gemiddelde 'omzet' van de erfgoedlijnen € 14 miljoen per jaar. Dat is inclusief € 1,5 miljoen van de gedecentraliseerde rijksmiddelen, die bestemd is voor restauratie van rijksmonumenten. De andere € 1,5 miljoen wordt buiten de erfgoedlijnen ingezet.

Bijlage 2: Gemeentelijk beleid en de samenhang met andere beleidsvelden.

Ruimtelijke beleid, architectuur en stedenbouw

De Structuurvisie 'Wassenaar 2025 - *Landgoed aan Zee*' (2017) is het meest actuele beleidskader voor al het ruimtelijk beleid. In deze structuurvisie wordt ingegaan op de trends en ontwikkelingen die de komende jaren op ons afkomen met als doel grip te krijgen op de toekomst. Door trends zoals vergrijzing, schaalvergroting, technische innovaties en de energietransitie kunnen de kernkwaliteiten van Wassenaar onder druk komen te staan. Tegelijkertijd bieden de trends en ontwikkelingen ook kansen. In de structuurvisie wordt op integrale wijze beschreven hoe we optimaal gebruik kunnen maken van de ruimtelijke kwaliteiten en mogelijkheden die Wassenaar biedt.

Het overkoepelend thema '*Landgoed aan Zee*' benadrukt de kracht van Wassenaar. Die wordt voor een groot deel bepaald door het unieke karakter van de vrijwel onafgebroken landgoederenzone, waarbij het groene erfgoed, de daarbij behorende architectuur en historische stedenbouwkundige structuren en het cultuurlandschap onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

In de toelichting op het beschermd dorpsgezicht van de Landgoederenzone (2007)[12] wordt naast grote landschappelijke betekenis van de vele buitenplaatsen en landgoederen gewezen op kenmerkende ruimtelijke en visuele relaties met het strand en de duinen in het westen en de veenweidegebieden met hun boerderijen in het oosten. Historisch geografisch spelen daarbij strandwallen een belangrijke rol en de wijze waarop de infrastructuur met heer- en de buurwegen zich daarop heeft ontwikkeld; net als het afwateringsysteem van weteringen, vaarsloten met de daarbij behorende blok- en strokenverkavelingspatroon. Dit netwerk van in oorsprong vaak Middeleeuwse vaar- en verkeerswegen bepaalt tot op de dag van vandaag niet alleen het hoofdwegenpatroon, maar is ook de basis voor het systeem van de waterhuishouding. Daarmee wordt duidelijk dat cultureel erfgoed ruimtelijk en functioneel belangrijke raakvlakken heeft met het *landschap, natuur, milieu/water* en *verkeer*.

Een vergelijkbare relatie valt te leggen met de bebouwing, zoals die zich vanaf de 16de eeuw vanuit een continuïteit in grondgebruik heeft ontwikkeld. Streekeigen boerderijtypes zijn daarbij een factor van betekenis; net als de grote variatie aan woningtypes, variërend van dienstwoningen en sociale woningbouw, flats tot middenstandwoningen, geschakelde woningbouw, villa's en landhuizen. De veelal vroeg twintigste-eeuwse villaparken en middenstandswijken hebben onderscheidene stedenbouwkundige en architectuurstijlen. Het spreekt dan ook voor zich dat deze de onderlegger vormen voor het *Handboek Welstand en Beelkwaliteit* (2004) en dat er raakvlakken zijn met het *Beheer van de Openbare ruimte*.

12 Deel II, Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermde dorpsgezicht Landgoederenzone Wassenaar-Voorschoten-Leidschendam-Voorburg, gemeenten Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam-Voorburg, provincie Zuid-Holland, ex artikel 35 Monumentenwet 1988; 16 november 2007.

De *bestemmingsplannen* vormen een vertaling in regels van het ruimtelijk beleid, zoals beschreven in de Structuurvisie. Verder worden de cultuurhistorische waarden van zowel de gemeentelijke als rijksbeschermde dorpsgezichten in de bestemmingsplannen beschermd. Ook in de overige gebieden wordt de cultuurhistorische waarden benoemd, omdat deze deel uitmaken van de afweging bij de beoordeling of een ontwikkeling ruimtelijk aanvaardbaar is.[13]

Natuur en landschap

Het is niet meer dan logisch dat de gedachte achter het thema 'Landgoed aan zee' uit de structuurvisie ook een prominente rol speelt in de *Groen en Watervisie* (2015). Centraal staat de ambitie om een nog groenere gemeente te worden door de bestaande unieke kwaliteiten en identiteit vast te houden en zo mogelijk te versterken. Met het *Beheerplan Groen 2016-2020* is daarmee een solide basis gelegd voor het beleid en beheer van het openbaar groen. Hierin wordt onder meer ingezet op het verbeteren van de kwaliteit van de landgoederen en laanstructuren. Ook de waterstructuren met daarbij de opgave te zorgen voor het waterbergend vermogen en de waterrecreatie spelen een rol. Het is van belang de gevolgen van die energietransitie voor het landschap in kaart te brengen en om te zetten in mogelijkheden en kansen.

Groen erfgoed staat aan de basis van het bestaande cultuurlandschap Duin, Horst en Weide. Tegen deze achtergrond wordt in de beleidssamenvatting voor de *Entente Florale*, de nationale groencompetentie waar Wassenaar in 2016 aan heeft deelgenomen, benadrukt dat groen erfgoed voor Wassenaar een 'unique sellingpoint' is. Met het juryrapport van de Entente Florale in de hand is besloten prioriteit te geven aan het opstellen van een *Bomenbeleidsplan*.[14] Actuele kennis en inzichten zijn hiervoor onontbeerlijk. Daarom is in 2017 de *Groene Waardenkaart* opgesteld. Tegelijkertijd is begonnen met de evaluatie van het huidige beleid voor kap, beheer en onderhoud. De '*Startnotitie visie op beheer en instandhouding van Groene Rijksmonumenten in bezit van de gemeente Wassenaar*' (2010) wordt daarbij benut; De provinciale erfgoedlijn Landgoederen gaf een impuls om aan de hand van deze startnotitie voor de parken van de historische buitenplaats De Paauw en Backershagen een cultuurhistorische analyse op te stellen als basis voor een visie en herstel- en beheerplan. Met een publieksfolder over De Paauw, waarin een wandelroute door het park is opgenomen, is aandacht gevraagd voor het unieke verhaal dat het park met zijn monumentale bomen vertelt. Inwoners en gebruikers van het park hebben daarbij hun wensen kenbaar kunnen maken. Volgens planning wordt voor eind 2017 gestart met de herstelwerkzaamheden.

Als basis voor de kwaliteitsverbetering van het landelijk gebied wordt de *Agrarische Structuurvisie veehouderij Wassenaar e.o.* (2009) gehanteerd, evenals het *Streefbeeld Groene Buffer* (2009). Al eeuwenlang zorgt de agrarische bedrijfssector voor de instandhouding van de openheid van het cultuurlandschap met zijn specifieke verkavelingspatroon. Zij dragen in belangrijke mate bij aan het ruimtelijk beeld van de veenweidegebieden. Door schaalvergroting heeft een groot deel van de historische waardevolle boerderijen met een streekeigen inrichting van de erven een andere passende functie gekregen. De resterende agrarische bedrijven zijn over het algemeen toekomstbestendig. Ze hebben naast de agrarische hoofdtaak steeds meer een beheertaak voor het landschap: ten behoeve van de karakteristieke openheid, als ecologische corridor en voo de instandhouding van de weilanden als natuurgebied voor veenweidevogels.

13 Bro artikel. 3.1.6, lid 2a.
14 Besluitvorming is voorzien in het voorjaar van 2018.

Klimaat en duurzaamheid

Wassenaar wil in 2040 CO_2-neutraal zijn. Binnen het *Klimaatprogramma 2016-2019* hebben het thema wonen (in 2013 verantwoordelijk voor 36% van de CO_2-emissies in Wassenaar) en de voorbeeldfunctie van de gemeente prioriteit.
Vanuit deze thema's kan cultureel erfgoed een positieve rol spelen als het gaat om energiebesparing en energietransitie. Wat betreft energiebesparing is sinds mei 2016 De Groene Menukaart beschikbaar. Dit is een digitaal energieloket waar eigenaren van monumentale panden tips kunnen vinden voor verduurzaming van hun pand. Vanuit de projecten die in het Klimaatprogramma zijn opgenomen, liggen er kansen in het verder ontwikkelen van De Groene Menukaart, het organiseren van gemeentelijke informatiebijeenkomsten voor eigenaren over verduurzamingsmogelijkheden. Daarnaast kan gedacht worden aan het initiëren van voorbeeldprojecten en communiceren over *best practices*. Verder kan onderzocht worden of een deel van de kosten gesubsidieerd kunnen worden voor een deskundig verduurzamingsadvies van gecertificeerde bureaus. Tot slot is een relatie te leggen met de project uit het Klimaatprogramma die gaan over verduurzaming van schoolgebouwen (project 12) en van gemeentelijke vastgoed (projecten 6, 7, en 8).
De energietransitie zal steeds grotere impact hebben op het cultuurlandschap; in de achterliggende jaren hadden de geplande windmolens op zee veel politieke aandacht. Daarmee is het een onderwerp dat niet alleen op Rijks, maar ook gemeentelijk niveau steeds meer aandacht zal krijgen.[15]

Vergunningverlening, toezicht en handhaving

De uitvoering van de taken voor vergunningverlening, toezicht en handhaving (=VTH) in het kader van de Wabo, APV[16] en bijzondere wetten wordt gedaan door de afdeling Publiekszaken. Er is hiervoor *het Vergunningen-, toezicht en handhavingsbeleidsplan Wassenaar 2016-2019* (september 2016) en *de Verordening kwaliteit vergunningverlening, toezicht en handhaving omgevingsrecht Wassenaar* (juli 2016) vastgesteld.[17]
Het VTH-beleidsplan is gebaseerd op de 'Big 8 beleidscyclus', een dubbele plan-do-act-cyclus waarbij beleid en uitvoering met elkaar verbonden worden. De gemeente Wassenaar heeft met betrekking tot de VTH-taken de volgende missie: 'een veilige, gezonde, duurzame en leefbare omgeving, waarin inwoners en bedrijven kunnen rekenen op kwalitatief hoge en transparante dienstverlening.' Als doelen worden gesteld:

- het voldoen aan de minimale wettelijke eisen, zoals deze uit wet- en regelgeving volgen;
- de bedrijfsvoering van VTH op orde hebben;
- het leveren van excellente dienstverlening.

15 Zie o.a. Dossier Energie op www.Erfgoedenruimte.nl en Handreiking Energie, erfgoed en ruimte (RCE, 2016).
16 Algemeen Plaatselijke Verordening
17 Zie ook: Integraal jaarverslag 2016, team veiligheid, toezicht en handhaving (juli 2017)

Vanuit de participatiebijeenkomsten kwam naar voren dat het voor een efficiënte en effectieve bescherming van cultureel erfgoed van belang is dat de keten 'beleid, vergunningverlening, toezicht en handhaving' op orde is. Het is dan ook van belang dat er een verbinding wordt gelegd tussen het erfgoedbeleid en het VTH-beleid en de daaruit voortvloeiende taken. Hiervoor liggen kansen als het huidige VTH-plan, dan wel de verordening wordt geactualiseerd en gecompleteerd, en als het Handhavings- en Uitvoeringsprogramma (HUP) 2017 wordt opgesteld.

Recreatie en Toerisme

Het onderscheidend vermogen van Wassenaar hangt samen met de eeuwenoude traditie van de buitenplaatsen, waar men naartoe trok vanwege de rust, de cultuur en de natuur.
Die aantrekkingskracht zorgt ervoor dat mensen nog steeds graag naar Wassenaar komen om er te wonen, maar ook te recreëren. De *Economische Visie Wassenaar 2016-2019* erkent de economische en maatschappelijke waarde van het cultureel erfgoed en wil deze dan ook graag benutten. Daarbij worden vooral mogelijkheden gezien voor extensieve vormen van recreatie, zonder het rustieke typisch Wassenaarse karakter en de natuur te verstoren. Er wordt gestreefd naar duurzaam toerisme waarbij behoud van natuur, cultuur en milieu op korte en lange termijn centraal staat. De ambitie is daarbij dat recreanten en toeristen wat langer verblijven en meer gaan besteden; niet kwantiteit, maar kwaliteit is het motto.
Dit kan door het meer aantrekkelijk en toegankelijk maken, dan wel kwalitatief versterken van de huidige voorzieningen. Er is alleen ruimte voor nieuwe voorzieningen als ze passen bij het aard en het karakter van Wassenaar.
Een andere optie is de verbindingen tussen voorzieningen te versterken. Zo is de achterliggende jaren veel geïnvesteerd in de aanleg van recreatieve wandel- en fietsnetwerken, waarbij de natuurbeleving vaak gecombineerd wordt met cultuurhistorische hoogtepunten. Het recreatief netwerk zorgt ervoor dat mensen al naar gelang hun behoefte bestemmingen op een aantrekkelijke manier kunnen bereiken; al dan niet gecombineerd met museum-, winkel-, of horecabezoek. Het meest recente voorbeeld is de Groene Loper, waar rondom het thema Landgoedwandelen met korte en lange wandelroutes de beleving van de historie van de buitenplaatsen centraal staat.

Kunst en cultuur

Kunst en cultuur zijn nauw met elkaar verweven. In Wassenaar is de ligging aan zee met zijn bossen, landgoederen en villawijken al eeuwenlang een inspiratie geweest. Bekend is dat kunstenaars als Paul Citroen en Cornelis Raaphorst hier hebben gewoond en gewerkt. Niet alleen het schilderkunstige oeuvre dat ze hebben nagelaten is hiervan het bewijs, maar ook woningen en ateliers zijn daarvan een tastbaar bewijs. In de recente vastgestelde *Cultuurnota Wassenaar 2017-2020 ; Kracht van Kunst'* (2017) is er vanuit cultureel erfgoed een relatie met het accommodatiebeleid, het archief, de oudheidkamer en het tentoonstellingsbeleid. Kunst en cultuur geeft net als erfgoed vorm aan de ontwikkeling van onze identiteit. Het verbeeldt en verwoordt de waarden van de samenleving. Vandaar dat erfgoed bij de pijler 'verbinden' een rol speelt bij de doelstellingen: het versterken van het culturele veld, het bieden van mogelijkheden van educatie voor iedereen, het aansluiten bij lokale initiatieven en het erfgoed in een bredere context plaatsen. Specifiek wordt daarbij melding gemaakt van het doorontwikkelen van de Oudheidkamer naar een historisch museum. Hiervoor is inmiddels een stichting opgericht. Hier liggen kansen voor de ontwikkeling en overdracht van kennis, die het draagvlak en de bewustwording voor erfgoed kunnen vergroten.
De in 1992 opgerichte Stichting 'Ad Gloriam Pavonis' heeft als doel het kunst- en cultuurbezit in en om raadhuis 'De Paauw' in Wassenaar te beschermen, in stand te houden en uit te breiden. Naast de aanschaf van een kroonluchter voor de Spiegelhal heeft dit onder meer geleid tot het terugplaatsen van twee sokkels bij het Beukenlaantje en de restauratie van een van de daarbij behorende als rijksmonument beschermde 19de-eeuwse tuinbeelden. Dit zorgt er voor dat de kwaliteit van de beleving van het park en het huis worden vergroot.

Archief

Alle archiefstukken maken deel uit van het cultureel erfgoed. Bovendien kan het archief ons veel leren over de geschiedenis en de ontwikkeling van het erfgoed. Hoe overheden moeten omgaan met het archief ligt vast in de Archiefwet (1995), het Archiefbesluit (1995) en de Archiefregeling (2009).[18]
Bijna elke ontwikkeling, restauratie-, herstel-, of beheerplan van een monument begint met historisch onderzoek in onder meer het bouwarchief en de beeldbank. De digitale ontsluiting van informatie betekent veel voor het op een efficiënte en effectieve manier onderzoek doen naar de geschiedenis van Wassenaar. Vooral de beeldbank vervult een belangrijk rol als het gaat om de belangstelling voor het erfgoed te bevorderen. Er zijn tot nu toe ruim 12.000 gedigitaliseerde foto's, prenten, kaarten e.d. in de beeldbank opgenomen. Daarnaast zijn er ruim 33.00 gedigitaliseerde akten raadpleegbaar.
Het aantal publicaties over Wassenaars erfgoed is de achterliggende jaren sterk toegekomen. Dat het erfgoed leeft blijkt ook uit de diverse publicaties die buurtverenigingen hebben uitgegeven over de geschiedenis van hun wijk.[19]
De beleidsregels voor het beheer van het gemeentearchief liggen vast in de *Gemeentelijk Archiefverordening*. Veel archiefstukken kunnen fysiek worden ingezien,
Het streven is zoveel mogelijk archiefmateriaal digitaal beschikbaar te stellen voor een zo breed mogelijk publiek. Daarnaast kunnen het oud-archief en de sectoren erfgoed en archeologie elkaar versterken door het uitwisselen van kennis en het bevorderen van leggen van relaties tussen de verschillende vakgebieden. De bijdrage van vrijwilligers, geïnteresseerden en deskundigen is onontbeerlijk Een recent voorbeeld is de werkgroep, die de namenlijst voor Wassenaarse slachters WO II heeft opgesteld. Verder kan gedacht worden aan 'oral history en 'crowdsourcing'.

Sociaal en Maatschappelijk Domein

Cultureel erfgoed is nog niet verankerd binnen het sociaal domein. Wel zijn er contacten gelegd voor het project 'koffiehuisje als poort tot de Landgoederenzone', dat door de provinciale erfgoedlijn Landgoederenzone met subsidie wordt gesteund. Hier wordt de herinrichting van het gebied op de kruising Zijdeweg-Buurtweg benut voor een kwaliteitsverbetering van de omgeving van de koffiekiosk. Bij de her-

18 Daarnaast zijn er regels over het beheer en het gebruik , waaronder die over openbaarheid van stukken en digitalisering van informatie.
19 Publicatie over gebouwen als De Kerkewoning, architecten als Herman van Lindonk, de straten Prins van Wiedlaan, de Lange Kerken; Publicaties van de buurtverenigingen: Binnenklingen, De Kieviet en Burghwey.

bestemming en het zoeken naar mogelijkheden het object te benutten als recreatief-toeristisch opstappunt voor wandel- en fietstochten, wordt onderzocht welke mogelijkheden dit biedt als werkervaringsplek van jongeren met een beperking tot de arbeidsmarkt.

Een andere optie is aandacht te besteden aan maatschappelijke effecten als we jongeren opleiden in het restauratieambacht om zo deze kennis en expertise in stand te houden. Zonder deze kennisoverdracht gaan veel erfgoedwaarden op den duur verloren. Daarom is het van belang bedrijven te steunen en te stimuleren die via leerling-werkplaatsen actief werken aan het opleiden van een nieuwe generatie vaklui, variërend van metselaars tot tuinbazen.

Verkeer

In 2016 is het Verkeersplan Wassenaar vastgesteld. Hierin staan de thema's veiligheid, leefbaarheid en bereikbaarheid centraal. Vanuit erfgoed liggen er relaties met het ontsluiten van het erfgoed en het vergroten van de bereikbaarheid. Te denken valt aan het fysiek op een veilige manier kunnen bereiken van monumenten, maar ook aan het elkaar verbinden van erfgoed door recreatieve fiets- en wandelroutes. Uit het participatieproces is het verkeer als aandachtpunt verschillende keren genoemd. Verkeer en in het bijzonder zwaar verkeer kan net als milieuvervuiling schade aan monumenten toebrengen. Het is daarom van belang het verkeersbeleid te betrekken bij het ontwikkelen van een adequaat en effectief erfgoedbeleid.

Bijlage 3: Evaluatie

Wettelijke taken

Door de decentralisatie van Rijkstaken zijn de gemeentelijke taken de achterliggende jaren toegenomen. Het beperken van de ministeriele adviesplicht voor rijksmonumenten en het verplicht rekening houden met cultuurhistorie in bestemmingsplannen (boven en onder de grond) vraagt een meer brede inzet van deskundigheid op cultuur- en bouwhistorie, restauratieleer en archeologie in het proces van vergunningverlening, toezicht en handhaving.
De meeste inzet voor cultureel erfgoed gaat dan ook uit naar het uitvoeren van de wettelijke taken in het kader van WABO, de Erfgoedwet, en de Wet ruimtelijke ordening/Besluit ruimtelijke ordening. Het gaat daarbij om vergunningverlening en de advisering over ruimtelijke plannen (structuurvisie, principeverzoeken, bestemmingsplannen). Aparte vermelding verdienen de cultuurhistorische verkenningen die zijn uitgevoerd voor onder meer het bestemmingsplan Landelijk Gebied, Oostdorp en Hofcamp. Om piekbelasting op te vangen is incidenteel extra inzet gepleegd voor projecten als de herbestemming van het Johannahuis, de bunker van Seyss Inquart of het parkherstel van Oosterbeek.
Monitoring van het aantal uitgebrachte adviezen is niet mogelijk gebleken.

Op grond van de Erfgoedwet zijn twee adviezen uitgebracht aan de Minister voor de aanwijzing van nieuwe Rijksmonumenten. Op grond van de erfgoedverordening zijn diverse aanwijzingsprocedures voor gemeentelijke monumenten doorlopen. Voor een volledig overzicht van de aantallen gemeentelijke- en rijksmonumenten wordt verwezen naar bijlage 6. Aan 95 eigenaren is een monumentenschildje uitgereikt.

Een van de hoofddoelen uit de erfgoednota 'Voortbouwen op eigen waarde; het cultureel erfgoedbeleid herijkt' (september 2012) is het beschermen van cultuurhistorische waardevolle bebouwing, die niet de status als gemeentelijk monument kreeg, in het ruimtelijke instrumentarium. Dit zijn de zogenaamde beeldbepalende panden. Daarvoor is in 2016 het '*Paraplubestemmingsplan Cultureel Erfgoed Wassenaar, panden en objecten en archeologisch erfgoed*' vastgesteld.
In aanloop hier naartoe is, als onderdeel van de evaluatie van het aanwijzingsbeleid voor gemeentelijke monumenten, in 2013 in samenspraak met stakeholders het Verhaal van Wassenaar opgesteld (zie bijlage 7), wat opgenomen is in het paraplubestemmingsplan.

Nieuwe erfgoedverordening

In het kader van het streven naar een krachtiger een meer eenvoudige regelgeving is juli 2016 de *Erfgoedverordening Wassenaar 2016* geactualiseerd en geharmoniseerd met die van Voorschoten.[20] Nieuw is dat net als bij rijksmonumenten meer expliciet

20 De belangrijkste zaken die in de erfgoedverordening worden geregeld zijn: De aanwijzing van een onroerende zaak of terrein tot gemeentelijk monumenten; Het vergunningsstelsel en advisering voor gemeentelijk- en rijksmonumenten; De inschakeling van de Commissie Welstand en Cultureel Erfgoed als onafhankelijk adviesorgaan dat adviseert over de toepassing van de Monumenten/Erfgoedwet, de Erfgoedverordening en het gemeentelijk erfgoedbeleid; De eisen voor cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek.

is gemaakt welke vormen van klein onderhoud en wijzigingen van ondergeschikt belang bij gemeentelijke monumenten vergunningsvrij zijn. Bovendien is wat betreft de begripsbepalingen zoveel mogelijk aangesloten bij de Erfgoedwet, die eveneens sinds 1 juli 2016 van kracht is. In aanloop naar de ontwikkeling van het nieuwe beleid wordt daardoor bevorderd om cultureel erfgoed zoveel mogelijk als een integraal beleidsveld te beschouwen.

Het stimuleren van duurzaam onderhoud

Om restauraties van gemeentelijke monumenten te steunen kunnen eigenaren een laagrentende lening aanvragen op grond van het *Stimuleringsfonds Volkshuisvesting en monumenten Gemeente Wassenaar 2005* (SVn). Tussen 2012 en 2017 zijn geen aanvragen ingediend op grond van deze regeling.
Daarnaast heeft de gemeente sinds 1999 voor het beheer van rijksmonumenten in gemeentelijk bezit abonnementen bij de Monumentenwacht afgesloten. Ook particuliere monumenteneigenaren wordt de optie aangeboden tweejaarlijks een bouwkundige inspectie te laten uitvoeren door onafhankelijke deskundigen. Het is een effectief middel om inzicht te krijgen in gebreken. Het motto daarbij is dat regelmatig onderhoud dure restauraties voorkomt. Tussen 2012 en 2016 is het aantal panden waarvoor een inspectierapport is opgesteld gestegen van 23 naar 32. Bij deze toename van 39% gaat het vooral om gemeentelijke monumenten.
Sinds juni 2016 is de regeling van de monumenteninspectie opgenomen in het *Subsidieplan Wassenaar subsidieregeling 2017-2020*. Daarmee is de oude regeling vervallen, evenals de regeling om de Zuidwijkse molen een jaarlijkse onderhoudssubsidie toe te kennen.

Monumenteneigenaren aangesloten bij Monumentenwacht

Duurzaam Erfgoed

Alleen al vanwege hun ouderdom zijn monumentale panden duurzaam. De aanpak van het verder verduurzamen van deze panden vraagt een andere aanpak dan nieuwbouw. Tijdens een drukbezocht symposium in maart 2014 is het onderwerp duurzaam erfgoed breed op de agenda gezet. Vervolgens is tweemaal (2014, 2015) deelgenomen aan de Week van de Duurzaamheid en eenmaal aan een thema-avond over het verduurzamen van panden in het dorpscentrum (2016). Als pilot om monumenten in gemeentelijk bezit te verduurzamen is in 2015 door Stichting de Witte Roos een verduurzamingsrapport opgesteld voor raadhuis De Paauw.

De deelname als koplopergemeente aan het project voor de Groene Menukaart is een belangrijke stap richting het faciliteren van kennis en informatie. Dit project is ontstaan in Amsterdam en doorontwikkeld om het bruikbaar te maken voor andere gemeenten. Het is een digitale toolkit, die maatwerkoplossingen biedt voor het verduurzamen van monumentale panden. In mei 2016 vond de lancering plaats.
Het verder zoeken naar win-winoplossingen voor het verduurzamen van erfgoed is ook onderdeel van Klimaatprogramma 2016-2019. Er zijn diverse projecten opgenomen om het actief verduurzamen van historisch erfgoed te promoten (zie ook bijlage 3).

Ruimtelijke kwaliteit en beeldkwaliteit

De doelstelling om architectuurbeleid te ontwikkelen is in gang gezet met de vaststelling van een Architectuurnotitie in 2012[21], maar heeft verder geen vervolg gekregen. Wel is erfgoedtoetsing verbeterd doordat de beeldbepalende panden met de daarbij behorende criteria eind 2014 in het handboek Welstand en Beeldkwaliteit (2004) zijn opgenomen.

21 Raadsbesluit 2 juli 2012.

Communicatie, kennis en draagvlak vergroting

Een belangrijke doelstelling uit de Erfgoednota van 2012 is de verbetering van de communicatie en voorlichting aan monumenteneigenaren en andere belangstellenden. Al sinds de oprichting van de Landelijke Stichting Open Monumentendag in 1987 steunt de gemeente de organisatie van Open Monumentendag in Wassenaar. Jaarlijks stellen vele monumenteneigenaren belangeloos hun monumenten open. Uiteraard doet raadhuis De Paauw mee, waar sinds 2014 raadsleden als vrijwilliger rondleidingen verzorgen. Door op een laagdrempelige wijze een breed publiek in aanraking te brengen met monumenten wordt de belangstelling en het draagvlak vergroot. In 2015 heeft de Stichting Open Monumentendag de organisatie overgenomen van de Historische Vereniging Wassenaar. In 2016 werden er ruim 2500 bezoekers geteld. In 2017 steeg dit aantal naar 3875.
Op het draagvlak te vergroten is op initiatief van het toenmalige raadslid mw. M. baronesse de Vos van Steenwijck in 2014 de tweejaarlijkse Monumentenprijs in het leven geroepen. Inmiddels hebben achtereenvolgens de eigenaren van Langstraat 79, Laan van Koot 20 en Stoeplaan 1 de prijs in ontvangst genomen voor de wijze waarop zij hun pand hebben gerestaureerd.

Leerlingen poten samen met wethouder Inge Zweerts de Jong aardappelen op Meijendel, in het kader van de les 'Boeren in de Duinen'. Foto april 2017.

Voor het uitwisselen en informatie is in 2013 gestart met de tweejaarlijks uitgave van een digitale Monumenten Nieuwsbrief. Deze bevat actuele nieuwsberichten, rubrieken voor nieuwe publicatie en geeft tips voor onderhoud van monumenten. Het ledenbestand bevat ongeveer 200 adressen. Het ontwikkelen van een digitaal informatiesysteem heeft nog niet tot concrete resultaten geleid. Wel zijn de lijsten met rijks- en gemeentelijke monumenten, inclusief die van de beeldbepalende panden, digitaal raadpleegbaar via de gemeentelijke website. Hierop is ook informatie te vinden over regelgeving en subsidies en worden er nieuwsberichten over projecten op geplaatst.

Daarnaast werd op regionaal niveau samengewerkt in projecten, zoals binnen het Convenant van Meijendel en de erfgoedtafels van de Erfgoedlijnen Landgoederenzone en Atlantikwall van de provincie Zuid-Holland. Door regionaal veel projecten te ontwikkelen op het gebied van het beleefbaar maken, benutten en versterken van het erfgoed, is sprake van een bredere spin-off en betere financieringsmogelijkheden. Het gaat daarbij om educatieve projecten als 'Duik in de Duinen', 'Boeren in de Duinen', herinrichting akkertjes bij De Tapuit en het Kinderpaspoort Landgoederen. Een combinatie van educatie en recreatie komt samen bij het grenspalenproject. Andere recreatieve projecten zijn onder meer de 'Fietsroute door het duin langs sporen uit het verleden', 'de Engelenandvaardersroute' en het landgoedwandelen. Ook vinden nog steeds herdrukken plaats van de succesvolle fietsroute langs het Agrarisch erfgoed.

Evaluatie Archeologie 2012-2017

Wassenaar voert met de gemeenten Voorschoten en Leidschendam-Voorburg het gemeentelijke archeologiebeleid uit aan de hand van de Nota Herijking Archeologie 2013 (vastgesteld 9 februari 2014). Hierin is een aantal beleidsdoestellingen opgenomen rondom de pijlers: beheer, regie en communicatie. Speerpunt is het borgen van een goede zorg voor het archeologische erfgoed.

Vanuit de pijler regie en met als doel meer eenvoudige en uniforme regels op te nemen in de bestemmingsplannen is in 2016 het '*Paraplubestemmingsplan Cultureel Erfgoed Wassenaar, panden en objecten en archeologisch erfgoed*' vastgesteld. De nieuwe regels gelden voor het gehele grondgebied van Wassenaar. Bovendien is het aantal onderzoekregimes van negen naar vier teruggebracht en de archeologische beleidskaart is vereenvoudigd. Verder is het mogelijk gemaakt om meer maatwerk te leveren. Dit maatwerk heeft enerzijds als doel de onderzoekskosten zo laag mogelijk te houden en anderzijds om te voorkomen dat onbedoeld archeologische waarden zonder onderzoek verloren gaan. Deze aanpak heeft niet geleid tot een toename van het aantal toevalsvondsten. Wel is na gericht onderzoek een aantal nieuwe historische vindplaatsen ontdekt. Met deze nieuwe kennis kan de kwaliteit en betrouwbaarheid van de archeologische beleidskaart worden verbeterd, waardoor ontwikkelaars beter inzicht krijgen in de archeologische verwachtingen voor een gebied. Het actueel houden van de beleidskaart naar aanleiding van vondsten is dan ook een belangrijke taak.

Tegelijk met de inwerkingtreding van de Erfgoedwet is de Erfgoedverordening Wassenaar 2016 geactualiseerd en geharmoniseerd met de gemeente Voorschoten. Hierdoor gelden voor beide gemeenten dezelfde beleidsregels. Daarbij is de mogelijkheid opgenomen om door het college archeologische richtlijnen te laten vaststellen om aanvullende voorwaarden te kunnen stellen aan de uitvoeringsmethodiek en de rapportage van archeologisch onderzoek.

Bijlage 4: Rijks- en gemeentelijke monumenten

Gebouwen of andere objecten, waaronder parken, die van nationale cultuurhistorische waarde zijn, kunnen op grond van de Erfgoedwet door het Rijk worden aangewezen als rijksmonument. In 2012 telde Wassenaar 111 rijksmonumenten. Hiervan waren de meeste woonhuizen. Zo'n 20 ervan zijn zogenaamde complex historische buitenplaatsen. Deze bestaan uit meerdere onderdelen. Naast een hoofdhuis en een park gaat het in de meeste gevallen om verschillende bijgebouwen en bouwkundige elementen als bruggen en hekken. In totaal ging het om 383 onderdelen.

In de achterliggende periode heeft het Rijk onderzoek gedaan naar de betekenis van de architectuur en stedenbouw uit de periode van de 1940-1965. Dit zogeheten Wederopbouwproject heeft er voor de gemeente Wassenaar toe geleid dat in 2016 het hoofdkantoor van de ANWB aan de Wassenaarseweg is aangewezen als rijksmonument. Het geldt als een excellent bouwwerk, dat vanwege zijn architectuur en zijn functie het verhaal vertelt van de opkomende recreatie en toerisme tijdens de periode van de Wederopbouw. Daarnaast hebben belanghebbenden de Minister geadviseerd de bunker van Seyss Inquart, toe te voegen aan de lijst van rijksmonumenten. Dit advies is overgenomen. De commandobunker ligt op de historische buitenplaats Clingendael, is uniek wat betreft zijn architectuur en typologie en van belang om de Tweede Wereldoorlog te kunnen duiden. Het is daarom als complexonderdeel van Clingendael aangewezen als rijksmonument. Hiermee bedraagt anno 2017 het aantal rijksmonumenten in Wassenaar 385, die zijn ondergebracht in 112 zelfstandige en samengestelde monumenten.

In lijn met de landelijke trend heeft de gemeente in 2008 een plan van aanpak voor de aanwijzing van gemeentelijke monumenten vastgesteld, dat aansloot bij de systematiek van het Rijk. Op dat moment telde Wassenaar 22 gemeentelijke monumenten. Voorjaar 2009 was het *Gemeentelijk Inventarisatie Project* (GIP) afgerond dat inzicht gaf in het erfgoedbestand van Wassenaar. De focus lag op het gebouwde erfgoed. Het militaire en groene erfgoed zijn toen buiten beschouwing gelaten evenals de gedenkmonumenten. Na vaststelling van de GIP-lijst met bijbehorende selectiecriteria in het rapport *Baden in Weelde*, is de pilot voor het aanwijzen van gemeentelijke monumenten in het dorpscentrum in 2010 gestaakt, nadat 23 gemeentelijke monumenten waren aangewezen.

Tussen 2010 en 2012 heeft een aanpassing van het beleid plaatsgevonden. Deze gaat uit van een andere werkwijze, waarbij aan de hand van aangescherpte selectiecriteria maximaal 100 gemeentelijke monumenten konden worden aangewezen. De rest van de monumentwaardige panden zouden via het bestemmingsplan worden beschermd. Het gaat om twee projecten. Hiervan heeft de laatstegenoemde geleid tot de vaststelling in 2016 van het *Paraplubestemmingsplan Cultureel Erfgoed Wassenaar, panden en objecten en archeologisch erfgoed*.

In 2013 is het aanwijzingsbeleid geëvalueerd en besloten tot een aanpassing, die meer gericht was op de kwaliteit en het rekening houden me het Verhaal van Wassenaar, dan op het aantal monumenten. Uiteindelijk zijn tussen 2012 en begin 2017 83 procedures gevoerd voor panden en objecten die van belang zijn voor de ontwikkeling van Wassenaar. Hieronder bevonden zich twee procedures op verzoek van

belanghebbenden.[22] Op dit moment zijn er 127 gemeentelijke monumenten. Hiervan heeft het merendeel, 66%, een woonfunctie, zoals villa's, dienst- en bedrijfswoningen en atelierwoningen; 9% bestaat uit grenspalen. Van de resterende 25% heeft 12% een maatschappelijke functie (scholen, kerken, wijkcentrum, postkantoor) en 6% valt onder het agrarisch erfgoed. Bij overige functie gaat steeds om ongeveer 1%, Hieronder vallen het militair erfgoed, de bad/sportcultuur en industrieel erfgoed (bv. transportgemaal)

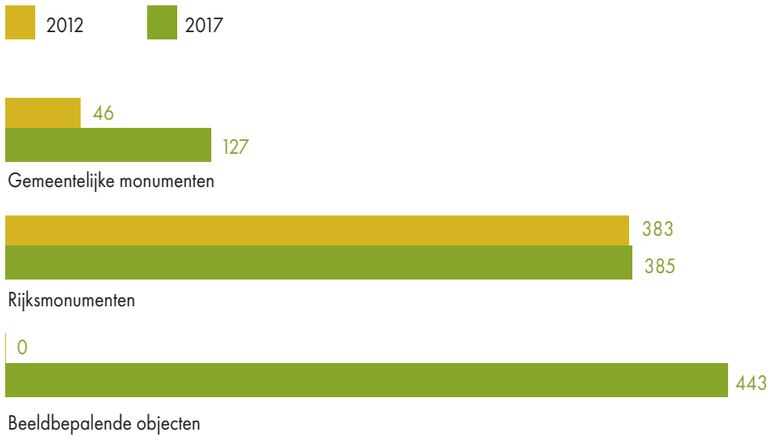

Deze tabel geeft de aantallen van monumenten en beeldbepalende panden aan in de periode van 2012-2017. Wassenaar heeft daarnaast nog twee door het Rijk beschermde dorpsgezichten; het Centrum en de Landgoederenzone.

22 Het gaat om de Vleermuisbunker aan de Wassenaarse slag, die is aangewezen, en Van Bergenlaan 7, die is afgewezen.

Bijlage 5: De Erfgoedschatten en wensen

1. Wat is uw erfgoedschat en welke betekenis heeft deze schat voor u?

Raadhuis De Paauw, Raadhuislaan
Ja. Het restantje,"Groene Buffer"tussen Wassenaar en Den Haag.
Het Wilhelminaplein geschenk van de bewoners gedenkplaats.
Wassenaar kent vele schatten, ook verborgen schatten. Kijk en vindt.
Bloembollenvelden aan de Oostdorperweg/Ruigelaan.
De Warenar, dit gebouw hoort in de gemeente Wassenaar vele culturele doeleinden, sociale functie, cultuur, muziek, dans, theater, zowel voor jong en oud, plus goede parkeergelegenheid.
Prinsessentuin in De Paauw met de Engel. Schandalig zoals dat eruit ziet!!
De Duinrellweg, 1e stuk tot kerk mag meer aandacht verdienen.
Ja! Het Wilhelminaplantsoen park in de Kieviet ziet er niet uit.
Den Deyl is een soap geworden.
De Lange Kerkdam, de straat waar ik woon, als beeldbepalende toegangsweg tot ons dorp. Dit inclusief Huize den Deijl.
Het oerbosje Langs Schouwweg en tegenover Rust en Vreugdlaan
Huize de Pauw, zo mooi als je er voorbij rijdt, herkenningspunt van Wassenaar. Zo verwaarloosd. De oude dorpskern Huis den Deijl.
Denk bij erfgoed aan beslissingen door Delftse ingenieurs. Zij hebben de toekomst.
Er is al meer dan genoeg. Wie zoekt er nu een bezigheid?
Onderhoud parken. Durf te rooien en nieuwe aanplant te realiseren. Toekomstige generaties hebben er dan ook nog wat aan.
De muur rond de gemeentekwekerij
Er is niet al te veel bekend over"de drie Papegaaien", de boerderij alhier.
Wassenaar is een unieke gemeente die bekend staat om o.a. het vele groen. Dat moet m.i. beschermd worden. Zo ook de groenstrook, het park tussen de Zuidwijklaan en het Weteringpark.
Schoolstraat 65-63-61 steegjes oude stenen straat je met mollegoot en maskers aan de muren.
Dit historische tuinen, die een geheel vormen met het huis, in bijvoorbeeld Park de Kieviet, maar ook elders, zoals bij ons aan de van Calcarlaan 32.
Ja. Achter de Van Bommellaan, dus ten zuidoosten hiervan, lag vroeger Huize te Persijn. Dat is begin 19e eeuw afgebroken. De contouren van het kasteel schijnen er nog te liggen. Wellicht dat hier afgravingen gedaan zouden kunnen worden en dat hier met de restanten een speciale plaats gemaakt kan worden.
"De Warenaer". Waar is de gemeente wanneer een van hun panden achterstallig onderhoud vertoont. Het wordt wel van particulieren verwacht!
Theehuisjes in de Pauw, aan de Buurtweg, gemeentehuis (staat al jaren in de spreekwoordelijke steigers)
Park De Paauw (zwaar verwaarloosd), zowel gebouw als het park en beplanting en wandelpaden.
Zet een wandeling uit langs de monumenten.
Park de Wittenburg
Een keurig Dames, Heren en invalide Toilet. (Clingendaelaan-2) wat 46 weken per jaar dicht is. Behalve als de Jap. tuin open is!
Ivecke aan de Rijksstraatweg prachtig pand. Gemeente zou eigenaar moeten verplichten het monument te onderhouden, dan wel het zelf doen kosten van de eigenaar.
Niet verborgen: De Warenar. Mooie gebouw behouden met culturele activiteiten. Nalatig zijn in onderhoud. Kan nooit reden zijn om niet te renoveren. Als een gemeente wel 6 miljoen uit kan geven aan een fietstunnel,> 100.000 euro aan een zelf geschapen sexrel en miljoenen in de bodemloze avalex pot heeft gestort kan een goede renovatie voor een cultureel centrum er ook wel vanaf. Misschien als eerste aanbetaling kan € 875.000 die betaald moet worden voor aan-

passingen rond de Amerikaanse ambassade teruggevorderd worden van USA of het Rijk. Dat de renovatie zo duur is geworden voor de Warenar is eigen schuld en tenslotte moeten wij inwoners dat over het algemeen zelf ophoesten. Maak eens iets cultureel erfgoed waar inwoners voor Wassenaar iets aan hebben, zoals de Warenar.

i.h.a. en als gezegd verdient groen veel meer aandacht "levend" cultureel erfgoed

huize Den Deijl uw huisje He He Pand Rijkstraatweg richting Den Haag, waarvan nu ramen al dichtgespijkerd zijn met planken (a/d Rust en Vreugdelaan)

Behouden van de "oude stijl" van de Langstraat. En aandacht voor het onderhoud.

Huis Iveke (Rijksstraatweg / Rust en en Vreuglaan) Raadhuis de Paauw.

De Warenar als onderdeel van het complex: Willibrordus kerk, Pastorie. Verdient aandacht en behoud als Cultureel erfgoed en de culturele invulling die het heeft voor Wassenaar.

Boerderij Ter Weer en de grond waar Huis Ter Weer stond: de vijver, grasveld en geluidsmuur van bomen tussen de Seringenlaan en Boerderij Ter Weer (Am. Kleuterschool).

Wat een bijzonder project dit! Een soort werkverschaffing lijkt het wel. Een ambtenaar verzint wat, maakt er zijn kiidje van en zegt na zo'n enquête over 2 jaar kijk wat ik allemaal doe!

Op dit moment is dat natuurlijk: cultureel centrum de "Warenar"

Schoolstraat en Berkheistraat. Het erf op Berkheistraat 8, is een voorbeeld van oud-dorps Wassenaar.

De prachtige beukenhagen bij de Raaphorstlaan moeten beschermd!! (oude bollenveldjes).

Een foto bijgevoegd van de toeganspoort oude manege, wat nu Nieuw Rijksdorp is (Berkheistraat). Is tegenover ons Rijksmonument nr. 27 en 20 jammer dat één ornament mist op de toegangspoort.

De verandering die locaties hebben doorgemaakt, zoals de trambaan, de melkfabriek, de dierentuin en het vliegveld.

De Warenar en de Paauw.

Als u om u heen kijkt ziet u toch wat er nog staat; er is al te veel afgebroken door onkundig beleid.

Grote fan van "de gang"e.o. (plein, Schoolstraat). Pop up store op hoek langstraat/ de gang staat er slecht bij.

Oude dierentuin

Iveke en het er achter liggende parkje. Laat de eigenaar er wat moois van maken!

De bunkers in de duinen

Het grootste deel van het militaire erfgoed in de gemeente Wassenaar is verborgen en is veelal onbekend.

Bomen en lanen? Het groene parkachtige, Groot Haesebroekseweg/Schouwweg enz.

Herinnering aan de bloembollencultuur.

Een bijgebouw van onze hoeve is uitgeroepen door college burgemeester en wethouders als huis des gemeentes. Wat inhoud dat in nabijheid van de rijksmonumentale hoeve huwelijke mogen worden voltrokken. Vele gasten van deze bruiloften zijn op die manier met de Oostdorperhoeve bekend geworden. De charme van een boeren erfgoed in samenhang met een huwelijk laat niets aan fantasie te wensen over. In een separate bijlage stuur ik wat foto's toe.

Er is ooit een lijst gemaakt met potentieel erfgoed. Waar de eigenaren niet vragen om het als dusdanig te behandelen?

De belangrijkste panden zijn reeds voldoende beschermd binnen de huidige regelingen

De Langstraat. De huidige Langstraat is een zeer slechte representatie van de erfgoed van Wassenaar. Té veel individuele, korte termijn, commerciële belangen hebben geleid tot een onsamenhangende mengsel van stijlen en geeft een rommelige indruk waardoor het onaantrekkelijk is voor bezoekers. Door het cultureel erfgoed leidend te laten zijn in de uitstraling van het centrum/dorp van Wassenaar creëren wij een eigen identiteit. Dit zou een verhoogde aantrekkingskracht voor bezoekers uit Wassenaar en daarbuiten creëren, een alternatieve bestemming voor de moderne winkelcentra zoals het nieuwe Leidschenhage. Wassenaar als alternatief door haar tegengestelde beleving van onthaast winkelen in een intiem dorpskern met een rijke uitstraling en vol cultureel erfgoed. Ter onderbouwing: bezoekers uit de hele wereld gaan naar bv. Delft omdat het historisch erfgoed uitstraalt, niet omdat er zulke mooie moderne winkelcentra zijn. Nu is Wassenaar geen Delft, maar Wassenaar als icoon uit de dertiger jaren van de twintigste eeuw zou best aan kunnen slaan.

Het Plein, als hart van Wassenaar verdient wat meer aandacht.

De inrichting hiervan is al tientallen jaren onveranderd met omvergereden betonnen paaltjes e.d.. Laat door een architect een inrichtingsplan maken met de geschiedenis in het achterhoofd houdend (inrichting uit 1773, zie hieronder).

Denk aan de fotoverzameling van A.A.G van de Kleij (nalatenschap) thans in bezit van Robert van Lit (o.a. historische Vereniging). Deze verzameling kent tal van informatie over gebouwen, personen en gebeurtenissen in Wassenaar. Zo heb ik in 2014 in mijn boek "Meer dan katjesspel" over de Wassenaar kunstschilder Cornelis Raaphorst (mijn grootvader) zijn decorstudies, decors uit 1920 kunnen koppelen aan tekst in lokale kranten en aan foto's van voorstellingen in het toenmalige Patronaatsgebouw, thans Warenar. (zie bijgevoegde afbeeldingen uit mijn boek. Een tweede verborgen schat zou kunnen zijn de niet meer aanwezige (weg geschilderde) afbeeldingen in de Willibrorduskerk (rijksmonument).Deze zouden met enige inspanning weer tevoorschijn gehaald kunnen worden. Zie bijgevoegde afbeeldingen uit mijn boek

Geachte commissie,

Een maand geleden viel uw brief met vragen in onze brievenbus.

Eerlijk gezegd ken ik het erfgoedbeleid van de gemeente Wassenaar niet en kan dan ook geen goede antwoorden geven op uw vragen.

Echter ten aanzien van vraag 2: Kent u verborgen schatten?

Jazeker daar ken ik er in ieder geval 1 van en dat vind ik een uitermate treurige en onbegrijpelijke zaak.

Het betreft buitenplaats Ivicke, in de loop der jaren vervallen en nu verkerend in erbarmelijke staat. Sinds kort ramen ingepakt in oranje zeil, deuren vallen bijna uit de sponningen.

Het groen is overwoekerd. En zo kan ik nog een tijd doorgaan.

Ik begreep dat in 2016 de gemeente de eigenaar heeft gemaand iets te ondernemen. Deze eigenaar heeft het duidelijk aan zijn laars gelapt en wie weet hoopt hij op instorting zodat er

een appartementencomplex, dat lucratiever is, voor in de plaats kan komen.

Het gaat niet alleen om het hoofdhuis, het groen, het bijzondere speelhuis maar ook over de historische achtergrond van dit ensemble.

Door dit jarenlang dagelijks te zien weet ik niet wat ik van het erfgoedbeleid van

de gemeente Wassenaar zou moeten en kunnen verwachten.
Ja
Ja
Wild hout tussen bomen snoeien en daarmee oude structuur herstellen
Eiland veenwatering kerkhout achter kerkewoning
Recenter cultureel erfgoed ook betrekken en verenigen in een monument .
Het gebouw op tennispark De oude Eik een voormalige verkeerstoren van de KLM. Albert Plesman, de oprichter van de KLM wilde aanvankelijk in Wassenaar aan de Maaldrift een vliegveld realiseren. Korte tijd zijn vanaf de Maaldrift regelmatig lijndienst vluchten naar Croydan (Eng.) uitgevoerd.
De laatste 2 in Wassenaar gebouwde woonarken. Zie foto's
Het beschermd gezicht.
Warenar
Koninginneweg 6
De Paauw
Ook voor ons dorpshuis de Warenar geldt door jaren achterstallig onderhoud
Ons Raadhuis de Pauw. Men praat nu over de parken. Zou het huis geen prioriteit hebben.
Grenspalen: een bij de B weg, bij boerderij Nel.
Nee, herinneringen aan de bloembollencultuur mogen we niet uit het oog verliezen.

2. Kent u verborgen schatten die meer aandacht verdienen?

Wat	Aantal keren genoemd	Categorie
Warenar	12	gebouw
De Paauw	8	gebouw en park
Plein	4	straat/plein
Gang	3	straat/plein
Oude dierentuin, Raaphorstlaan ongenummerd	3	gebied/ bijzondere functie
Burchtplein	2	straat/plein
De Paauw	2	gebouw
Den Deijl	2	gebouw
Dorpskerk	2	gebouw
Ivecke	2	gebouw
landschap (strandwal/vlakte)	2	gebied
Langstraat	2	straat/plein
Oude centrum met molen en berkheistraat	2	gebied
Ter Weer	2	gebouw
Wilhelminaplantsoen	2	straat/plein
archief (documenten die ons leren over verleden)	1	immaterieel
Backershagelaan ter hoogte van zwembad, zijde Pauwlaan	1	gebied
Backershagenlaan 58	1	gebouw
Baljuwhuis met tuin	1	gebouw en park
Berkhei	1	gebied
beukenhagen Raaphorst, oude bollenvelden	1	gebied / agrarisch
Beukenhorst	1	gebouw en park
Bloembollenvelden bij Oostdorperweg/ruigelaan	1	gebied / agrarisch
Bollenschuur Lentevreugd	1	gebouw
bomen Haesebroekseweg/Schouwweg	1	groen
bunkers in de duinen	1	gebouw
Clingendaellaan 2	1	gebouw
clubhuisje golfbaan Groenendaal	1	gebouw
De laatste 2 in Wassenaar gebouwde woonarken	1	varend erfgoed
Details	1	gebouw
duinen / Meijendell met boeren- en militair erfgoed	1	gebied
Duinrellweg	1	straat/plein
Eiland veenwatering kerkhout achter kerkewoning	1	gebied / agrarisch
Entree buurtweg (bij Kieviet) met rieten huisjes van Buys & Lursen nr. 4 en hoger	1	straat/plein
Excelsior	1	gebouw
Gebouwtje op tennispark De oude Eik	1	gebouw
Goede Herderkerk	1	gebouw
Graf van Wassenaar	1	archeologie
Grenspalen	1	element
Griffioen, Rijksstraatweg 601	1	gebied / agrarisch
groen bij de Paauw	1	groen
Groen/bomen	1	groen
Haagsche golfbaan (ensemble landgoed)	1	gebouw en park
Historische tuinen wo Van Calcarlaan 32	1	groen
Hoge Klei	1	gebied / agrarisch
Huisje he he	1	gebouw
Huize Persijn	1	archeologie
Ivecke	1	gebouw en park
Jong erfgoed	1	jong erfgoed
Katholieke strook kerkstraat Kloosterland tot huize willibrord.	1	gebied
Kievietsschool	1	gebouw
Koetshuis De Paauw	1	gebouw
Koninginneweg 6	1	gebouw
Lakenvelders (oude veerassen)	1	immaterieel
Landgoederenzone met huizen	1	gebied
Lange kerkdam	1	straat/plein
Langstraat 79	1	gebouw
Militair erfgoed	1	gebouw
Muur rond gemeentekwekerij	1	element
Nieuw Wassenaar (vinexwijk van jaren 30)	1	gebied
oerbosje Schouwweg / Rust en Vreugd	1	groen
Oostdorp / Kerkehout	1	gebied
Oostdorperhoeve, Oostdorperweg 201	1	gebouw
Oostdorperweg	1	gebied / agrarisch
Oostdorperweg 201 (boerderij Ruygrok)	1	gebouw
Oostdorperweg 208	1	gebouw
Oral history	1	immaterieel
Oude dorp	1	gebied
park bij ambassade Zuid-Korea (terveken)	1	groen
Park de Wittenburg	1	groen
Paulusschool, Herenweg 4	1	gebouw
poëzieroute	1	immaterieel
r-k- kerken (St. Joseph, Goede Herder, St. Willibrordus	1	gebouw
Restantje groen tussen Wassenaar en Den Haag	1	groen
Rijnlandroute	1	immaterieel

School Van Heeckerenstraat	1	gebouw
Schoolstraat	1	straat/plein
Schoolstraat 55	1	gebouw
Schoolstraat 61-65 met molgoten	1	gebouw
Schouwweg monument	1	element
Spinbaan, naoorlogse uitbreiding dorp	1	gebied
stootstenen	1	element
terrein ijsbaan (Hartenkamp)	1	gebied
theehuisjes de Paauw, Buurtweg	1	gebouw
Theekoepel van Backershagen	1	gebouw
Tramremisehuisjes Weijermanstraat / Schoutstraat e.om	1	gebied
Tuin achter Excelsior	1	groen
verdwenen dorpje Berkhei (Wassenaarse slag)	1	immaterieel
verhalen / archief bloemen/rozenblaadjesindustrie	1	immaterieel
waag (Kerkstraat)	1	gebouw
Wassenaerstraat	1	straat/plein
Weteringlaan 13	1	gebouw
Willibrorduskerk, zicht op de kerk	1	gebied
Zuidwijklaan/ Weteringpark	1	groen
transformatie/transitie, verhaal van		immaterieel

3. Hoe vindt u dat de gemeente met deze schatten om moet gaan?

In Wassenaar tentoonstellen
Aandacht voor spullen van diploma's, foto's pastoors, in blauw, zwart
Terugbrengen in oude staat en veilige broedplaats creëren
Wil graag bouwtekeningen
Creëren, nieuwe dingen, inventariseren bijzondere gebouwen e.d. evenementen historische gebeurtenissen.
Zorgvuldig.
Een permanente ligplaats mogelijk maken.
Fiscale ondersteuning, zeker v.w.b. verduurzamen van monumenten. Is nu te duur waardoor er achterstand t.o.v. omliggend vastgoed ontstaat.
Verantwoord monetair beleid
Goede keuze bomen langs de huizen. Nu al veel te hoog: volgens erkende hoveniers geen bomen geschikt voor deze laan.
Onderhoudsplan (voor buitenkant en binnenkant)
Geen nieuwbouw.
N.v.t. graag informatie over de giplijst. In welke categorie valt mijn pand?
Medewerking van de gemeente Wassenaar om de afbraak van het "cultureel erfgoed", in dit geval: ons huis, te stoppen
Het Wilhelminaplein, geschenk v/d bewoners gedenkplaats. Hiervan zijn de voegen v.d. stenen banken ernstig aangetast door de roest en dienen opnieuw te worden gevoegd.
Dat, muren, houtwerk in orde houden, maar uiteindelijk gaat het ten onder.
Dat doen wij zelf.
Financieel beleid gemeente.
Bomenbeleid - op de grenslijn met mijn buurman staat een giga eik, die potentieel bij omvallen grote schade kan veroorzaken aan dak van mijn beeldbepalend pand!
Subsidie!
Terugplaatsen van de Engel en onderhoud, onderhoud, onderhoud!
Goede afweging maken tussen gebruiksgenot en mogelijkheden om veranderingen toe te staan.
Beter onderhoud. Geld opzij zetten om meer te kunnen betekenen voor ons erfgoed! Contact houden met de Historische vereniging en Vrienden van Wassenaar.
Niet verstoren met , naburige, niet passende nieuwe architectuur
Financiën
Restauratie voordat het te laat is, geef het voorrang bij financiële invulling van het budget.
Een bijdrage aan de stichtingen en een systematisch bewustzijn of stichtingen de juiste personen (architecten, landschapsarchitecten) aanstelt die ter zake kundig zijn. Denk ook aan universiteiten met faculteiten als landschapsarchitectuur.
Minder zwaar verkeer door de straat, gebouw is op straal gebouwd, fundering 60 cm
Mogelijk een fiscale steun t.a.v. punt 1
Subsidie, medewerking overheid.
Jaarlijks onderhoud en renovatie van de muur rond de gemeentekwekerij.
Gegevens m.b.t. Backershagenlaan 58. Ik heb wel iets kunnen lezen op internet, maar er blijft veel onduidelijk.
Bescherming van de omgeving tegen te veel (moderne) bebouwing, ontnemen van uitzicht op het pand. Daarnaast ondersteuning met financiële middelen om het pand in optimale staat te houden.
1. Daadwerkelijke subsidies / geld i.p.v. nota's adviezen etc.
2. Effectieve deskundige ondersteuning i.g.v. verbeteringen /aanpassingen / onderhoud.
Op tijd schilderen, lekkages tegen gaan, isoleren enkel glas, Steens muren
Subsidie indien nodig
Te grote bomen mogen kappen. Toen het huis werd gebouwd werd waren de bomen (eiken) klein. Nu zijn ze groot, en maken het huis vochtig.
Betere subsidiemogelijkheden, Mijn woning is geen monument, maar staat wel op de lijst van cultureel erfgoed i.v.m. Amsterdamse school kenmerken.
1. Investeren
2. Soms samenwerking met andere partijen
3. Snellere aanpak in actie!!!
Dat is toch eigen verantwoordelijkheid?! Advies en begeleiding van verduurzaming zou wel van pas komen.
Een lagere OZB/maakt het hebben van een monument (gemeentelijk aantrekkelijker)
Onderhoud!!
De regels voor deze panden niet onnodig ingewikkeld en verstikkend maken, zodat deze gebouwen ook kunnen voldoen aan de moderne isolatie en leefbaarheid.
Wij hebben geen besef ervan dat ons huis een monument is.
Het zou erg aan te raden zijn projecten te ondernemen het gehele Plein rijksmonument te maken.
Collectief aanbesteden van onderhoud, zodat er betere prijzen kunnen worden bedongen
Tot nu toe alleen nadelen voor beschermd stadsgezicht tegenover nadelen. Geen compensatie! Voorstel korting op OZW voor eigenaar van beschermd stadsgezicht."voor wat, hoort dat"
Bijdrage in het herstel van voor- en achtergevel in originele staat. Foto's uit het verleden.
Schimmels en lekkage weghouden en de authentieke hekwerken weer terugplaatsen rondom de woning.
Meer controle door politie. Het (Clingendael) moet een landgoed blijven, waar publiek zich veilig voelt!
Subsidies c.q. belastingaftrek
Een verkeerbeleid dat is gericht op ontmoediging van sluipverkeer! Op dit moment is het verkeersbeleid gericht op faciliteren grote verkeerstromen op grote wegen!
Beter beleid van de gemeente. Geen hapsnapbeleid. Koester monumenten en beeldbepalende panden.

Niets, ons huis lijkt zelfs niet meer op wat het oorspronkelijk was. Iets als cultureel erfgoed bestempelen en de eigenaar daarvoor de verantwoordelijkheid opleggen is niet goed.
Regulier onderhoud en voldoende PR.
Een combinatie van controleren en stimuleren. Minder regels, goede rol monumentenwacht en subsidies .
De WOZ-waarde voor die panden verlagen, waardoor er geld vrijkomt voor onderhoud
Ruimhartige subsidie voor onderhoud. Controle op oude panden die gesloopt gaan worden voorbeeld. Oostdorperweg (oude boerderij) door Westgeest/(onder toestemming van voormalig wethouder Van Dijk.)
Restauratie BTW-vrij!!!
Wij hebben geen monument.
Daar zorgen wij zelf voor!
Goed onderhoud.
geen inmenging gemeente.
Geld, onkosten, aftrekposten. Als ik een tegeltje o.i.d. nodig heb, rij ik stad en land af - en - betaal de hoofdprijs. Minder verkeer langs de Prinsenweg + Lange Kerkdam
Flexibiliteit van de gemeente i.v.m. vergunningen om de oude winkel Langstraat 79 met het nieuwere gedeelte in elkaar over te laten lopen, om er zo een meer hedendaags gebruik van te kunnen maken.
Reduceren van verkeersoverlast en vooral het geluid van verkeer rondom het oude centrum. De beleving van het oude dorp wordt verbeterd door minder geluid-en verkeersoverlast.
Wij hebben geen monument, graag duidelijkheid daarover. Het beleid met verschillende lijsten wekt veel verwarring.
Het pand is geen monument. Graag duidelijkheid daarover. Het beleid met onofficiële lijsten wekt veel verwarring.
De prachtige Beukenhage bij de Raaphorstlaan moeten beschermd (oude bollenveldjes)
Zwaar verkeer werken in de Berkheistraat en éénrichtingsverkeer zodat het geen racebaan is.
Belangrijk is het karakter van de straat / wijk goed te houden: grondgebonden laagbouw; doodlopende straten. Wel sloop nieuwbouw toestaan om verloedering tegen te gaan.
Goede info hieromtrent naar huiseigenaren wat wel en niet toegestaan is.
Financiële hulp bij groot onderhoud liefst op basis van 10 jaren plan
Door controle van buurpanden in de omgeving die al zover bebouwd zijn dat ons erfgoed daar in mee gedegradeerd worden.
Als we in staat zouden zijn om duurzaamheidsbeleid ook onderdeel te laten zijn van erfgoedbeleid (dubbel glas, isolatie)
Veel gerichtere advisering m.b.t. tegenaan Co-2 uitstoot, positief meedenken, out-of the box i.p.v. Behoudend en conservatief
Subsidie of fiscale maatregel. In staat zijn om te moderniseren, aanbouwen in dezelfde stijl
Geef ruimte: "behoud door ontwikkeling"; was niet voor niets het motto van de nota Belvedere

De verborgen militaire erfgoedschatten vooral laten, waar ze zijn, maar er wel: bekendheid aan geven, ze bewaren voor het nageslacht en ze gebruiken voor educatie.
Advies over onderhoud, bewoner heeft zonder vergunning etc. zonder VVE een raam geplaatst in rijksmonument. Wat te doen?
(Voor-)overleg met de gemeente Wassenaar over gewenste aanpassingen aan het gebouw. Vooroverleg o.b.v. schetsplan, zonder uitgebreide indieningsvereisten, dus sec ter beoordeling van de mogelijkheden van het plan.
De (tijdelijke) bestemmingsplan wijziging van een van de bijgebouwen van de Oostdorperhoeve geeft ons de mogelijkheid om volledig naar wet en regelgeving bruiloften te faciliteren. Zonder deze bestemmingsplan wijziging zouden wij niet of nauwelijks de kosten kunnen opbrengen voor goed onderhoud en gedegen behoud van ons erf met opstallen. Een niet gemakkelijke keuze tot gevolg hebbend; of de boerderij verkopen en kleiner gaan wonen of bezuinigen op onderhoud. Daar wij met jonge kinderen veel plezier ervaren om op de Oostdorperhoeve te wonen vermoed ik dat wij niet de keuze zouden maken om te verhuizen.
Aandacht! Voorbeeld: Korting op WOZ bij aantoonbaar investeren in Erfgoed.
m i wordt het erfgoed gevolgd, waarvoor dankbaar
Tijdig informeren, eigenaar serieus nemen en goed luisteren naar zijn mening: om daar vervolgens ook iets mee te doen en het echt mee te wegen.
Gestuurd door de Visie 2050, duidelijke richtlijnen en instructies wat wel en wat niet is toegestaan aan de buitenkant van het gebouw en omgeving. De individuele vrijheid inperken ook al is dat "niet iets van deze tijd". Het moet voor de burgers/bedrijven wel duidelijk zijn waarom er beperkingen zijn en welke vrijheden er binnen die beperkingen nog steeds zijn. Een samenhangend beeld van de omgeving creëren/behouden om ons cultureel erfgoed (en aantrekkelijkheid) herkenbaar te maken. Handhaving moet dan natuurlijk ook geregeld worden.

Ons pand heeft een heel bijzonder geschiedenis
(zie ook ymcawassenaar.nl/historieduinrellweg)
1). Op 27 juli 1909 heeft Julia Ewouda Gravin van Randwijck, weduwe
(Douairière) van C.J. van der Oudermeulen, bij de notaris een akte opgesteld namens haar overleden man, waarbij het pand Duinrellweg 1 werd geschonken aan de gemeente Wassenaar, waarbij bepaald werd dat de gemeente Wassenaar ten allen tijde zal moeten toelaten dat het gebouw wordt gebuikt door de Christelijke
Jongelingsvereniging (nu YMCA). Hierin staat tevens vermeld dat het YMCA Wassenaar het pand zelf dient te onderhouden.
Momenteel hebben wij aanvraag lopen voor onderhouds-subsidie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor volgend jaar. Deze aanvraag is in goed contact tot stand gekomen met Kitt Knijff van de gemeente Wassenaar (Accountmanager vastgoed). Dit betreft: 1) Vervangen 6 ramen en het schilderwerk (gepland voor 2018)
2) Renovatie dakvlak (gepland voor 2023)
3) Stucwerk van de achtergevel (gepland voor 2018 na vervangen 6 ramen)
4) Overige kleine klusjes
De totale kosten hiervan zullen ongeveer € 8000,- gaan bedragen waarvan € 3375,- subsidiabel is.
In het derde kwartaal van 2017 krijgen wij hierover uitslag. Over de overige kosten zullen wij eind 2017 in gesprek gaan met de gemeente.
Is niet van toepassing. Mijn woning is geen monument . Staat wel met zeer veel andere panden op de GIP-lijst en valt onder beschermd stad- en dorpsgezicht. Geen bijzonder architect, bouwer of stijl. Kent belachelijke bepalingen doordat beschermd stads- en dorpgezicht ook op de achterzijde van toepassing is (alleen zichtbaar voor mijn naaste buren die dit ook niet belangrijk vinden). Levert tevens belemmeringen op om tot een duurzaam pand te komen.
Vraag 3, 'wat kan helpen uw monument beter in stand te houden'; antwoord op die vraag zou zijn dat de vereniging graag enige ruimte op Bestemmingsplan Landelijk Gebied zou zien bij aanpassing van de oefenfaciliteiten die achterblijven op het hoge niveau van golfbaan, natuur en clubhuis. Als een plan op hoofdlijnen daartoe is opgesteld neemt de vereniging graag contact met de gemeente op.
Meer aandacht voor cultuur!
Zeer zorgvuldig!
Heel zuinig! Als het nu in de uitverkoop gaat, is het voor altijd voor de Wassenaarders verloren.
Grenspalen eind Papeweg naar Voorschoten
Helaas hebben we in het verleden te onverschillig omgegaan met het erfgoed in de bloembollensector. Monumentale bollenschuren in het centrum moesten wijken voor uitbreiding van

nieuwbouwwijken en later voor de natuurontwikkeling. De laatste herinneringen, zoals de stellingschuur aan de Katwijkseweg verdiend een betere toekomst dan als opslagplaats.

4. Wat is uw erfgoedwens voor Wassenaar?

Gezonde mix, meer vrijheid en Wassenaar ook de villawijk in de toekomst te laten blijven. Ik ben bang dat de raad te veel waarde aan verleden hecht.
Dat Warenar behouden blijft
Het snoeien, in de breedte en de hoogte van deze bomen.
Optimaal onderhoud van de monumenten in Wassenaar
Laat Wassenaar blijven zoals 't is!
Behouden en renoveren van de Paauw en Van Heeckerenhuis
DAADWERKELIJKE BESCHERMING
Op het dorpsplein. Ketting en palen die niet nodig zijn verwijderen. Om de pomp weer bestrating; geen getrut, zorg voor ruimte. Paal (r.hoek) garage Baljuwhuis wordt een paar keer per jaar er uit gereden.
Dat alles zoveel mogelijk behouden blijft.
Het bestaan van de Warenar.
Flexibeler bomenkapbeleid, dat aanzien van erfgoed aanzienlijk kan verbeteren!
Behoud de Warenar, zelfs buiten Wassenaar is de Warenar bekend. "goed bekend"; incidenten, of hangjongeren of ander gespuis komt niet voor.
Dat het vrijgeven van allerhande bouwsels wordt teruggedraaid. Het wordt er allemaal niet fraaier van in Wassenaar.
Niet overreguleren
Vegetatie in lijn met duingebied. Erfgoed zichtbaar houden.
Dat er een betere toekomst komt voor de Warenar i.p.v. sluiting
Een historisch museum
Géén hoogbouw
Dat wat nog rest van, "oud dorpsgezicht" behouden blijft.
Controle door de industrie/maatschappij op mogelijk klungelachtige renovering van ons erfgoed. Ik verwacht NIETS van de gemeente. De overheid stelt niets meer voor om het erfgoed te classificeren. De overheid, dus de gemeente leidt aan narcisme en zelf-overschatting. Ondeskundigheid is troef, maar ook prive- en erfgoed beslissingen. Denk aan de raamvervanging van het WAVO-park. Kieren tussen ijzeren sponningen blijven bestaan en het glas beslaat. Grote verliespost door ondeskundigheid.

Het gaat prima als we de eigenaar hun verantwoordelijkheid gunnen. Alleen contact met gemeente bij ingrijpende veranderingen.
Het behoud van de WARENAR
Breed draagvlak, kennis van zaken
Een goed gecoördineerd beleid gericht op duurzaamheid van gebouwen en natuur.
Opnemen in boekje of een erfgoedsite Wassenaar.
Dat er zoveel mogelijk authenticiteit van ons dorp bewaard blijft.
1. Concentratie/focus op "echte" monumenten 2. Meer publieke ruimte voor dergelijke monumenten + voorlichting 3. Minder papier en overleg - meer "stenen"
Geen bebouwing op het strand van Wassenaar zodat dit natuurmonument als zodanig in stand blijft.
Minder palen, geen kettingen, parkje om pomp weg (bestraten, pomp werkend)
Dat lelijke panden zoals in de Langstraat bij Zeeman en waar de apotheek zit vervangen worden door historisch verantwoord objecten
Minder "Vlassak Verhulst" huizen en behoud van de oorspronkelijke huizen op die plaatsen, met zo min mogelijk aanbouw/verbouw.
Zoveel mogelijk behouden en geen detonerende nieuwbouw mogelijk maken. Nieuwe woningen prima, maar wel in de stijl van Oud Wassenaar en Wassenaar - Zuid.
Behoud van met name gezichtsbepalende panden met geschiedenis. Denk aan "de Warenaer". Wat te denken aan oud restaurant "den Deijl".
Vooral een evenwichtige allocatie van middelen aan publieke erfgoederen in Wassenaar.
Een éénduidig beleid dat breed gedragen wordt!
1. Zorgen dat er geen nieuwbouw plaats vindt dat niet past in omgeving van monumenten. 2 Groenvoorziening bij monumenten instandhouden of verbeteren. 3. Geef publiciteit aan onze monumenten
Ik hoop dat de prachtige monumenten in Wassenaar nog een heel lang en gezond leven zullen tegemoet gaan.
Meer oog voor groen en aanleg mooie paden en lanen. Verkeersluw en 30 km. Gebied. Graag integraal beleid binnen en buiten Wassenaar
De Paauw dient te worden gerenoveerd. Het is een schande dat het gebouwd en de tuinen er zo slecht uitzien. Ik vind dat belangrijker, dan dat zoveel huisjes op een culturele erfgoedlijst staan.
Dit: Ik woon op het Plein, maar ontvang geen enkele ondersteuning. Het voorbeeld: Deze week één voorgevel lijst vervangen € 5.000, twee dagen werk.
Dat er niets meer gesloopt wordt dat deze waarde heeft. Zoals het oude postkantoor, Bianca, etc.!
Wassenaar Zuid wordt bedreigd door zure regen door rondweg en N44, Ons rieten dak krijgt te weinig zonlicht en blijft daardoor vochtig met mosvorming. Goed toppen van de eiken aan Gr. Hoefijzerlaan zou helpen: goed voor boom + rieten dak!
Mooie panden behouden voor de unieke uitstraling in Wassenaar.
Meer aandacht vestigen op de monumenten d.m.v. bv. borden.
"Voor wat betreft landgoed Clingendael" Minder jakkerende Taxi's en luidruchtige en doorrijdende Bruidsparen.
Behoud en opknappen Ivecke.
Huize Den Deijl -> gemeente monument en mooi opknappen.
De Warenar behouden, inclusief theater en niet na renovatie de huur voor verenigingen zo verhogen dat ze het niet meer kunnen betalen (zie O&O gebouw).
Voldoende politieke aandacht en respect.
Veel meer aandacht van buitenplaatsen en daarbij toezicht en handhaving
Actief goed onderhoud, ook door de gemeente! BV Huize de Pauw: men laat eerst achterstallig onderhoud ontstaan, waardoor extra kosten ontstaan om het te corrigeren.
Zoveel mogelijk behoud van de oudere panden met oog voor authentieke kenmerken.
Deskundig en soepel beleid voor verbouwing en sloop. Gebouwen aanpassen aan omgeving (en bestaande panden).
Erfgoedbeleid zo klein mogelijk houden. Gemeente heeft dringender taken.
Aandacht voor verhoudingen groen – steen; zowel voor geheel Wassenaar als in de wijken.
Laten we zuinig zijn op wat we hebben en dat overbrengen op volgende generaties. De Warenar moet blijven op de plek waar in de historie het Jeroenhuis stond. (ook sociaal - culturele plaats).
Ik schroom mijn mening te geven, gezien de sfeer in de gemeenteraad, terwijl mijn hart zeer betrokken is.
Open beleid.
Veel minder huizen (woonhuizen) op het zgn. cult. Erfgoedlijst. Er is een belachelijke lange lijst ontstaan (weer een kindje van de ambtenaar) die bewoners werkelijk niet helemaal niet vrolijk maken, integendeel. Het maakt de burgers heel boos en terecht. Helaas te weinig ruimte om nog wat punten aan te raken inzake dit absurde beleid, enquête, werkverschaffing e.d.

Doe eens iets aan de trottoirs in het dorp.
Het behoud van de dorpskern van Wassenaar en meer educatie op basisscholen m.b.t. onze plaatselijke monumenten.
Beperking van het verkeersgeluid rondom dorpskerk, komende van verkeer op het geasfalteerde begin van de "Storm" bij Duinrell. Oplossing asfalteren of verkeer reduceren.
Houdt de maat en schaal in de gaten in beschermd dorpsgezicht! Vervangende nieuwbouw in villawijken vaak veel te groot voor perceel.
Maat en schaal bewaken van beschermd dorpsgezicht . Vervangende nieuwbouw vaak veel te groot voor perceel.
Behoud van het "waardevolle" en daar valt ook natuur onder.
In stand houden, dus goed onderhouden en bijvoorbeeld geen patatkraam zoals op het markt-terrein in een beeldbepalend beschermd dorpsgezicht.
1. Wassenaar een vorstelijk dorp aan zee 2. Bedenk hoe het erfgoedbeleid er over 100 jr. uit moet zien 3. Maak het Plein autovrij
Alles beter beschermen dan in het verleden het geval was. Doodzonde wat hier allemaal verdwenen is.
Het groene en historische karakter van Wassenaar behouden
Controle van buurpanden in de omgeving, die al verbouwd zijn dat ons erfgoed daar in mee gedegradeerd worden.
Dat monumenten bewaard kunnen blijven, dat hun functie (bijv.: school) in stand kan blijven, maar met inzet van moderne technologie en tevens te kunnen voldoen aan onze maatschappelijke visie op duurzaamheid.
Dat de gemeente Wassenaar voortvarend beleid ontwikkelt m.b.t de eigen Rijksmonumenten, zoals Raadhuis de Paauw en de landgoederen, zoals park de Paauw. Dat is geen bos maar moet als een park worden onderhouden.
Adaptief vermogen. Geluidsarm asfalt in hele dorp. met name op doorgangswegen zoals de Stoeplaan.
Gedeeld beeld van wat mooi en belangrijk is.
Dat we de versnippering van beleid (beschermd dorpsgezicht), monumenten lijsten met gebouwen, RO -eisen etc. op heffen en dit per wijk in een helder kader gieten.
Behouden wat behouden kan blijven.
Mijn wens zou zijn, dat de gemeente een overzicht opstelt van militair erfgoed en dat de gemeente dan op grond van een aantal heldere afwegingscriteria een deel daarvan tot gemeentelijk monument benoemt en zodoende-ook planologisch-beschermt.
We zijn voor zover mij bekend pas de derde eigenaar van Teylingerhorstlaan 27 dus er is gelukkig niet al te veel veranderd/vertimmerd aan het pand (inderdaad is er een keer verbouwd in de jaren 50) – we vinden het huis mooi zoals het is.
Eigenlijk, wat mijn persoonlijke 'erfgoedwens' zou zijn – zoals ik aangaf tijdens het telefoongesprek - dat er een contactpersoon is bij de gemeente met bouwkundige kennis van en interesse in oudere huizen waar je als eigenaar van een 'niet-monument' toch terecht kunt voor wat praktische adviezen af en toe.
Bijvoorbeeld met vragen over materialen die passen bij de stijl van het huis. Of vragen over verduurzamen. Of een lijst met aannemers die zich toeleggen op traditionele bouwstijlen.
We denken er bijvoorbeeld over (gewoon als voorbeeld) om een aantal ramen met enkele beglazing op de 2e verdieping te renoveren en weer terug te brengen naar de oorspronkelijke glas-in-lood stijl. Maar het is moeilijk om goed advies te krijgen over hoe dat het beste te doen. Aannemers lijken hun eigen agenda te hebben.
Ik denk dus dat we een beetje tussen wal en schip vallen. Eigenaren van Rijksmonumenten wenden zich waarschijnlijk tot gespecialiseerde architecten. Ik had de Monumentenwacht nog gebeld – de kosten van een lidmaatschap vallen reuze mee maar ze willen dan eigenlijk het liefst een hele inspectie & onderhoudsplan doen van het huis, compleet met huisbezoek en rapporten en al. Dat kost vele honderden euro's en is eigenlijk niet echt wat ik zoek/zocht.
Onlangs heb ik met uw medewerkers gesproken tijdens het erfgoed café. Een van onze erfgoed wensen is of ons huis aan de Schoolstraat 55 (bouwjaar omstreeks 1860) de status van gemeentelijk monument zou kunnen krijgen, uw medewerkers leek dit een reëel verzoek. Het huis heeft namelijk een unieke gevel en is een van de zeer weinig overgebleven oude woningen in dit gedeelte van de Schoolstraat.
Wij als bewoners zouden het erg waarderen als u ook de waarde hiervan onderkent en de woning wilt toevoegen.
Zoals wij aan u hebben toegelicht is de materiele instandhoudingsvergoeding zoals wij deze sinds 2015 van het Rijk ontvangen onvoldoende om een veilig en verantwoord gebruik en instandhouding van de monumentale waarden van de gebouwen aan de Buurtweg in de toekomst te kunnen waarborgen. Het blijven gebruiken van dit cultureel erfgoed in de functie waarvoor het ontworpen is, draagt bij aan duurzaam in stand houden van dit erfgoed.
De Kievietschool is van grote maatschappelijke waarde voor de omliggende wijken en er is vanuit deze wijken ook voldoende burgerinitiatief om door middel van vrijwillige bijdragen de school als onderwijsinstelling en de school als cultureel erfgoed in stand te houden. Echter is een flinke modernisering aan de eisen van de huidige tijd en een inhaalslag qua onderhoud en duurzaamheid (creëren van een nulpeil) noodzakelijk om de toekomstige exploitatielasten naar een voor de stichting acceptabel niveau te brengen. Wij willen graag in een samenwerking met de Gemeente bestuderen welke mogelijkheden zijn om zowel de gemeentelijke doelen als de maatschappelijke functie op een toekomstbestendige manier in te vullen. Deze samenwerking is noodzakelijk, ander zullen wij de huidige toekomstvisie moeten uitwerken en de gebouwen vervangen voor een goedkoper alternatief zoals u in bijgaande afbeelding aantreft.
Een mooie passende bestemming om de goede herder kerk.
De mogelijkheid van een voortvarend aanpak van aanpassingen aan het erfgoed met behoud van kwaliteiten.
Nog een betere bewustwording bij jongere generaties van erfgoed. Het in overleg met eigenaren van erfgoed open stellen van panden of terreinen om het op deze manier al dan niet met herbestemming voor een breder publiek toegankelijk te maken.
Dat het door de eigenaren gedragen wordt en door de gemeenschap gestimuleerd.
Respect voor de bouwkundige en ruimtelijke kwaliteit van Wassenaar Op lange termijn denken en niet met de waanzin van de dag meegaan ten koste van de toekomst; Je kunt niet meer terug.
Respect voor de bestaande situatie en belangen en een zwaarwegende rol voor de mening van eigenaren.
Behoud de Warenar in eigendom van de gemeente en zorg dat het een voorbeeld functie krijgt van hoe Wassenaar om wil gaan met haar cultureel erfgoed.
Op vrijdag 18 december 2015 heb ik een gesprek gehad met de voormalige wethouder Sabine Verschoor Financiën en economie. Uit dit gesprek kwam naar voren de mogelijkheden te bekijken of de gemeente ons financieel zou kunnen ondersteunen
met de renovatie van ons dak. Elk jaar is er potje met geld beschikbaar voor dit soort zaken, maar dit potje is vrijwel nooit wordt opgemaakt (ik geloof dat € 25.000,- werd genoemd).
Daarbij was Sabine Verschoor voornemens om voor te stellen om in de nieuwe verordening een subsidiemogelijkheid op te nemen "onderhoud aan monumenten". Ze wilde toen daar later met ons van gedachten over wisselen. Maar helaas is zij geen wethouder meer. Het was echter een heel goed initiatief van de wethouder. Oftewel mijn erfgoedwens is om vanuit de gemeente een subsidiemogelijkheid te creëren specifiek voor organisaties die een monument van de gemeente gebruiken en deze dienen te onderhouden. Dit naast de subsidieaanvraag

naar de Rijksdienst voor
het Cultureel Erfgoed.
Een goed beleid, door (Wassenaarse) deskundigen ingoed overleg met inwoners en vooral ingegeven door betrokkenheid bij het dorp (hoe betrokken is een wethouder van buitenaf?) . Dit ondersteund door een bijpassend financieel beleid en een goede uitvoering daarvan (vastpinnen van budgetten en niet zoals thans bij de Warenar de gevolgen van uitgesteld onderhoud).
Dat het gemeentearchief beschouwd en gewaardeerd wordt als bewaarder en bewaker van cultuur-historisch erfgoed.
Dat dit erfgoed gekoesterd wordt.
Dat de bronnen in het gemeentearchief zoveel mogelijk digitaal beschikbaar worden gesteld voor een zo breed mogelijk publiek.
Groene waarden bij de Pauw Vijver (binnengekomen i.v.m. bomenbeleidsplan)
Een erfgoedwens van de Haagsche.
Er bestaat een kleine kans dat het oude clubhuisje van de Haagsche, gelegen aan Groenendaal, vrij komt. De bewoner, een oud medewerker van de Haagsche, is recent overleden en heeft het huisje aan de kerk nagelaten. De Haagsche zou graag willen zorgen en mogelijk ook bijdragen dat dit clubhuisje in stand blijft of dat mogelijk zelfs toestemming verleend wordt het oude clubhuisje op de huidige terreinen van de Haagsche te mogen plaatsen (uitgaand boven het Bestemmingsplan). De Haagsche is terughoudend om dit huisje voor te stellen voor een erfgoedwensenkaart omdat de Haagsche geen zeggenschap heeft over het huisje. Dit betreft mede antwoord op vraag 2.
De Haagsche heeft geen erfgoedmoment dat in aanmerking komt voor het beeldverslag, want het is een besloten vereniging waar natuurlijk bezoekers die komen golfen of uitgenodigd zijn, van harte welkom zijn, maar de Haagsche is geen open monument.
Boek 100 jaar Bonifatiusschool van wensveen Jan Wensveen heeft vader Johannes komst nu 100 (1917) familiegraf Willibrord. Is ook voorzitter Blauw-Zwart
Duin Horst & Weide
Wij willen graag bomen aanplanten in de Schoolstraat ter hoogte van nrs 47 t/m 62.
Backerhagen =) old cottage fout huisnummer. Wil weten wie architect/opdrachtgever
Dat de kettingen op het plein worden verwijderd. De kettingen zijn niet sierlijk. Voor het huis van de heer Conijn de Paal verwijderen. De paal wordt iedere keer omver gereden. Ook staan er twee palen voor het winkeltje van Lelie (Plein). Het is net een palenkerkhof. Gebruik bomen.
Blijvende zorg en de bereidheid daarvoor ook geld te fourneren.
Het zichtbaar maken voor de bewoners van het beschermd gezicht en zijn kenwaarde en dat dit alles is bepaald ten behoeve van de Wassenaarder om hen zekerheid te geven.
Geef prioriteit aan onderhoud van gebouw i.p.v. investeren in deze herinrichting van de parken!!
Dat de Warenar bewaard mag blijven voor alle Wassenaaarders
Bewaar onze mooie dingen en koester ze, ik denk ook aan de dorpskerk.
Dat er geen strandhuisjes komen op de Wassenaarse slag. Dank Dank Dank!
Hou balans tussen proactieve overheid en participerende burger
samen zorgen voor het erfgoed met duidelijke verantwoordelijkheid (ook) van overheid
hou balans tussen behouden en vernieuwen, herbestemmen (conserveren en vernieuwen; dynamiek)
Ken het verhaal!
behoud ensembles integraal (zeker waar ze ook integraal beschermd worden, zoals bij buitenplaatsen)
diversiteit is grote troef van Wassenaar ("er is teveel om op te noemen")
behoud het agrarische landschap
behoud het bollenlandschap
golfcultuur
meer aandacht voor groen
versober niet maar doe juist recht aan bijzondere geschiedenis en karakteristiek van Wassenaar
bescherm de context van erfgoed
bescherm Jerusalem (niet alleen naar Oostdorp en Kerkehout kijken)
er is veel kwijtgeraakt; er moet teveel bevochten worden; bescherming is geen vanzelfsprekend onderdeel van beleid
hou strandvlaktes open, veranker dit in beleid (bestemmingsplan)
hou landschap 'streekeigen'; geen golfbanen
inventariseer monumentale bomen / belangrijke wijkbomen
bescherm bedreigde monumenten beter (waag, Ivecke, Van Bergenlaan 6)
bescherm het verhaal van Wassenaar / de thema's
bescherm vanuit kwaliteitscriteria niet vanuit kwantiteit
bescherm het hele monument (buitenplaatsen; snij er geen onderdelen uit, hiermee verliest het geheel aan waarde)
Groen beter beheren / onderhouden, ook het 'kleine groen'
voorkom verrommeling van openbare ruimte door borden, vlaggen, paaltjes etc.
goed omgaan met het erfgoed
verstening geeft druk op groen
maak beleid voor vervanging van bomen
preventief groen onderhoud kost minder dan regelmatig onderhoud (net als bij gebouwen)
aandacht voor schaal van monumenten en hun omgeving en voor zichtlijnen (2x genoemd)
inpassen in karakter van Wassenaar, behoud kleinschaligheid (bijv. Hoge Klei) (2 x genoemd)
voorkom excessen (zoals Koninginneweg 7)
zorg voor schoonheid/passende stijl (Belgische architectenstijl hoort niet in Wassenaar): stuur op kwaliteit
zorg voor goede herbestemming (faciliteer, wees proactief)
denk vanuit kansen (stimuleer kwaliteit)
beter handhaven / meer toezicht / controle op kwaliteit uitvoering (6x genoemd)
neem zorgplicht (instandhoudingsplicht) serieus (bijv. Ivecke)
beter samenwerken tussen verschillende afdelingen;
betrek collega's erbij, werk beter samen (2x genoemd)
beter communiceren / betere informatie (Wat mag, waar moet ik zijn? meerdere keren genoemd) / beter uitleggen hoe er getoetst wordt/invulling aan regels gegeven wordt (meerdere keren genoemd)
maak heldere procesbeschrijvingen (voor intern, voor aanvrager)
besef moet doordringen dat er een cultuurverandering nodig is
weeg ingrepen openbare ruimte goed af: zorgvuldig onderzoek cultuurhistorische waarde (verdwijnen koebocht Oostdorperweg)
ga op locatie kijken, meer begeleiding bij de uitvoering (3x genoemd)
sta niet automatisch de 10%-regeling toe" onsje minder"
volg de procedures voor toetsing
benut adviesorgaan WCE in vroeg stadium (vooroverleg); neem cie. serieus
compliment voor WCE
bewaking van de schatkist moet beter (vergunning en handhaving)
Geef WCE meer instrumenten voor toetsing
proactief, meedenken
waardering uiten voor eigenaars
stel competente ambtenaren aan voor vergunning beoordeling / zorg voor voldoende deskundigheid (2x genoemd)
omgang monument is maatwerk, geen vinkwerk

zorg voor eenduidige informatie aan het loket, betere informatie vooraf
vergroot het budget en menskracht: er is onvoldoende ondersteuning, kennis en communicatie.
oprichting Wassenaars Historisch Museum t.b.v. veilig stellen van erfgoed (collectievorming; samengaan met Brandweermuseum)
in bibliotheek is er een historisch informatiepunt (HIP)
meer verbinding tussen CE en beleid architectuur en ruimtelijke kwaliteit (erfgoed kan je niet los zien van ruimtelijke kwaliteit)
bundel oral history: heb aandacht voor het mondelinge, immateriële erfgoed (verhalen)
andere beleidsvelden kunnen erfgoed bedreigen, bijvoorbeeld fosfaatregeling: kijk hiernaar / heroverweeg/ maak integraal beleid vanuit leefkwaliteit en je doelen/visie
beperk 'verrommelingsmogelijkheden' in bestemmingsplannen (door dakkapellen, uitbouwen)
duurzaamheid: opknappen van oude panden is ook duurzaam
informeer makelaars goed, zodat ze weten wat er wel en niet kan
vanuit kwaliteit van omgeving monumenten: maak beleid voor straatinrichting / meubilair (maak dit vergunningsplichtig) bijv.: asfalt Duinrellweg, Kerkhoflaan past niet bij karakter van het gebied. Stel kwaliteitseisen aan meubilair.
toon de economische waarde van erfgoed aan / maak mensen daarvan bewust. Het kost geen geld, maar levert geld op.
beter communiceren
stel duidelijke kaders t.a.v. samenhang, ensemblewaarde, inpassingen in omgeving van monument, verhoudingen (omgeving, kavel, pand)
strengere toetsing
strengere regels voor ontwikkelaars (geen 'grijze' gebieden)
duidelijke criteria
wees duidelijk, leg duidelijke visie neer, mensen moeten weten waar ze aan toe zijn, waar ruimte zit, waar niet, wees consistent (3x genoemd)
voeg gebouwd erfgoed, archeologie, RO en groen samen in één beleid
stel het beleid op in samenhang met onder- en bovenliggende stukken, zoals beschermd dorpsgezicht en bestemmingsplannen
voer samenhangend beleid op bestuurlijk niveau: groen, rood, etc. is binnen college van B&W verdeeld (2x genoemd)
stel het beleid op in samenhang met architectuurbeleid / RO-beleid / ruimtelijke kwaliteit: erfgoed levert in hoge mate architectonische en ruimtelijke kwaliteit, is niet los te denken van elkaar / van concept 'monumenten van de toekomst bouwen'
stuur op kwaliteit bij nieuwbouw, verbouw en bij restauraties
erfgoed is belangrijke bouwsteen voor ruimtelijk beleid
verhaal van Wassenaar (7 thema's) is niet volledig: groen, archeologie en wederopbouw heeft geen of onvoldoende aandacht
maak verhaal beter bekend
maak beter bekend wat beschermd is (bijv. groen erfgoed, contouren buitenplaatsen)
maak beleid met aandacht voor context van erfgoed
benut adviesorgaan WCE in vroeg stadium; beschrijf rol van WCE (beter), geef ze meer armslag om hun advies te kunnen uitbrengen; benut meerwaarde van onafhankelijk, deskundig advies
positieve ontwikkeling: weer meer aandacht voor CE; waardering voor instandhouding van monumenten
zet in op leefkwaliteit door groen, bomen, lanen, architectuur (kwaliteit van openbare ruimte)
maak een beeldkwaliteitsplan
fris je kernwaarden op: maak ze onderdeel van het beleid (het verhaal van/ thema's)
leer van het verleden
maak beleid voor zonnepanelen op en bij monumenten maar ook ten behoeve van het behoud van het landschap
maak richtlijnen of zorg voor een deskundige toets voor het (tijdelijk) aanbrengen/plaatsen van (kunst)objecten, informatieborden en andere objecten aan, in en bij monumenten
maak toekomstbestendig erfgoedbeleid
handhaaf klankbordgroep, maar verjong de groep wel; zorg dat ze hun functie / toegevoegde waarde kunnen blijven leveren.
meer diepte in participatie gewenst
compliment over participatietraject
waardering voor aandacht voor diversiteit van het erfgoed en voor kwaliteit
jaarlijkse cursus 'geschiedenis van Wassenaar' beleeft in 2017 haar 10de jaargang: draagt bij aan bewustwording
informeer makelaars, notarissen en andere groepen die met erfgoed-vastgoed te maken hebben; maak een brochure met heldere uitleg
werk aan draagvlak voor behoud en bescherming
werk aan bewustwording van het belang van de context/omgeving van erfgoed
benadruk (ook in titel van beleidsbrief) dat erfgoed van/voor iedereen is, maar verzin andere titel dan 'naar een erfgoedzorg voor iedereen', want dit legt te veel nadruk op 'zorg' en impliceert dat het huidige beleid niet 'voor iedereen' is.
het gaat niet vanzelf: er is inspanning nodig om Wassenaar zo mooi te houden / kwaliteiten te behouden.
werk aan respect hebben voor verleden, blijf het verhaal vertellen, visualiseer, gebruik social media
werk aan bewustwording waarde beschermd gezicht
maak een klantvriendelijke kaart waar eigenaren goed op kunnen zien wat bescherming inhoudt (en betrek WCE daarin), bijv. themakaart 'buitenplaatsen'
behandel de jeugd als specifieke doelgroep, erfgoedzorg doe je ook voor hen (toekomstige generaties)
zorg dat de website op orde is
zorg dat 't beleid gaat leven, geef er betekenis aan voor burger, verklein kloof theorie en praktijk
archeologie: op zich goed beleid, maar het schort aan uitvoering; onvoldoende overleg; onvoldoende uitwisseling
archeologie: inefficiënt in samenwerking met amateurs/vereniging: in praktijk komt er weinig van terecht
archeologie: er wordt niets met kennis/kunde van amateurs gedaan
archeologie: onvoldoende tegemoet gekomen aan bezwaren/zienswijze/onduidelijke criteria; ook niet tegemoet gekomen aan toezegging tot evaluatie

Laat deze 'laatste visuele herinnering aan een rijk bloembollenverleden' ook in Wassenaar een blijvend monument zijn. Geef het een nieuwe bestemming als woning of een culturele invulling. Het betreft hier een eerste generatie bloembollenschuur, daterend uit 1906, toen er nog geen sprake was van mechanische ventilatie voor het drogen en bewaren van de bloembollen. De bouwstijl van de stellingschuur is uniek, de stellingen dragen de vloeren en uiteindelijke de dakconstructie. Enkele fraaie bloembollenschuren in de Bloembollenstreek hebben inmiddels een monumentale status. Wassenaar mag daarom niet achterblijven. Help mee om deze schuur te redden! De ligging tegen de achtergrond van het afgegraven binnenduin is schitterend. De schuur dateert uit 1906. In opdracht gebouwd door de Van der Schoot, na de verkaveling van de gronden van de Heerlijkheid 'Oud Rijksdorp'het huis en de omliggende gronde werden verkaveld in 1900. Rond 1920 vestigden zich hier veel Wassenaarse kwekers zoals, Hogewoning, Nell, Overdevest, Hoogeveen, Meijer, Mooyman en Topper.

De erfgoedschatten van Wassenaar

Bijlage 6: Verslag Erfgoedwensen

Uitkomsten participatietraject

Introductie

Een van de uitgangspunten voor het te ontwikkelen beleid is het verwerken van de opbrengst uit het participatietraject. Tijdens het participatietraject zijn de volgende vier vragen gesteld:

1. Wat moet de meeste aandacht krijgen als het gaat om erfgoedbeleid?
2. Kent u verborgen schatten, oftewel cultureel erfgoed, die meer aandacht verdienen? Denk aan een gebouw, een park, een verhaal of een plek in u wijk, die een bijzondere waarde vertegenwoordigt.
3. Wat kan helpen om uw monument beter in stand te houden? (Deze vraag is alleen aan eigenaren van monumenten en beeldbepalende panden gesteld.)
4. Wat is uw erfgoedwens voor Wassenaar?

Ruim 120 inwoners namen de moeite om de vragen te beantwoorden; 68% koos daarbij voor de traditionele manier: met pen op papier en via de post.
Uit dit participatietraject is gebleken dat veel inwoners erfgoed belangrijk vinden. Het maakt hierbij niet uit welke rol zij vervullen (eigenaar, deskundige, inwoner). Zij zien de waarde van erfgoed voor Wassenaar en pleiten ervoor er goed voor te zorgen. Ze wensen kwaliteit en continuïteit.
Er waren zeer weinig mensen zonder mening of die zich negatief uitlieten over de participatie. "Ik wil niets" werd twee keer genoemd.

Op de gemeentelijke Facebookpagina zijn tien filmpjes geplaatst van Wassenaarders onder de naam '*De schat van …* '. Hierin vragen zij vanuit persoonlijke drijfveren aandacht voor een bepaald aspect van het cultureel erfgoed. De onderwerpen onderstrepen het brede spectrum van het cultureel erfgoed: het strandwallenlandschap, optekenen van verhalen, beschermen van het dorpscentrum, duingebied, religieus erfgoed, waarde van archeologie, het archief, roep om handhaving, eenduidig beleid, etc.

Ook worden van uit het gemeentearchief regelmatig foto's op Facebook gepost. Via intranet is de campagne ook onder de aandacht gebracht van de collega's van de Werkorganisatie Duivenvoorde. Hierop is nauwelijks gereageerd.

WIJZE VAN REAGEREN

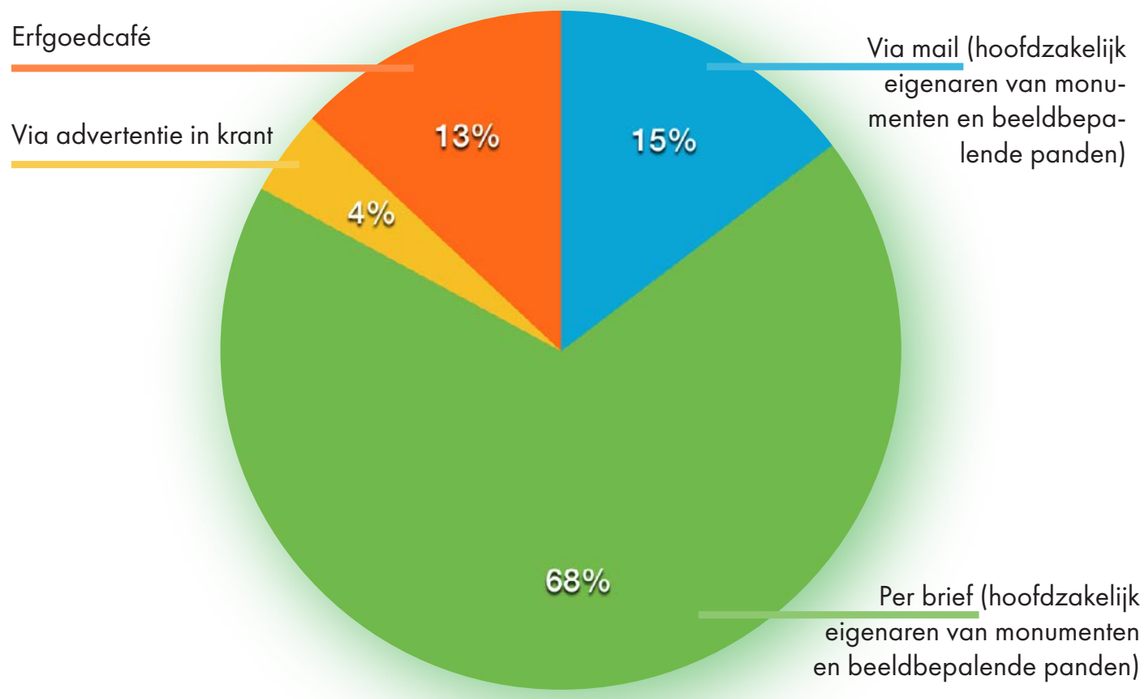

Erfgoedschatten

Er zijn in totaal 129 schatten benoemd. Niet iedereen heeft een schat aangedragen; daarentegen zijn ook de schatten van de deelnemers aan de bijeenkomst van 12 april opgenomen. Wat opvalt is dat de schatten een zeer breed en divers erfgoedveld bestrijken: van groen en archeologie tot het archief en van bollenvelden tot de Lakenvelderkoeien. Daarnaast wordt de lijst gedomineerd door de actualiteit: de Paauw, Ivicke en de Warenar worden genoemd als Wassenaarse schatten die behouden dienen te blijven en waar meer aandacht voor hun behoud en herstel zou moeten zijn.

Type/categorie	Aantal
Gebouw	49
Gebouw en park	12
Groen	10
Straat en plein	18
Gebied	24
Archeologie	2
Elementen (bijv. stootsteen)	4
Immaterieel	8

Overig 2* jong en varend erfgoed*

Erfgoedvragen
Onderstaande taartdiagrammen zijn gemaakt op basis van alle raadpleging. Niet alleen de ruim 120 reacties via de krant of per brief, maar ook alle reacties van de stakeholders zijn hierin verwerkt.

WAT MOET DE MEESTE AANDACHT KRIJGEN ALS HET GAAT OM ERFGOED BELEID?

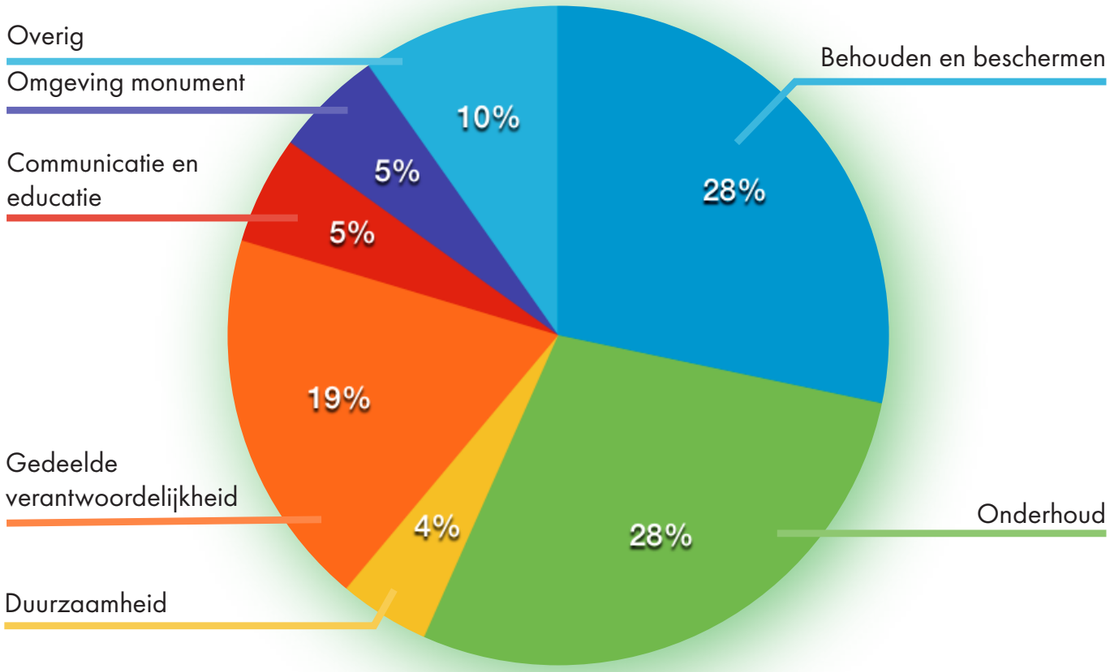

Behouden en beschermen, onderhoud, duurzaamheid (incl. lange termijn visie), gedeelde verantwoordelijkheid, communicatie en educatie en aandacht voor de omgeving van het monument werden het meeste genoemd. Dit laatste had betrekking op de zorg voor directe omgeving van een pand, voor passende architectuur, geen hoogbouw, aandacht voor de schaal en maat van de omgeving. In totaal (alle antwoorden op alle vragen) is er 16 keer aandacht gevraagd voor meer zorg voor de omgeving van monumenten. Onder gedeelde verantwoordelijkheid worden zaken verstaan als: consistent beleid, bureaucratie verminderen, hele gemeenschap betrekken niet alleen eigenaar, meewerken. In de categorie 'overig' werden onder meer genoemd: zet eigendomsrecht voorop, zorg voor gezonde mix tussen vrijheid en monument (balans) (2); meer aandacht voor landschap; meer coördinatie tussen afdelingen; minder beeldbepalende panden (4); eerlijk beleid; aandacht herbestemmen.

WAT IS UW ERFGOEDWENS VOOR WASSENAAR? (EIGENAREN, IND. BURGER)

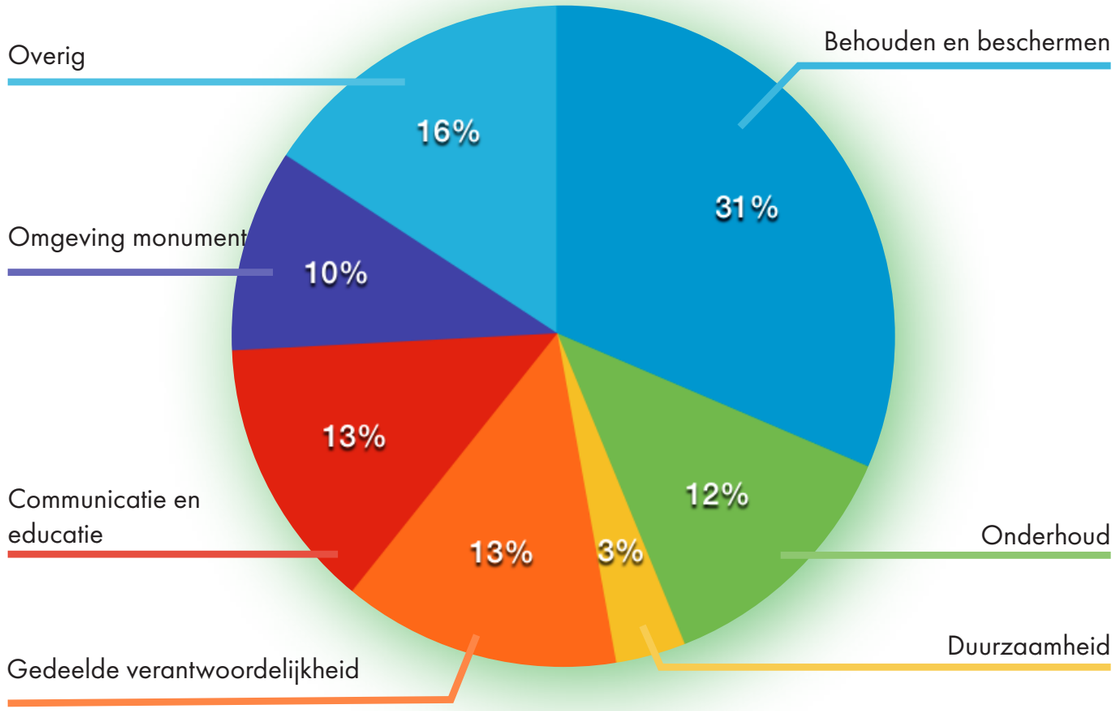

Opvallend is dat meer dan 40% bij de open vraag 'was is uw wens' een pleidooi hield voor betere bescherming, behoud en onderhoud van monumenten. Letterlijke uitspraken waren: "Optimaal onderhoud van de monumenten in Wassenaar"; "Laat Wassenaar blijven zoals 't is!"; "Bescherming! En dan wel werkelijke bescherming. Dus niet over bescherming praten en schrijven, maar daadwerkelijk beschermen."; "Dat alles zoveel mogelijk behouden blijft."; "Dat er niets meer gesloopt wordt dat deze waarde heeft". De eigen verantwoordelijkheid van de gemeente werd regelmatig genoemd: "Actief goed onderhoud, ook door de gemeente!"
Onder 'overig' werd vermeld: beter bomen/kapbeleid; minder verkeer (4); beter toezicht en handhaving, soepeler beleid, zo klein mogelijk beleid, integraal beleid, open beleid, respect voor eigenaar, aandacht herbestemming (2), aandacht verhouding rood-groen. In totaal werd minder verkeer(soverlast) 8 keer genoemd.

WAT IS UW ERFGOEDWENS VOOR WASSENAAR? (WCE, KBG, STICHTINGEN, BUURTVERENIGINGEN)

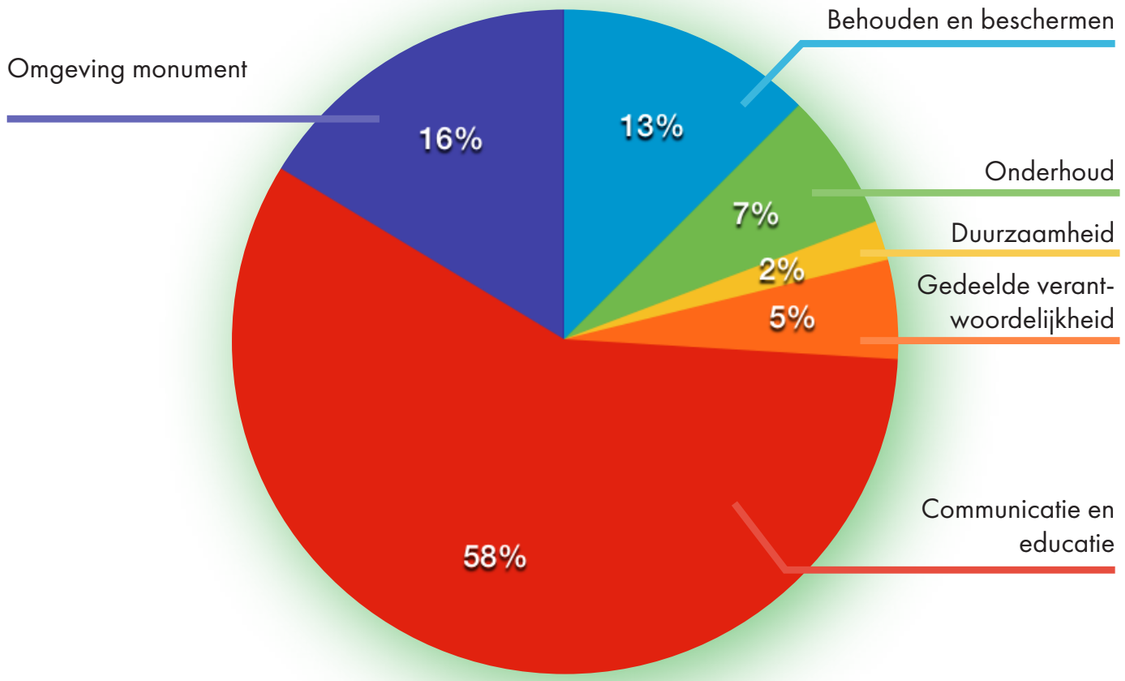

Bijna 60% van de reacties van stakeholders had betrekking op de manier waarop het belang van erfgoed wordt uitgedragen en waarop de gemeente informatie verstrekt over de omgang met monumenten. Dit betrof opmerkingen over beter handhaven, meer toezicht, meer controle op kwaliteit uitvoering, beter communiceren, meer ondersteuning etc. De gedeelde wens was om dit beter te doen.

WAT KAN HELPEN OM UW MONUMENT BETER IN STAND TE HOUDEN?

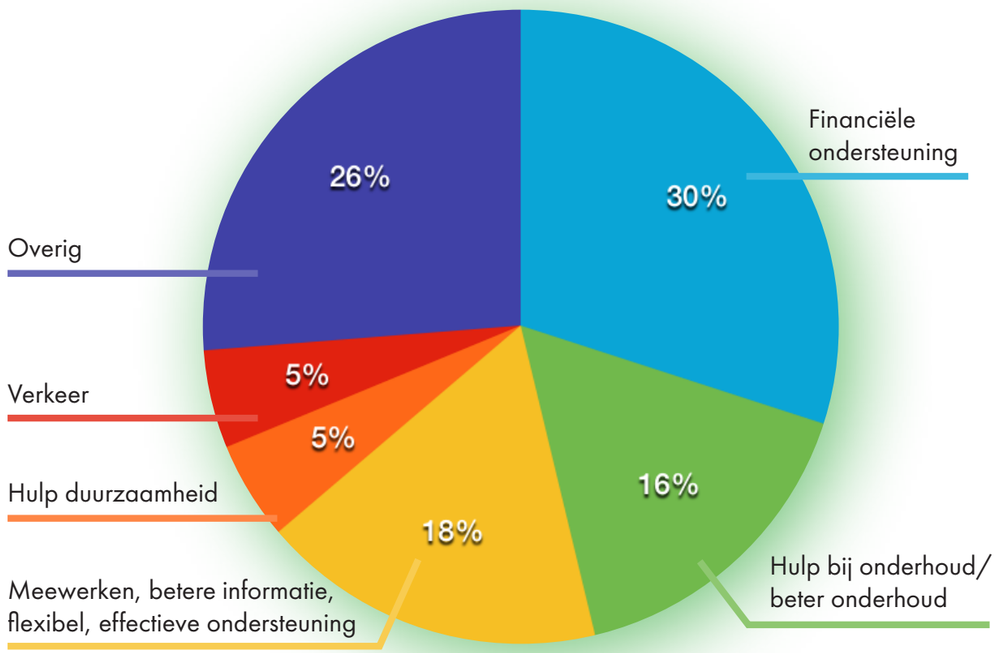

Deze vraag is aan alle eigenaren van monumenten en beeldbepalende panden gesteld. Wat opvalt in deze taartdiagram is dat weliswaar 30% financiële ondersteuning belangrijk vindt, maar dat 34% hulp voorop zet. In de categorie overig is genoemd: beter bomenbeheer (3); geen nieuwbouw; geen hulp nodig (3), goede afweging gebruik versus behoud / herbestemming (2); passende architectuur bij erfgoed; vraag hulp van stichtingen en universiteiten, stel heldere regels (2), bescherm beter; beter beleid (1), gedeelde verantwoordelijkheid; geef ruimte (2), zorg voor PR (1), educatie (1), betere handhaving.

Bijlage 7: Het verhaal van Wassenaar

Voor de positionering van het gebouwde erfgoed binnen de bredere context van de totale cultuurhistorie van de gemeente is in samenspraak met de Klankbordgroep en de Commissie WCE gekozen voor zeven cultuurhistorische hoofdthema's, te weten:
1. Historisch dorpscentrum met haar woon-winkelcultuur, bedrijvigheid en bouwhistorisch waardevolle bebouwing (ouderdom)
2. Agrarische erfgoed (inclusief bollencultuur)
3. Buitenplaatscultuur
4. Villacultuur (inclusief automobielcultuur)
5. Bad-, sport- en recreatiecultuur
6. Typerend voor de wijk of een specifiek onderdeel van de geschiedenis van Wassenaar.
7. Militaire erfgoed: Atlantikwall

Voorafgaand aan de geschiedschrijving van het gebouwd erfgoed wordt eerst een kort beeld geschetst van de historische geografie en het cultuurlandschap, omdat deze geschiedenis in hoge mate de gebouwde geschiedenis van Wassenaar bepaald.

Historische geografie en cultuurlandschap

Landschappelijke hoofdstructuur

Binnen het plangebied zijn drie landschapstypen te onderscheiden:
- het jonge duinlandschap;
- het strandwallen en strandvlaktenlandschap;
- het jonge veen- en zeekleilandschap.

De drie typen landschappen liggen evenwijdig aan elkaar, in noord-zuidrichting langs de kust. De opeenvolging van de zeer uiteenlopende landschappen, duin, horst en weide, is het belangrijkste kenmerk van het Wassenaarse landschap. De landschappen hebben ieder een eigen ontstaansgeschiedenis en bijkomstig een andere (bewonings)geschiedenis en andere gebiedskenmerken.

Strandwallen en Oude Duinen

Het huidige landschap en de ruimtelijke ontwikkeling van Wassenaar zijn in hoge mate bepaald door geologische processen van de laatste 12.000 jaar. Het land(schap) ontwikkelde zich in die periode van oost naar west. Hoewel de zeespiegel permanent steeg, breidde het land zich (vanaf de huidige Utrechtse Heuvelrug) tientallen kilometers naar het westen uit, totdat ruwweg de huidige kustlijn was ontstaan. De zee voerde daarbij enorme klei- en zandmassa's aan, die metersdik ophoopten en die uiteindelijk in langgerekte ruggen een kustwal vormden. Resten van die ruggen zijn nog herkenbaar als strandwallen, terwijl de voormalige stranden vóór (en later tussen) die wallen 'strandvlakten' worden genoemd. Elke meer naar het westen gelegen strandwal is van een jongere datum dan een oostelijker exemplaar. Op de strandwallen stoven lage duinen op: de Oude Duinen.

Jonge Duinen

Langs de kuststrook bevinden zich de Jonge Duinen, die hoger en reliëfrijker zijn dan de Oude Duinen. De Jonge Duinen kwamen pas in geologisch recente tijd tot ontwikkeling: vanaf omstreeks het jaar 1000. In die tijd kwam ook de houtwinning op grote schaal op gang: vooral in het gebied van de Oude Duinen en op de strandwallen is er op enorme schaal bos gekapt. Later, van de zeventiende tot ver in de twintigste eeuw, is er op grote schaal zand afgevoerd via speciaal gegraven zandvaarten. Het zand is onder meer gebruikt als ophogingsmateriaal in de steden. Op 'afgezande' gronden en op enige lage strandwallen hebben zich tuinders en kwekers van bloem(boll)en gevestigd; al waren het er nooit zo veel als in het Westland of in de Bollenstreek.

Veen/zeeklei

Achter de strandwallen, op de veel dieper liggende klei- en zandlagen, ontwikkelde zich gedurende enige duizenden jaren vegetatie, die, na afsterven, half verging en aangroeide tot meters dikke veenpakketten. Dit veen ligt of lag in grote delen van Holland aan de oppervlakte – ook binnen het grondgebied van Wassenaar – en is ontgonnen vanaf ongeveer het jaar 1000. Eerst werd het via sloten afwaterende terrein benut voor akkerbouw, maar door inklinken en niveaudaling vernatte het veen weer en kon er op den duur vrijwel alleen nog veeteelt worden bedreven. Behalve het gebruik voor de veeteelt, is het veen op ruime schaal afgegraven en/of weggebaggerd (verveend) om te worden gebruikt als brandstof (zwarte turf). Dit is echter niet op Wassenaars grondgebied gebeurd.

Bewoning, en ont- en bebossing

De eerste met zekerheid vastgestelde en meer permanente bewoning vond plaats voor 2000 voor Christus. De drogere delen van de strandwallen werden ontbost onder andere voor akkerbouw. Op de strandwallen ontstonden nederzettingen. Rond 1200 na Christus werden op enkele strategische plaatsen op de strandwallen kastelen gebouwd. Na 1500 begon men ook met het ontginnen van de strandvlakten, zodat deze gronden grotendeels werden ontbost. De ligging van de boerderijen in de Veenzijdsepolder en de Oostdorperpolder op de overgang van de strandwal naar de strandvlakte is kenmerkend voor de ontginning.
Als gevolg van de grote welvaart die gedurende de Gouden Eeuw was opgebouwd, werden vanaf de 17de eeuw veel buitenplaatsen gesticht. Dit leidde tot herbebossing van de strandwallen en plaatselijk ook de strandvlakten. Vanaf 1900 werd er op de strandwallen ontbost voor met name de bollencultuur en stedelijke uitbreidingen. Ook grote delen van de strandvlakte, gedeelten van het duingebied en het zeekleigebied werden bebouwd.

Hoofdstructuur (water)wegen

Veel (oude) wegen zijn tot stand gekomen op de kruin of op de flanken van strandwallen, terwijl de hoofdwateringen juist in de strandvlakten zijn gegraven. Dit verklaart niet alleen hun overwegende beloop van zuidwest naar noordoost – parallel aan de kust –, maar ook de ligging van de grens tussen de gemeenten Wassenaar en Voorschoten. Deze grens volgt de zogeheten Scheidingswatering, die in de Middeleeuwen de grens was tussen de ontginningen vanaf de aan weerszijden ervan

gelegen strandwallen. Om de strandvlakten over te steken zijn enkele dwarswegen (dijken) tot stand gebracht, waarvan de verbinding tussen de kernen Voorschoten en Wassenaar de belangrijkste werd: de Papeweg. Maar ook de Horstlaan en Lange Kerkdam behoren hiertoe. Ter plaatse van de huidige Rust en Vreugdlaan lag de Korte Kerkdam.
Een bijzonder geval is de Landscheidingsweg. Deze weg ontleent zijn naam aan de landscheiding die sinds de Middeleeuwen de grens en de waterscheiding tussen de Hoogheemraadschappen van Rijnland en Delfland vormde. De weg is pas in de twintigste eeuw aangelegd, ter plaatse van de in 1908 gerealiseerde spoorweg naar Scheveningen op het westelijk deel van de waterscheiding.

De zeven cultuurhistorische hoofdthema's

1. Historisch dorpscentrum met zijn woon-winkelcultuur, bedrijvigheid en bouwhistorisch gezien waardevolle bebouwing

De kern van het dorp Wassenaar wordt gevormd door een driehoekig plein, genaamd Plein. Hier concentreert zich de oudste bebouwing van het dorp, met aan de westzijde de middeleeuwse dorpskerk en aan de zuidzijde het baljuwhuis. Het dorpshart bevindt zich binnen de contouren van het sinds 1967 beschermde dorpsgezicht en valt sinds 2007 binnen de contouren van het beschermde dorpsgezicht "landgoederenzone van Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam-Voorburg'. Aan het Plein komen de Langstraat, Gang, Duinrellweg, Schoolstraat en Berkheistraat uit, die alle onderdeel uitmaken van het historische wegenpatroon van het centrum.
Aan het Plein liggen enkele belangrijke rijksmonumenten zoals de N.H. Dorpskerk (Plein 3), het Baljuwhuis inclusief koetshuis, stalgebouw en met inbegrip van de tuinmuren (Plein 1), de Dorpspomp en het voormalige Rode Kruisgebouw dat als school gebouwd is en waar later de Openbare Bibliotheek in werd gevestigd (Plein 2). Alle panden rond het Plein, onder meer het voormalige Regthuys, zijn beschermd als monument.
Langs de begraafplaats van de dorpskerk loopt de Duinrellweg naar de voormalige buitenplaats Duinrell. Aan de Duinrellweg staan verscheidene dienstwoningen van Duinrell, zoals koetsiers- en hovenierswoningen.
De Gang is een belangrijke, middeleeuwse ontsluitingsweg van de kern van het dorpscentrum. De Gang liep van de kerk/het Plein naar het Kloosterland, waar de abdij van Rijnland stond. De Gang heette oorspronkelijk Weststraet (zoals de Schoolstraat Ooststraat en de Langstraat Zuidstraat heette; nb de middeleeuwse oriëntatie is niet overeenkomstig de windrichting). Het smalle profiel van de Gang stamt uit 1740 toen met de bouw van het Baljuwhuis ook een deel van de Gang werd benut. Vanaf 1760 kwam de benaming Gang in gebruik naast Weststraat.
Langs de Gang staat bebouwing waarbij wonen en werken gecombineerd werd in de bijbehorende schuren en erven en die in oorsprong ten minste uit de 18de eeuw stamt. Huisnummer 7 is een tijd in bezit geweest van de eigenaren van het Baljuwhuis (Plein 1, vanaf de jaren 1740 tot 1983) en gebruikt als tuinmanswoning. Veel gebouwen waren sinds 1773 in bezit van leden van de familie Van den Barselaar, die aan de Gang woonden maar er ook hun bedrijf en bijbehorende opslag van materialen hadden. De Van den Barselaars handelden onder meer in grind, zand, stenen en ander bouwmateriaal. Tussen huisnummers 5; 5a en 9 stond een bollenschuur, die nu vervangen is door een woonhuis.
De Berkheistraat was oorspronkelijk een verbindingsweg tussen het Plein en het kustdorpje Berkhey en loopt van het Plein naar de Van Zuylen van Nijeveltstraat. Het vissersdorpje Berkhey ontstond rond 1400 en werd in het midden van de 17de eeuw verlaten. De Van Zuylen van Nijeveltstraat is een relatief jonge maar nu zeer belangrijke doorgangsweg langs het dorp en naar Katwijk/Wassenaarseslag (aanleg en naamgeving rond 1934/5). In 1874 bouwde aannemer Visser voor zijn dochter een café op de hoek met de Van Zuylen van Nijeveltstraat, dat één van de weinige of inmiddels het enige arbeiders-/chauffeurscafé van Wassenaar is.
De Schoolstraat werd aanvankelijk Ooststraat genoemd en staat vanaf 1899 bekend als Schoolstraat – vernoemd naar de scholen die hier van oudsher waren gevestigd. De straat loopt van het Plein naar de Oostdorperweg/kruising Van Zuylen van Nijeveltstraat. Op nummer 2 staat de pastorie van de dorpskerk. Aan de straat liggen verschillende diephuizen die in hun ouderdom ten minste tot de 18de eeuw teruggaan, zoals Schoolstraat 24 en 49.
De Langstraat heette oorspronkelijk Suytstraat en was de oude dorpsstraat.
Tot circa 1895 lag er een haven aan het begin van de Langstraat, ongeveer vanaf de rotonde tot aan de Molenstraat. Langs de Lange Kerkdam lag een brede sloot waarmee het water in verbinding stond met de Zijlwatering. Schepen met turf, bier en bouwmaterialen legden aan in de haven. Zand uit de duinen en schelpen werden vanuit Wassenaar naar elders vervoerd. Nadat aan de Oostdorperweg een nieuwe grote haven was aangelegd, werd de haven aan de Langstraat gedempt. Al in de 17de eeuw waren hier ambachtslieden en winkeliers gevestigd: groothandels in bier, een grutterij, een smederij, een wagenmaker, diverse bakkers. In de straat waren ook diverse herbergen gevestigd.
Aan de Langstraat liggen behalve vele woon-winkelpanden ook het voormalige raadhuis op 23-27 en het pand Langstraat 29-31, dat als grutterij en later slagerij in gebruik is geweest. Aan de straat liggen meerdere panden die een oude kern hebben, maar die voorzien zijn van een jonge voorgevel, zoals Langstraat 77. Dit pand heeft een 17de-eeuwse kern en een winkelgevel uit de jaren 1920.
De Kerkstraat dankt zijn naam (sinds 1899) aan de sinds de 18de-eeuw aan de straat gelegen St.-Willibrorduskerk (huidige kerkgebouw uit eind 19de eeuw op Kerkstraat 77). Aan het begin van de straat staan enkele van rijkswege beschermde historische panden, namelijk het tegenover gelegen huisnummer 6, huis Wensveen uit 1787 en het naastgelegen pand Kerkstraat 15, huis Pompe uit (waarschijnlijk) 1751, dat als smederij heeft dienstgedaan (smederij is afgebroken). Vanaf het Kloosterland tot en met de kerk wordt de oudste bebouwing gevormd door 19de-eeuwse en begin 20ste-eeuwse panden, die zich met name aan de evenzijde bevinden.
De Achterweg is een eeuwenoude weg in de kern van het oude dorp, en is de achterstraat van de Schoolstraat. De historische bebouwing wordt gekenmerkt door eenbeukige, haaks op de straat gebouwde diephuizen.
Het Tuinpad is een achterstraat van de Langstraat. Aan het aanvankelijk onverharde pad lagen achtererven van huizen aan de Langstraat waarop verschillende plaatsen schuren, loodsen en magazijnen stonden, zoals Tuinpad bij 38, een loods van een bakkerij aan de Langstraat. Eind 19de eeuw kwamen daar ook enkele arbeiderswoningen bij. Begin 20ste eeuw zette de verdichtingen zich voort, aanvankelijk vooral aan de noordwestzijde als een voortzetting van de bebouwing langs de Achterweg. Het zijn overwegend eenvoudige arbeiderswoningen zonder een voordeur. Deze bevindt zich aan de zij- of achterkant, bij de keuken, zoals bij Tuinpad

26-30. Door de bouw in de jaren 1920 en 1930 van de 20ste eeuw van enkele kleine rijtjes woningen aan de oostzijde ontstond de aaneengesloten lintbebouwing aan weerszijden van het Tuinpad. Naast schuren en pakhuizen betreft het overwegend kleinschalige eenlaags woningen van arbeiders en seizoenwerkers, zoals tuinders. Vanaf de jaren 1980 is de geslotenheid aan de oostzijde op enkele plaatsen doorbroken door de aanleg van kleine parkeerterreinen. De geslotenheid aan de westzijde is behouden.

2. Agrarische erfgoed (inclusief bollencultuur)

De ontwikkeling van het agarische erfgoed van Wassenaar is zowel in zijn historisch-geografische als architectuurhistorische context uitgebreid beschreven in het boek 'BOERenERFGOED, het boerderijenboek van Voorschoten en Wassenaar', dat in 2006 is verschenen. Hierna volgt een beknopte samenvatting van de ontwikkeling van de boerderij, gebaseerd op dit boek.
Hieronder zijn in aanvulling daarop een paragraaf over de bollencultuur, de kruiden- en rozenteelt, en de agrarische geschiedenis van Meijendell (beschermd gezicht) opgenomen.

De ontwikkeling van de boerderij

De boeren hebben vanaf de prehistorie de ontwikkeling van het Hollandse cultuurlandschap bepaald. De goed ontwaterende zandruggen en het inklinken van het aanvankelijk drassige veengebied maakten het gebied uitermate geschikt voor de veehouderij. De bodemgesteldheid, maar ook een goede infrastructuur met water- en rijwegen en een gunstige geografische ligging nabij belangrijke centra als Leiden en Den Haag waren gunstige vestigingsfactoren. Er ontwikkelden zich kleinschalige streekeigen boerderijtypen. De bouw was vooral sober, waarbij veranderingen niet zozeer bouwkunstig van aard waren, maar veeleer verband hielden met een andere, meer efficiënte bedrijfsvoering. Ondanks de sterke verstedelijking is in Wassenaar nog een rijk en gevarieerd beeld van die ontwikkeling van de boerderijbouw te zien, vanaf de late Middeleeuwen tot de periode van de Wederopbouw.

Ontstaan van de boerderij

De boeren, die zich vanaf de 4de eeuw voor Christus hier vestigden hadden alle ruimte, maar ze richtten zich vooral op aan de rand van de hoger gelegen strandwallen die goed op de wind lagen en waar zoet water en bouwmaterialen in ruime mate voorhanden waren.
De opzet van de boerderij, waarbij woon- en stadgedeelte onder één dak lagen, zou eeuwenlang dezelfde blijven. Het zogenoemde hallehuistype bestond uit een kleine rechthoekige plattegrond met een driebeukige indeling, waarvan de middelste beuk de breedste was. Een samenstel van houten spanten droeg het rieten dak. De muren en de wanden tussen woon- en stalgedeelte bestonden uit hout en vlechtwerk van rijshout, bestreken met mest en leem. De rook van de stookplaats in het woongedeelte kon via een afsluitbare opening in het dak weg.

De Middeleeuwen: de overgang van hout naar steen

Tot omstreeks 1100 is weinig bekend hoe het boerenbedrijf functioneerde. Boerderijen waren zonder uitzondering opgetrokken uit vergankelijke materiaal. De ontwikkelingen tot 1350 zijn vooral zichtbaar in de sporen die het boerenbedrijf in het landschap heeft achtergelaten in de vorm van het blok- en strokenverkaveling. Vanwege de expansieve economische groei en sterke bevolkingstoename werden de drassige veengebieden systematische ontgonnen. De oudste delen bevinden zich ten zuiden van de Oude Rijn. De langgerekte jongere strokenverkaveling komt meer voor in het zuiden richting de Landscheidingsweg.
Het vergankelijke en brandbare hout wordt na het midden van de 12de eeuw steeds vaker vervangen, door het kostbare, maar het duurzame en (brand)veilige baksteen. Het eerste bij kerken, kloosters en kastelen en vanaf de 14de eeuw ook bij de stadshuizen. Het platteland loopt daarbij achter pas in de loop van de 15de eeuw wordt het betaalbaar voor de boeren. Houten boerderijen zijn er niet meer. Wel is bij enkele boerderijen te zien hoe de ontwikkeling van hout naar steen heeft plaatsgevonden. Oostdorperweg 201 hebben een aantoonbare de geschiedenis die teruggaat tot de 15de eeuw. Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat tegen het houten hallehuis een half verdiept gelegen kelder met daarboven een opkamer is gebouwd. Hierdoor kreeg de boerderij de kenmerkende L-vormige plattegrond. Het op deze wijze verbouwen van bestaande houten boerderijen zette zich voort tot ver in de 16de eeuw. Hoewel elke boerderij zijn eigen geschiedenis kent, heeft deze groep behalve de L-vormige plattegrond ook andere gemeenschappelijke kenmerken, zoals de aanwezigheid van een als topgevel uitgevoerd voorhuis met haaks daarop de onderkelderde opkamer (Rijksstraatweg 269). In dit voorhuis, waarvan de voorgevel gericht was op de weg, werd niet alleen geleefd, maar ook kaas gemaakt. Tussen woon- en stalgedeelte bevond zich een brandmuur met daartegen een schouw. Aan weerszijden ervan maakten spievensters het mogelijk om het vee in de gaten te houden. In het stalgedeelte dat grensde aan de weidegebieden, stond het vee in de beide zijbeuken met de kop gericht naar de bredere middenbeuk. Van hieruit werd het vee gevoerd. Langs de muur bevond zich het kruipad of koegang, vanwaar uit de melk naar de werkkeuken ging en de mest werd afgevoerd.

1550-1650: Opkomst van de langhuisboerderij

De periode tussen 1500 en 1650 staat bekend als een tijdperk van stijgende economische welvaart, waarvan ook het platteland meeprofiteerde. De groei van de stedelijke bevolking leidde tot een goede afzetmarkt voor de luxe producten als boter en kaas, die langer houdbaar bleven dan melk. De polders werden bedijkt, waardoor de meeste boeren zich definitief konden toeleggen op de lucratieve veeteelt, die minder vergt van de bodem. In deze periode van groei en bloei werden echter ook zware klappen uitgedeeld. Onder het Spaanse juk zijn, in een Hollandse variant op de 'verschroeide aarde' tactiek, rond 1580 veel boerderijen verbrand en landbouwgronden onder water gezet. Maar enkele jaren na deze diepe depressie werd weer in het platteland geïnvesteerd. Snel opkomende welvaart maakte her- en nieuwbouw van vele boerderijen mogelijk, zoals blijkt uit het aantal bewaarde gebleven boerderijen uit die periode. In de traditie van het hallehuis ontstond een nieuw type stenen langhuisboerderij met inpandige kelder, waarvan de opzet tot in de 20ste eeuw standaard zou blijven.

Indeling woongedeelte

Het oudste voorbeeld van een dergelijke boerderij is Deijlerweg 153. De overwelfde kelder, traditiegetrouw gelegen aan de koele noordzijde, was toegankelijk via het voorhuis. Dat was immers de leefruimte, waar ook de kaasbereiding plaatsvond. Aan de hand van boerderijen die daarna volgens hetzelfde principe zou gebouwd, is te zien, dat het gebruik van de verschillende vertrekken is gewijzigd. Dit heeft waarschijnlijk te maken met verdergaande specialisering op de zuivelbereiding en de intensivering en vergroting van de productie. Rijksstraatweg 191 en Oostdorperweg 206 laten zien hoe de zuivelbereiding zich verplaatste naar een ruimte achter de brandmuur. Dit deel van de stal werd afgescheiden van de stal en kreeg de bestemming als achterhuis of werkkeuken. Dat betekent dat veel kelders van 17de-eeuwse langhuisboerderijen van meet af aan alleen via het achterhuis of een achter de kelder gelegen kelderkamer toegankelijk waren.
De werkkeuken werd het domein van de boerin. De entree in de zijgevel verving die van het voorhuis, die alleen nog bij bijzondere gelegenheden als begrafenis of huwelijk werd gebruikt.
In de werkkeuken stond een koelbak met waterpomp, een schouw met een broodoven en daarnaast een waterfornuis. In de koelbak werden de emmers met de verst gemolken melk koel gehouden, terwijl het waterfornuis werd gebruikt voor het schoonmaken van melkbussen.

Na 1650: nieuwe ontwikkelingen

In de loop van de 17de eeuw trad een periode van economische krimp in. Er vonden wel verbouwingen plaats, maar er werd weinig nieuwgebouwd. Sinds het begin van de 17de eeuw zijn diverse boerderijen verbouwd of vervangen door een buitenverblijf en daarvan zijn ook voorbeelden te vinden in de 18de eeuw.
Een nieuw element in de bedrijfsvoering is de introductie van de karnmolen in het begin van de 18de eeuw. Niet langer hoefde melk handmatig te worden gekarnd. In een apart gebouwtje naar de werkkeuken bracht een paard via een krukas de stok in de karnton in beweging (Oostdorperweg 206). Een andere aanpassing in de bedrijfsvoering betreft de opkomst van het bak- of zomerhuis als ruimte voor de zuivel- en voedselbereiding. Deze ontwikkelde zich in de loop van de 19de eeuw tot een apart gebouw, waar zomers werd gewoond en gewerkt. Ook andere bijgebouwen maken veranderingen door. Voor de opslag van hooi wordt de traditionele houten vier- of vijfroeier vervangen door een betonnen exemplaar, dan wel een houten hooihuis die aan minstens een zijde gesloten is (bijvoorbeeld Raaphorstlaan 4).

19de eeuw: opkomst mechanisatie en een veranderende bedrijfspolitiek

De Industriële Revolutie wordt vaak gesymboliseerd door middel van de introductie van de stoommachine In eerste instantie merkte de plattelander daar weinig van, maar ook hier deed de mechanisatie zijn intrede, evenals de opkomst van de export. Doordat de koeien groter werden, kreeg de stal een driebeukige indeling met bredere zijbeuken. Daarbij werden de ankerbalken vervangen door standvinken.
Het is ook de tijd waar op een meer wetenschappelijke wijze naar de ontwikkeling van de landbouw wordt gekeken. In de duinen werden experimenten gestart met kleine gemengde bedrijven, maar die bleken geen succes.
Wanneer nieuwbouw noodzakelijk was, werd voor het eerst vanaf na het midden van de 19de eeuw aansluiting gezocht bij de heersende architectuurstromingen, zoals bij Raaphorstlaan 18.

Wederopbouw

De schade aan de Nederlandse agrarische bedrijven in de Tweede Wereldoorlog was groot. Door de ligging nabij het regeringscentrum en nabij de Atlantikwall was er veel oorlogsschade aan boerderijen op landgoederen, zoals Duindigt en De Horsten. De gerealiseerde nieuwbouw uit de Wederopbouwperiode is een reflectie van de materiaalschaarste en de voor de periode kenmerkende soberheid.

Gezien het belang van de voedselvoorziening was een snelle herbouw dringend noodzakelijk. Hiertoe werd al in 1940 het Bureau Wederopbouw Boerderijen opgericht, in 1947 omgedoopt tot de Afdeling Boerderijenbouw van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting. Dit bureau zou tot ver na de afloop van de oorlog de herbouw van vele boerderijen begeleiden. Omdat de schade, minus een eigen bijdrage van 10 tot 25 % door het rijk werd vergoed, werd de eis van sober en doelmatig bouwen gesteld.
Door gebruik te maken van deze regeling kon in de periode 1951-1952 op De Horsten een drietal boerderijen worden herbouwd. De toenmalige eigenaresse van De Horsten, H.K.H. prinses Wilhelmina, gaf de Haagse architect Louis Bok (1883-1953) de opdracht. Bok was na zijn afscheid in 1948 als directeur van de afdeling onderhouds- en uitbreidingswerken van de Rijksgebouwendienst (RGD), in dienst getreden als bouwkundig adviseur van het Huis van de Koningin en als particulier architect niet alleen belast met de restauratie van Huis ten Bosch, maar ook met de bouw van andere gebouwen van het koninklijk huis. De drie boerderijen (Eikenhorst 3, Raaphorst 4 en 5) zijn gebouwd op ongeveer gelijke afstand van elkaar en vormen ruimtelijk, functioneel, historisch en cultuurlandschappelijk een gaaf en herkenbaar architectonisch en typologisch ensemble.

Over de bollencultuur in Wassenaar

De bollencultuur, die vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw op de zandgronden langs de kust van Noord- en Zuid-Holland opkwam, was ook in Wassenaar een bedrijfstak van betekenis. Een concentratie van deze bedrijfstak was er vooral aan de noordzijde van het dorp in de omgeving van Oostdorp, de Katwijkse- en de Rijksstraatweg, maar ook de Spinbaan. Het ging hier om een bedrijfstak met veel kleine zelfstandigen, veelal familiebedrijven. Vanaf de Eerste Wereldoorlog tot na de Tweede Wereldoorlog kende Wassenaar een bloeiende bollencultuur met circa 200 telers. Na de oorlog waren dat er nog slechts vijftig en nam dit aantal gestaag af. Door de schaalvergroting en oprukkende woningbouw is het kleinschalige bollenlandschap, inclusief de bijbehorende hagen, inmiddels herverkaveld, bebouwd, dan wel ontwikkeld tot natuur. Een bescheiden aantal van de bijhorende, kenmerkende bedrijfsgebouwen vormt de enige fysieke herinnering aan het letterlijk 'bloeiende' verleden van Wassenaar. De meeste, zowel in hout als in steen opgetrokken bollenschuren, vaak met bijbehorende woning, zijn inmiddels gesloopt. Een aantal behouden bollenschuren zijn herbestemd tot woonhuis, waarbij hun herkenbaarheid in hoge mate is afgenomen, zoals de voormalige schuur op de hoek Santhorstlaan-Middelweg en de bollenschuur van Bellesteyn aan de Oostdorperweg. De nog resterende woonhuizen met bollenschuren bevinden zich vooral langs de Oostdorperweg en omgeving en laten zien dat deze bedrijfstak zich vooral in dit noordelijk deel van de gemeente het langst heeft gehandhaafd.
De gronden ten noordwesten van de Katwijkseweg behoorden voordat ze als bollengrond in gebruik werden genomen tot de buitenplaats Rijksdorp. Het huis van

deze in oorsprong zeventiende-eeuwse buitenplaats werd in 1919 gesloopt, waarna een deel van de gronden werden bestemd voor de aanleg van een villawijk en een ander deel in gebruik genomen werd als tuinbouwgrond. Behalve een aantal bomenlanen en vijverpartijen herinnert nog weinig aan Rijksdorp. Van de bollencultuur resteert aan de Katwijkseweg nog slechts een aantal woonhuizen van bollenkwekers, waaronder Katwijkseweg 20, het bedrijf Lentevreugd van Overdevest op Katwijkseweg 19a en de stellingenschuur schuin achter (ten noorden van) Katwijkseweg 34. Het bedrijf op Katwijkseweg 20 werd in 1985 beëindigd. De grote bollenschuur behorend bij Katwijkseweg 20 lag in het land, op Katwijkseweg 18. Deze schuur is afgebrand en rond 2010 is de bijbehorende loods afgebroken in verband met de natuurontwikkeling. Langs Hoge Klei resteren nog enkele bedrijven, zoals J.A. Schrama & Zoon aan de Verlengde Hoge Klei, en er staan nog enkele woningen van bollenkwekers, zoals Hoge Klei 7. Aan de Oostdorperweg, waar vooral kleinschalige bollenbedrijven gevestigd waren, staat nog een viertal woonhuizen met bollenschuren erachter namelijk op huisnummers 46-46a; 62; 159; 169-171. Behalve dat ze gering zijn in omvang, zijn al deze schuren in hun hoofdvorm aangetast door veelal meerdere verbouwingen – de schuur achter huisnummer 169-171 is in dat opzicht nog het meest gaaf bewaard gebleven. Noordelijker aan de Oostdorperweg, bij boerderij Bellesteyn op huisnummer 197, staat ook nog een bollenschuur. Er werden ook bollen geteeld op de gronden van de Spinbaan. Schouwweg 19A was gebouwd als huis met aangebouwde, houten bollenschuur, maar is daarvoor volgens mondeling overlevering nooit gebruikt.

Aanvankelijk waren de meeste bollenschuren van hout, maar vanaf het begin van de twintigste eeuw, namen de stenen gebouwen de overhand. Het betrof in beide gevallen één of tweelaags rechthoekige schuren met een kap. Tijdens het Interbellum (1918-1940) ontwikkelde zich bollenschuren met een (overstekend) plat dak. Parallel aan deze architectonische ontwikkeling verliep de bedrijfsontwikkeling, die gericht was op het optimaliseren van de condities van het bewaren, drogen, ventileren en verwerken van de bloembollen. De houten stellingen ofwel de tableaus maakten deel uit van de vloer- en dakconstructie. Kenmerkend voor het oudste type bollenschuur zijn de reeksen met tochtdeuren in de langsgevels om de op stellingen gelegen bollen goed te kunnen laten drogen. De tegenover elkaar geplaatste openingen van de vloer tot aan het plafond werden opengezet om te zorgen voor enige tocht. Met een potkachel werd de luchtvochtigheid geregeld. Vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw werd met handhaving van de karakteristieke hoofdvorm, meer en meer gebruik gemaakt van geforceerde ventilatie. Dat betekende vaak een toevoeging van stookhuizen. Bij deze generatie bollenschuren waren de openingen van een kleiner formaat. Maar ook deze schuurruimten werden gaandeweg vervangen. Veel bedrijven gingen met de tijd mee en kozen voor de verrolbare gaasbakken en later de kubkisten; daardoor werden de meerlaagse bollenschuren onpraktisch en overbodig.

Over de kruiden- en rozenteelt

Behalve veeteelt en bollenteelt zijn ook de kruiden- en rozenteelt in Wassenaar van belang. De kruidenteelt door particuliere kwekers in Wassenaar dateert ten minste uit de 18de eeuw (de teelt zelf, bijvoorbeeld door kloosters, is natuurlijk al zo oud als mensenheugenis). Het gaat hierbij om medicinale kruiden, zoals maanzaad en valeriaan. Daarnaast werden vanaf de 19de eeuw rozen voor de parfumindustrie geteeld. De kruiden en de rozen werden gedroogd in schuren met droogovens erin; dit is bijvoorbeeld bekend van Hoge Klei 1 (boerderij Rozenstein) en 2, en Oostdorperweg 27-29 (boerderij Bloemlust). De laatste rozenteler staakte zijn teelt rond 1930.

Over Meijendel

Het gebied 'Meijendel, Bierlap en Kijkhoek' is sinds 2007 beschermd als beschermd dorpsgezicht en wordt gevormd door een omstreeks 1830 in exploitatie genomen agrarische ontginning in het duingebied van Wassenaar, die in het laatste kwart van die eeuw werd opgegeven, maar waarvan belangrijke gebouwde en landschappelijke relicten nog in het veld waarneembaar zijn. Verder omvat het dorpsgezicht de resten van de in de vroege 20ste eeuw begonnen, maar snel opgegeven aanleg van een duinvillapark en om de relicten die herinneren aan de vroege benutting van het duinterrein als waterwingebied. Het gaat onder andere om een boerderijcomplex uit het tweede kwart van de 19de eeuw, om resten van akkers en weiden, om zand- en houtwallen, padenpatronen en windsingels, om de wegenaanleg en dienstgebouwen en om de relicten van een netwerk van spranken. Tenslotte herinneren diverse grens- en jachtpalen in het gebied aan de verschillende eigendomsverhoudingen.
In 1829 werden de eerste gecoördineerde pogingen gedaan om de duinvallei Meijendel in ontginning te nemen, nadat deze al veel eerder productief was gemaakt als weide. De ontginningsactiviteiten werden ruim 10 jaar voortgezet. De aanleg van het hoofdkanaal van het sprankenstelsel vond plaats in 1872-1874, nadat hiertoe ook al eerder, in 1863 en 1868, plannen waren ontwikkeld.
De constructie van een wegennet voor de inrichting van een villawijk is uitgevoerd in en kort na 1916. De aanleg van een villapark werd beoogd door de N.V. Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen Meijendel. Het ambitieuze plan werd losgelaten, ten gunste van de drinkwatervoorziening, waarna vanaf 1925 verdere uitbreiding van het sprankenstelsel plaatsvond.
Het plan voor de ontginning van de duinvallei Meijendel is van D.T. Gevers (van Endegeest), maar het werd niet geheel conform zijn ontwerp gerealiseerd. Het ontwerp voor de Haagse duinwaterwinning is van de hand van Ir. I.A.A. Waldorp. De uitvoering van de aanleg van de spranken was in handen van de Duinwaterleiding van 's-Gravenhage.

3. Buitenplaatscultuur

Het Wassenaarse landschap wordt sinds de 17de eeuw in hoge mate gedomineerd door de buitenplaatscultuur. Veel buitenplaatsen zijn vanaf het begin van de 20ste eeuw ontwikkeld als villawijk (zie thema 4), of zijn opgedeeld in kleine buitens; desondanks zijn er nog steeds veel buitenplaatsen en heeft de buitenplaatscultuur nog steeds een leidende positie in het aanzien en de kwaliteit van de gemeente.
Vanwege de geconcentreerde ligging van buitenplaatsen langs de Vliet en op de hoger gelegen strandwallen van Voorschoten en Wassenaar is het gehele gebied van 28 vierkante kilometer groot aangewezen als van rijkswege beschermd dorpsgezicht. Daarbinnen zijn de meeste buitenplaatsen beschermd als rijksmonument. Toch zijn er ook buitenplaatsen die niet beschermd zijn, zoals Duinrell en Duindigt, of buitenplaatsen waarvan onderdelen niet beschermd zijn. De specifieke geschiedenis van deze elementen staat beschreven in de afzonderlijke beschrijvingen. Hieronder volgt een beknopte omschrijving van de context van ontstaan van de buitens.

Van burcht tot kasteel

De komst van de Graven van Holland als machthebbers van het kustgebied tussen de Maas en de Rijn aan het eind van de negende eeuw zorgde voor de introductie van een nieuw type woning. De strandwallen en waterlopen zorgden voor een stevige en strategische basis om goed verdedigbare huizen te bouwen.
Opdrachtgevers waren naast de landsheren de hoge adel. Zij hadden heerlijkheden in leen kregen met daarbij allerlei privileges in ruil voor erkenning van hun heer en militaire bijstand. Om hun gebied te kunnen besturen en vijanden te kunnen weren, lieten zij mottekastelen bouwen. Dit waren kunstmatig opgeworpen aarden heuvels met daarop een houten en later stenen versterking en een woongedeelte op de voorburcht. Een gracht er omheen zorgde voor extra bescherming. Het bekendste voorbeeld is de uit de tiende eeuw stammende Leidse burcht. De Heren van Wassenaer hadden ter plaatse van het Burchtplein in Wassenaar en mogelijk ook bij Ter Horst, hun burcht.
Tussen de 13de en 15de eeuw ontwikkelde zich de goed verdedigbare kastelen met metersdikke bakstenen muren en hun torens, ophaalbruggen en grachten. De Van Wassenaers en hun afstammelingen bouwden hun kastelen op huidige grondgebied van Voorschoten (kasteel Duivenvoorde, Rosenburgh, Santhorst en Ter Horst). Middeleeuwse kastelen van andere geslachten zijn Raaphorst, Zuidwijk en Ter Weer. Over hun bouwgeschiedenis is betrekkelijk weinig bekend. Duidelijk is wel dat in tegenstelling tot de kastelen van de landsheren, het ging om versterkte huizen van bescheiden omvang, ontstaan vanuit een woontoren of donjon. De nieuw gebouwde kastelen uit de vijftiende en zestiende eeuw hielden wel de uitstraling van het traditionele kasteel. Alleen na de introductie van het buskruit hadden dikke muren geen zin meer. De woonfunctie nam daarentegen in betekenis toe. Eén van de bekendste voorbeelden hiervan is het verdwenen Huis Persijn.

Lustoord en statussymbool

De Tachtigjarige oorlog zorgde voor een omslag, zowel in bestuurlijk, politiek, sociaal maatschappelijk als economisch opzicht. De bestaande oude adel moest haar macht en invloed afstaan aan de nieuwe handelselite en de regenten uit de stad. Deze nieuwe 'lage adel' kocht heerlijkheden met daarbij behorende kastelen omwille van status en macht. Boerderijen werden gekocht en 'hofsteden' gesticht om er 's zomers de drukte en de stank van de stad te ontvluchten en te genieten van de genoegens van het landleven.
Het landelijk gebied tussen Leiden en Den Haag was niet alleen aantrekkelijk vanwege de aanwezigheid van strandwallen, maar bovendien goed bereikbaar via de daarop gelegen heerwegen. De voorkeur genoot echter het transport over water, dat in 1638 een belangrijke impuls kreeg door de voltooiing van de Trekvliet tussen Leiden, Delft en Den Haag.
De buitenplaats als lustoord en statussymbool deed zijn intrede, waarbij voor het eerst huis, tuin en interieur onlosmakelijk met elkaar waren verbonden. Geïnspireerd door de Europese vorstenhuizen en aangemoedigd door zijn secretaris Constantijn Huygens gaf stadhouder Frederik Hendrik de opdracht voor de bouw van Huis Honselaarsdijk (1621), Huis ter Nieuburch (1631) en Huis ten Bosch (1645). Het is de periode waarin de Hollandse Renaissance overging in het Hollands Classicisme. De Wassenaarse voorbeelden van deze stijl, zoals Clingendael, zijn sterk verbouwd.

Formele tuinen

De tuinen werden in een formele, Frans geïnspireerde stijl aangelegd, zoals de classicistische tuin op Clingendael (1680). Bekende namen werden aangetrokken voor de bouw en/of de tuinaanleg, zoals Pieter Post voor Rijxdorp (1662), Jacob Roman voor Duinrell (1681) en Daniel Marot voor Zuidwijk (1710). De ligging tegen de duinen aan bood enorme voordelen. Daardoor kon bij de aanleg van parterres en vijvers met fonteinen gebruik worden gemaakt van het natuurlijke hoogteverschil en het kwelwater van de duinen (duinrellen). Dat weerhield andere buitenplaatseigenaren er niet van om ook te kiezen voor een vergelijkbare tuinaanleg, zoals op Duindigt. De formele tuinen zijn verdwenen. Wat rest zijn monumentale bomen aan de formele (laan)structuren, zoals die nog op Clingendael, Backershagen, Langenhorst, Groot Haesebroek en Rijksdorp te vinden zijn.

Op zoek naar de romantiek

In het laatste kwart van de 18de eeuw komt een nieuwe stijl in zwang. Cornelis Backer breidde zijn grondbezit rond 1772 uit om naar de laatste mode verscheidene deeltuinen op Backershagen te kunnen realiseren. Geïnspireerd op de Engelse landschapstijl werd afstand gedaan van de gekunstelde Franse tuinarchitectuur met zijn geschoren hagen en rechte lanen. Op zoek naar de romantiek en het pittoreske ontstonden meer besloten tuinontwerpen met smalle kronkelpaadjes. Ze leidden langs opgeworpen heuveltjes, golvende bosranden en serpetinevormige beekjes, zoals het gebied rond de hermitage van Backershagen duidelijk toont. Dit is een uitzonderlijk voorbeeld van deze vroege landschapsstijl, met een grot op een heuvelachtig moseiland, die als stoffage onderdak bood aan een kluizenaar. Vlakbij, op een nabijgelegen kunstmatig aangelegde heuvel, stond een theekoepel met geheime uitgang. Van grote cultuurhistorische betekenis is de bewaard gebleven vroeg-landschappelijk aanleg op Zuidwijk.

Weidse uitzichten

Rond 1800 zette, vanwege de Franse overheersing, een periode van neergang in. Vele buitenplaatsen werden in beslag genomen, de tuinen verwaarloosd en de huizen gesloopt. Het werd moeilijker de buitenplaats in de familie te houden en de inkomsten liepen terug. Toch kwamen er enkele buitenplaatsen bij en werd zelfs geïnvesteerd in de modernisering van diverse parken. Dat betekende de aanleg van ruime en weids opgezette landschapsparken met zichtlijnen die tot ver buiten het eigenlijke terrein doorliepen. Gebogen waterpartijen, golvende bosranden en kleine boomgroepen droegen bij aan het ruimtelijk effect. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze stijl zijn L.P. en J.D. Zocher sr. en jr. Hun namen zijn verbonden met Clingendael (1800/1838/1851), Oosterbeek (1800/1839), Voorlinden (ca. 1800), De Paauw (1800/1838), De Horsten (1838), Langenhorst (ca. 1840), Beukenhorst (1845), en De Horsten/ De Paauw/Backershagen (ca. 1845).

Prinselijke invloed

Een belangrijk rol was daarbij weggelegd voor Z.K.H. prins Frederik der Nederlanden, die in Wassenaar en Voorschoten tussen 1838 en 1854 achtereenvolgens De Paauw, Raaphorst, Ter Horst, Eikenhorst, Backershagen (inclusief De Hertenkamp en De Drie Papegaaien) en Groot Haesebroek (inclusief Wildrust) aankocht. Opge-

groeid aan het Pruisische hof en getrouwd met zijn nicht, Louise van Pruisen, vroeg hij de Duitse landschapsarchitect C.E.A. Petzold, bijgestaan door zijn landgenoot H.H.A. Wentzel, één samenhangend landschapspark te maken van zijn bezittingen. Na zijn overlijden viel zijn zorgvuldig bijeengekochte bezit voor een groot deel weer uiteen. Het was de verdienste van Koningin Wilhelmina dat Raaphorst, Eikenhorst en Ter Horst als één geheel bij elkaar bleven, waardoor de samenhang binnen de monumentale aanleg van Petzold in dit deel van de landgoederenzone niet verstoord raakte. De kenmerkende aanleg waarbij een afwisselend en kleurrijk coulisselandschap ontstond met bospaden langs golvende bosrand is ook nog waarneembaar op de Beukenhorst (1854) en Oud Wassenaar (1879). In het laatstgenoemde park neemt het in een uitbundige neorenaissance stijl vormgeven kasteelachtige landhuis van C. Muysken een centrale plaats in. In die tijd werden verscheidene 'moderne kastelen' gebouwd, zoals het in oud-Hollandse stijl vormgegeven Kasteel Wittenburg (1899), ontworpen door het Architectenbureau Van Nieukerken. De tuinen rondom het huis kregen een gehistoriseerde, geometrische aanleg en vormde daarmee een relatie met het huis. Op Wittenburg (1910) realiseerde L.A. Springer een geometrische tuin op het voorplein (1910) en op Clingendael maakt hij de zogenaamde Oudhollandse tuin met bordestrap (1881).

Veranderingen in de 20ste eeuw

Begin twintigste eeuw gingen diverse buitenplaatsen verloren, doordat de percelen verkaveld werden ten behoeve van woningbouw. Maar geïnspireerd op de hoogtijdagen van de Gouden eeuw ontstonden ook nieuwe, kleinere buitenplaatsen met koetshuizen en dienstwoningen. Soms werden oude buitens vervangen door nieuwbouw; vaak werden op de oude terreinen nieuwe buitens gebouwd, zoals Meyland op Backershagen (1912), Ivecke op Rust en Vreugd (1913) en Maarheeze op Oud Clingendaal (1914). Hierbij bleef relatief veel van de aanleg bewaard.
De ontwikkeling naar een meer architectonische vormgeving van de tuin rondom het huis zette zich voort. In deze Nieuwe Architectonische stijl werd de tuin als voortzetting van het huis gezien. Het mooiste voorbeeld hiervan is Maarheeze. Er is sprake van een Gesammtkunstwerk, waarbij de architect Co Brandes voor de tuinaanleg samenwerkte met de belangrijkste vertegenwoordiger van deze stijl, Dirk Tersteeg.

Jacht- en grenspalen

Niet alleen Prins Frederik, maar ook Willem I, prinses Marie en Baron Van Wassenaer Van Catwijck lieten hun gebieden markeren met palen. De palen gelegen op beschermde buitenplaatsen zijn beschermd als onderdeel van de rijksbescherming; de palen daarbuiten zijn geselecteerd als gemeentelijk monument.

4. Villacultuur (inclusief automobielcultuur)

Van de ca. 800 als cultuurhistorisch waardevol geïnventariseerde gebouwen/objecten van de GIP-lijst zijn er ruim 500 woonhuizen. Dit betreft zowel vrijstaande huizen van het type herenhuis, villa of landhuis als geschakelde woningbouw van het type twee- of meer-onder-een-kap. Onder 'villacultuur' wordt het vrijstaande huis in de villawijken, zoals De Kieviet, Groot Haesebroek en Rijksdorp, gerangschikt, inbegrepen de daartoe behorende onderdelen, zoals garages, hekwerken en tuinelementen. In het vigerend bestemmingsplan Villawijken 2010 is zowel een schets van de ontwikkeling van de hoofdstructuren opgenomen (paragraaf 3.1.) als van de geschiedenis en typologie van de wijken (deelgebieden, paragraaf 3.2). Volledigheidshalve wordt verwezen naar deze beschrijvingen. Hieronder is in aanvulling hierop een beschrijving gegeven van de context van ontstaan van de villawijken en zijn biografieën opgenomen van enkele architecten die een belangrijk stempel op de villacultuur in Wassenaar hebben gedrukt, te weten Brandes, Mutters, Van Lindonk, Van de Wall, Wegerif, en Wouters.

Wassenaar tot 1910

Tot 1910 was Wassenaar een typische buitenplaatsgemeente, die toen ongeveer 3600 inwoners telde. Ruim 60% van de beroepsbevolking werkte al dan niet direct voor buitenplaatseigenaren, variërend van tuinman, koetsier en huishoudster tot bloemist, timmerman en slager. Het resterende deel was werkzaam in de landbouw; vooral de veeteelt en de bollencultuur. Het merendeel van het grondoppervlak werd ingenomen door de duinen, weilanden, akkers, en de bossen en parken van de buitenplaatsen. De grootste concentratie aan bebouwing bevond zich in het dorpscentrum langs de Langstraat, het Plein en enkele uitvalswegen zoals de Kerkstraat en de Schoolstraat. Belangrijkste blikvanger in het dorpscentrum was de in oorsprong Middeleeuwse dorpskerk aan het Plein. Buiten de dorpskern sprong de rooms-katholieke kerk in het oog, en aan de zuidrand korenmolen Windlust en de Burchtheuvel. Rond 1910 vond een omslag plaats en veranderde Wassenaar in snel tempo ingrijpend. Bij de ontwikkeling van Wassenaar kunnen vier factoren als de meest belangrijke genoemd worden, namelijk de opkomst van de automobiel en het openbaar vervoer, de verkoop van buitenplaatsen (het aanbod), de enorme toename van de vraag naar woningen voor de hogere- en middenklasse buiten de stad én de verandering rond bouwen en dorpsontwikkeling als gevolg van wet- en regelgeving.

De infrastructuur neemt toe

Door de verharding van de wegen verbeterde het vervoer over de weg. Het nieuwe vervoersmiddel 'de automobiel' stelde welgestelden in staat zich makkelijker en sneller te verplaatsen van de stad naar het platteland. De bereikbaarheid van Wassenaar per openbaar vervoer kreeg een eerste impuls door de aanleg van de spoorlijn van Amsterdam naar Rotterdam (1841-1847), die bij Voorschoten een stationshalte kreeg. Vanaf Voorschoten verzorgden vanaf 1885 tot 1910 een stroomtram en nadien een paardenomnibus het openbaar vervoer naar Wassenaar. Een veel grotere impact had de aanleg van de Hoflijnspoorlijn, die in 1908 gereed kwam. Daarbij kwam in 1910 een busverbinding tussen het Toernooiveld in Den Haag en de Groot Haesebroekseweg tot stand. De echte doorbraak van het openbaar vervoer kwam met de aanleg van bus- en tramlijnen naar Leiden en Den Haag (1923-1925). De tramlijn van de Turfmarkt in Den Haag naar het Havenplein in Leiden van de Haagsche Tramweg-Maatschappij, de zogenaamde Gele Tram, was van groot belang. Deze lijn kreeg onder meer een halte bij de hoek Prinsenweg-Lange Kerkdam. De voorzieningen maakten Wassenaar relatief snel en goedkoop bereikbaar vanuit Den Haag en Leiden. Niet langer trok alleen de hoogste klasse naar Wassenaar; het dorp werd ook bereikbaar voor de middenklassen.

Automobielcultuur in Wassenaar

Nadat rond 1900 de meest welgestelden konden beschikken over het luxe vervoersmiddel 'de automobiel', deed de garage als nieuwe type gebouw zijn intrede in Wassenaar. Dit gebouwtype speelt binnen de architectonische ontwikkeling van Wassenaar een grote rol.
Al vanaf het begin van de 20ste eeuw werden in aanvulling op of in plaats van koetshuizen garages met chauffeurswoningen gebouwd. Mogelijk is de garage annex chauffeurswoning op Rijksstraatweg 554 uit 1905 – behorende bij Hoogwolde en ontworpen door het architectenbureau Hoek & Wouters – het eerste voorbeeld. Paard en wagen waren natuurlijk niet gelijk verdwenen. Aanvankelijk bleef doorgaans het koetshuis met paardenstalling bestaan en werd de autoberging onderdeel van dit bijgebouw. In 1910 werd bij Frisiastate aan de Lindelaan 2 een gecombineerd gebouw voor paarden-, koetsen én automobielstalling gebouwd, eveneens door architectenbureau Hoek & Wouters. Ook reder D.T. Ruys koos in 1914 voor zijn villa nog voor een combinatie van autogarage met paardenstallen, wagenbergplaats en dienstwoning (Paauwlaan 8), net als de eigenaar van Ivecke in 1912 (Rust en Vreugdlaan 7). Voorbeelden van zelfstandige automobielgarages met chauffeurswoningen zijn te vinden op de buitenplaats Ter Veken uit 1911 (Schouwweg 29) en op Maarheeze uit 1914 (Rijksstraatweg 669).
Dat vanaf de jaren 1920 ook de iets minder welgestelden en zelfs de middenstand zich een automobiel kon veroorloven, bewijzen de vele vrijstaande en aangebouwde garages die in die tijd gebouwd werden: bij grote villa's zoals de dubbele garage bij landhuis Hertelaan 1 uit 1928, maar ook al snel bij middenstandswoningen, zoals de dubbele woning aan de Prinses Marielaan 11-13 uit 1929 (aan nummer 11). Bovendien werden inpandige 'drive-in-garages' gerealiseerd – opnieuw niet alleen bij villa's en landhuizen, zoals bijvoorbeeld Sophialaan 1 uit 1934, maar ook bij middenstandswoningen, zoals Teylingerhorstlaan 19-21 uit 1932. Het landhuis Van der Oudermeulenlaan 5 uit 1930 behoort tot de vroegste voorbeelden van drive-in-garages in Wassenaar, net als de drive-in-garages met bovenwoningen aan de Korenlaan 21 en Molenweg 28 uit 1926. Ook de drie woningen op de hoek Molenweg-Molenstraat (nu: Molenweg 17-27/Molenstraat 25) uit dezelfde tijd hadden twee drive-in-garages.

Ruimte en gezonde buitenlucht

De bevolkingsgroei in de steden nam sinds het einde van de negentiende eeuw door de industrialisatie sterk toe, terwijl de hygiënische omstandigheden vooral onder de laagste sociale klassen slecht waren. De midden- en hogere klassen trokken naar buiten de stad om de ruimte, rust en gezonde buitenlucht op te zoeken. Deze klassen beschikten relatief over veel vrije tijd en ontwikkelden in toenemende mate een interesse voor de natuur. De beschikbaarheid over een automobiel en goed openbaar vervoer verlaagde de drempel om te verhuizen. Diverse exploitatiemaatschappijen speelden hierop in door villawijken op gronden van voormalige buitenplaatsen te ontwikkelen. Bij hun reclame voor de wijken was de aanwezigheid van openbaar vervoer een belangrijk verkoopaspect. Door de relatief korte afstand tot de stad hield de welgestelde nieuwkomer de beschikking over stedelijke voorzieningen zoals theaters, winkels, horeca en musea. Deze nieuwelingen kwamen niet alleen uit de omringende steden. Met name onder Rotterdammers was Wassenaar populair, mede als gevolg van de aanleg van de Hofpleinspoorlijn. Daarnaast vonden oud-Indiëgangers hun weg naar Wassenaar. Behalve dat Wassenaar weinig belasting hief en dus een relatief gunstig fiscaal klimaat had, kwam begin twintigste eeuw veel bouwgrond beschikbaar doordat een aantal grote buitenplaatsen verkocht werd.

Verkoop van buitenplaatsen

De buitenplaatsgronden die rond 1910 op grote schaal op de markt kwamen, werden door exploitatiemaatschappijen ofwel in ontwikkeling gebracht voor de aanleg van villawijken dan wel tot kleinere, nieuwe buitenplaatsen verkaveld. De belangrijkste impuls hiervoor was de verkoop van gronden voor en na het overlijden van de tweede en jongste dochter van prins Frederik der Nederlanden, prinses Marie (1841 - 1910), te weten Backershagen, De Drie Papegaaien en Groot Haesebroek. Frisiastate, De Wiltzangk, Meyland, De Paauwhof en Villa Ruys zijn voorbeelden van nieuwe buitens op terreinen van voormalige grotere buitenplaatsen, waarvoor de gronden rond 1910 verworven werden. De eigenaren van dit type buitens, waar ook bijvoorbeeld Ter Veken en Maarheeze onder vallen, vormden de nieuwe hoogste stand van Wassenaar.
Op de overige terreinen van onder meer Groot Haesebroek en Oud Wassenaar werd voor de hogere klasse vanaf 1909 villabouw gerealiseerd met grote, vrijstaande villa's op royale kavels; gevolgd door de bouw van villawijken voor de hogere middenklasse in De Kieviet en later De Paauw waarbij zowel de huizen als de kavels kleiner waren. Ook werd vanaf de jaren 1920 de twee-onder-een-kapwoning in deze wijken geïntroduceerd.
Bij de aanleg van de villawijken zijn grofweg drie benaderingen te onderscheiden:

- wijken met een vrijwel geheel eigen ontwerp, zoals De Kieviet;
- wijken waarbij het bestaande wegenpatroon van de buitenplaatsen (grotendeels) is behouden, zoals Groot Haesebroek;
- wijken waarbij in hogere mate gebruik gemaakt is van de historische structuur van de buitenplaats, zoals het aanwezige water- en lanenpatroon, zoals Oud Wassenaar en Rijksdorp.

De bevolking neemt toe

Door de enorme groei van de bevolking nam het aantal woningen vanaf 1910 gestaag toe. Hoewel er tijdens de Eerste Wereldoorlog sprake was van enige stagnatie, zou de bevolking zich tussen 1910 en 1923 bijna verdubbelen naar 8.034 inwoners.
Ondanks het grote aantal woningen in de nieuwe wijken bleef de bewoningsdichtheid in en rondom het centrum het grootst. Hier vond aanvankelijk vooral langs de bestaande hoofd- en uitvalswegen verdichting plaats. Zo kwam de woningbouw langs de Lange Kerkdam eveneens rond 1910 op gang, net als langs de Oostdorperweg.
Het voorzieningenniveau nam in de bestaande woonwijken echter nauwelijks toe. Daar was stromend water, elektriciteit en riolering nog geen gemeengoed. Overigens beschikte vóór 1900 ook niet elke buitenplaats over dit soort voorzieningen en was het fenomeen van de badkamer ook hier nog niet ingeburgerd. In het begin van de twintigste eeuw werd nabij de haven een gasfabriek gebouwd waar van steenkolen gas gemaakt werd. In 1917 werd Wassenaar aangesloten op het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf van Leiden en in 1928 op het drinkwaternet. In hetzelfde decennium vond geleidelijk uitbreiding van de openbare straatverlichting plaats. De nieuwe wijken liepen qua voorzieningen voorop; hier waren de exploitatiemaatschappijen verantwoordelijk voor de aanleg van wegen, elektriciteit, drinkwater, riolering en straatverlichting.

Goede ruimtelijke ordening en bouwvoorschriften

De komst van de Woningwet van 1901 had grote gevolgen voor de wijze waarop in Nederland vanaf dat moment gebouwd zou worden. De wet moest de bouw van veilige en 'zindelijke' woningen bevorderen. In het eerste artikel van de wet staan tot op de dag van vandaag de woorden veiligheid en gezondheid centraal. De wet stimuleerde ook de oprichting van woningbouwverenigingen om de bouw van goedkope, maar kwalitatief goede woningen voor mensen met een kleine beurs te kunnen realiseren. Het initiatief voor de eerste woningbouwvereniging van Wassenaar (Wassenaarsche Bouwstichting) dateert uit 1911. De wet verplichtte gemeenten ook om een uitbreidingsplan voor hun hele grondgebied te maken en een bouwverordening op te stellen. Daardoor kwam er meer sturing op de bouwkundige kwaliteit van de huizen, maar ook op de ruimtelijke ordening en collectieve voorzieningen, zoals water en elektriciteit. Daarnaast kreeg de bouw van postkantoren, watertorens, scholen en kerken kreeg een belangrijke impuls, evenals de bedrijvigheid (winkels, kantoren, timmermanswerkplaatsen).

De verplichting van het uitbreiden volgens een vooropgezet plan leidde in 1923 tot het ambitieuze plan van architect Johannes Mutters (1858, Den Haag – 1930, Wassenaar). Mutters startte zijn carrière als architect in Den Haag. In 1915 kwam hij naar Wassenaar en vestigde hij zich in zijn zelfontworpen Villa Berkenhof in De Kieviet. Hij was directeur van en ontwerper voor de Exploitatiemaatschappij Park De Kieviet en Wildrust. Mutters ontwierp niet alleen in de periode 1914-1918 het stedenbouwkundige plan voor De Kieviet, maar ook vele huizen, waaronder de lokvinken (huizen ter promotie van het park). Mutters had voor Wassenaar een toekomst met 300.000 inwoners in gedachten en baseerde daar zijn ontwerp op. Het in 1926 goedgekeurde plan voorzag erin dat vrijwel het gehele grondgebied bebouwd zou worden met woonwijken, die volgens de Engelse tuinstadgedachte met elkaar verbonden zouden worden door een vloeiend stratenpatroon en plantsoenen. Uiteindelijk zouden slechts onderdelen van het plan gerealiseerd worden. Het gebied ten oosten van de Kerkstraat en ten zuiden van de Lange Kerkdam, rond het Burchtplein, behoort tot de gerealiseerde delen van Mutters' plan. Ook in Deijleroord zijn er nog enkele stratenpatronen van zijn plan terug te vinden, zoals het 'ganzenpoot'-patroon bij het Rozenplein en het driehoekige stratenpatroon net ten noorden daarvan, bij de Crocus-, Hyacint-, Iris- en Tulpstraat.

Na 1923

Na 1923 nam de bouw van woningen sterk toe. Het is nu moeilijk voor te stellen hoe Wassenaar er in die tijd heeft uitgezien. Vanwege het enorme aantal huizen dat overal gebouwd werd, moet het één grote bouwput zijn geweest. De economie had zich na de Eerste Wereldoorlog hersteld en de welvaart nam onder alle lagen van de bevolking toe. Ook breidde het openbaar vervoer zich verder uit. Na de crisis van 1929 volgde een stagnatie en steeg de werkeloosheid, maar daarna volgde tot 1936 toch enige mate van herstel. Dit herstel werd afgebroken door het begin van de Tweede Wereldoorlog.
De enorme bouwwoede in Wassenaar betekende veel werk voor architecten, onder wie een groot aantal architecten van naam en faam. Voor sommige van hen een reden om zich in Wassenaar te vestigen, zoals Van Lindonk (vanuit Rotterdam), Mutters (vanuit Den Haag) en Wegerif (vanuit Apeldoorn). Onder de regionaal of nationaal bekende architecten die in Wassenaar gewerkt hebben, zijn klinkende namen zoals Brandes, Bremer, Buijs, De Bazel, Wils en Wouda. Ook voor lokale aannemers en timmermannen, zoals Haspers, Van der Helm, Leijen, Looijestijn, Remmerswaal en Verboog waren het gouden tijden.

De exploitatiemaatschappijen speelden op de marktvraag in door kleinere kavels met minder grote huizen te ontwikkelen. Soms waren het nog vrijstaande huizen, maar steeds vaker ging het om dubbele en drie- of vier-onder-een-kap-woningen. Er ontwikkelde zich een type woning, dat betaalbaar was voor een bredere laag van de gegoede middenstand en dat zo typerend is voor de buurten zoals rond het Burchtplein, De Paauw, Nieuw Wassenaar en Binnen klingen. Hier domineren de twee-onder-een-kapwoningen.
Daarnaast groeide het autobezit en werd een garage een vast onderdeel van het ontwerp. In 1925 stelde het bestuur van Wassenaar een nieuwe bouwverordening vast waarin werd bepaald dat de bouw van woningen met meer dan één verdieping was uitgesloten, om 'stadsbeelden' met flats te voorkomen. Het bestuur wilde nadrukkelijk het groene en dorpse karakter in stand houden. Conform deze uitgangspunten werden nieuwbouwwijken rond het dorp aangelegd met brede straten en plantsoenen. Deze bouwbeperking vormde overigens geen belemmering voor de groei van de Wassenaarse bevolking van 8.034 in 1923 naar 12.503 in 1930.

Na 1945

De Tweede Wereldoorlog zorgde voor stagnatie in de ontwikkeling van de villawijken. Direct na de oorlog is er sprake van schaarste van materialen en vond vooral herstel van beschadigde bebouwing plaats. Er was sprake van aanzienlijke oorlogsschade, die zo snel mogelijk diende te worden hersteld.
De jaren 1945-1965 worden Wederopbouw genoemd en de architectuur uit die tijd Wederopbouwarchitectuur. Deze tijd staat in het teken van vooruitgang, nieuwe ontwikkelingen en het toenemend gebruik van nieuwe bouwmaterialen zoals beton. Om, vanwege de explosieve bevolkingsgroei, te kunnen voldoen aan de toenemende behoefte aan woningen, moest snel en veel gebouwd worden.
Veel villawijken werden verder verdicht, zoals Rijksdorp, dat eigenlijk voor de WOII nooit echt ontwikkeld was. Ook de andere wijken, zoals Groot Haesebroek, De Kieviet en Binnen Klingen hebben duidelijk een impuls gekregen na de oorlog. Er werden veel nieuwe woonhuizen, waaronder een groot aantal bungalows, gebouwd, bijvoorbeeld op de Klingelaan en langs de Schouwweg/ Koekoekslaan. De twee belangrijkste architecten op het gebied van villabouw van na de oorlog zijn Adriaan Fokke van Duyn (1923-2006), die bijvoorbeeld Hazelaan 5 in 1957 ontwierp en Albert Van Essen (1890-1967), die een flink aantal woningen rond 1948 aan de Klingelaan ontwierp.

Beknopte omschrijving villawijken

De Drie Papegaaien

De Drie Papegaaien duidt het gebied ten zuiden van de dorpskern tussen Schouwweg-Prinsenweg/ Backershagenlaan en Rust en Vreugdlaan (de middeleeuwse Korte Kerkdam) aan. Het gebied werd vernoemd naar de voormalige buitenplaats De Drie Papegaaien. Dit buiten verwees op zijn beurt naar de 16de-eeuwse boerderij De

Drie Papegaaien (Schouwweg 34), die door de eeuwen heen in bezit was van verschillende grootgrondbezitters, onder wie prins Frederik der Nederlanden (1854). De boerderij deed in de tijd van prins Frederik dienst als uitspanning voor paarden en als drink- en eetgelegenheid bij onder meer jachtpartijen.
Het noordelijke deel aan de Schouwweg kwam als eerste, aan het begin van de 20ste eeuw, tot ontwikkeling. Hier bevindt zich behalve woningbouw (Schouwweg 8,9,10 en 11-12), en het café annex pension (nu het restaurant 't Schouwtje, Schouwweg 14), ook een garage (garage De Spinbaan, Schouwweg 21-22) en enkele kwekerswoningen (Schouwweg 13-14 en 19A).
Het gebied werd in 1919 bestemd voor villabouw, maar in eerste instantie kwam de exploitatie niet echt op gang. De boerderij werd afgebroken en maakte plaats voor de villa De Drie Papegaaien naar ontwerp van Co Brandes (afgebroken rond 1960). De komst van de tram in 1923, met een halte op zowel de hoek Schouwweg-Papegaaienlaan als Papegaaienlaan-Backershagenlaan, gaf een impuls aan de verdere ontwikkeling van de wijk. Veel bebouwing stamt dan ook uit de jaren 1920, zoals Rust en Vreugdlaan 13 ('t Berkje) en Papegaaienlaan 12 en 14 uit 1925 en Backershagenlaan 59 (Old Cottage) uit 1926. De wijk kent ook veel twee- of meer-onder-een-kapwoningen.

Duinauwe en Wildrust

Dit gebied behoorde tot Groot Haesebroek. Het is een kleine buurt ten westen van de Jagerslaan, bestaande uit de Hazelaan en de Hertelaan. Aan de Hertelaan ligt het van rijkswege beschermde complex De Vrije Blick, dat bestaat uit een woonhuis met tuinaanleg en diverse bijgebouwen en een toegangshek, alle ontworpen rond 1917 door architect W.A. Lensvelt in Engelse landhuisstijl. Een van de eerste woningen in dit buurtje zal Hazelaan 15 uit 1911 zijn. Aan de Hazelaan 4 staat een villa van Co Brandes uit 1925. Aan deze laan stond ook de watertoren uit 1928 met twee dienstwoningen van architect Johannes Hendriks (gesloopt, een dienstwoning op Hazelaan 16 is behouden).
Aan de Hertelaan 1, op de hoek met de Hazelaan, staat een groot landhuis van architect Herman van Lindonk uit 1928. Op Hazelaan 5 staat een woonhuis van architect Adriaan Fokke van Duyn uit 1957.

Groot Haesebroek

De bebouwing van de villawijk Groot Haesebroek kwam vanaf het begin van de twintigste eeuw op gang, samen met de ontwikkeling van Park Oud Wassenaar. De N.V. Exploitatiemaatschappij Park Groot Haesebroek, waarvan J.Th. Wouters directeur was, bracht de kavels van beide parken tegelijkertijd in de verkoop. Vanaf 1910 kwam de verkoop goed op gang. In dezelfde tijd werd het kasteel Oud Wassenaar omgebouwd tot hotel met als idee dat het dienst kon doen als gastenverblijf voor de nieuwe bewoners van de villaparken. De bloeitijd was van 1915 tot 1921 toen maar liefst 52 kavels, voornamelijk langs de Schouwweg, Konijnenlaan en Koekoekslaan, werden verkocht. Het architecten- en projectontwikkelingsbureau Hoek en Wouters ontwierp een groot aantal van deze huizen, waaronder Schouwweg 61 in 1909, Schouwweg 79 'Eikenterp' uit 1910 en Konijnenlaan 29 in 1911. Co Brandes, als architect aan het bureau Hoek en Wouters verbonden, tekende onder meer Groen van Prinsterenlaan 11 in 1915 en Schouwweg 107, beide in 1915 en nummer 102 in 1917. Brandes ontwierp ook Konijnenlaan 41, De Hilhorst, in 1924. De bebouwing langs de Groot Haesebroekseweg kwam grotendeels tijdens het Interbellum tot stand. Co Brandes ontwierp behalve nummer 51 tevens nummer 33, Schauenburg, in 1916 en nummer 55 in 1920.

Over Oud Wassenaar/Hoogwolde

Kasteel Oud Wassenaar is voortgekomen uit de 18de-eeuwse buitenplaats Hoogwoud of Hoogwolde. Dit buiten werd in 1845 gekocht door Guillaume (Willem) Groen van Prinsterer (1801-1876), een antirevolutionair Nederlands politicus en historicus. Groen van Prinsterer was kabinetssecretaris (1829-1836), lid van de Kamer van Grondwetsherziening (1840) en lid van de Tweede Kamer (1849-1857, 1862-1866). Groen van Prinsterer woonde in Den Haag en bracht tijdens de zomermaanden in Wassenaar door – vanaf 1845 op Oud Wassenaar. In 1870 kocht hij Blankenburg en in 1872 verkocht hij Oud Wassenaar aan Cornelis Jan van der Oudermeulen (1838-1904), stalmeester in buitengewone dienst van Koning Willem III en onder meer hoogheemraad van Rijnland. Van der Oudermeulen liet het bestaande huis afbreken en het huidige 'kasteel' Oud Wassenaar bouwen. Ook de tuin- en parkaanleg liet hij wijzigen, waarbij de vroeg-landschappelijke aanleg door tuinarchitect C.E.A. Petzold getransformeerd werd naar een late landschappelijke aanleg. Uit deze tijd stamt de grot (in huidige situatie gelegen op perceel Oud Wassenaarseweg 2). Na het overlijden van Van der Oudermeulen in 1904 kwam de buitenplaats, samen met het naastgelegen Rust en Vreugd, in handen van Nationaal Grondbezit N.V. en in 1908 van de exploitatiemaatschappij 'Park Groot Haesebroek' onder directie van de architect J.T. Wouters. Het formele gedeelte van de buitenplaats, langs de rechte lanen (Oud Wassenaarseweg, Beukenlaan (nu: Groen van Prinstererlaan) en Lindelaan), werd in de jaren daarna verkaveld tot villapark en bebouwd. De landhuizen aan de zuidoostzijde van de centrale vijverpartij van Oud Wassenaar, namelijk Van der Oudermeulenlaan 20 uit 1920 en Laan van Hoogwolde 1 uit 1930 behoren ook tot deze ontwikkeling, net als de woonhuizen langs de Oud Wassenaarsweg, waaronder het huis De Eik uit 1923 op huisnummer 4-6 en het afgebroken huis De Beuk uit 1921 op huisnummer 8-10.
De oprijlaan naar Oud Wassenaar werd in 1925 omgedoopt tot Van der Oudermeulenlaan. Vervolgens kwam de bebouwing tot stand, die wordt gekenmerkt door een hoge architectonische kwaliteit en waaronder zich veel rijks- en gemeentelijke monumenten bevinden.

Stoephout

Stoephout is te beschouwen als een kleine buitenplaats en schaart zich in een reeks van relatief kleine (buiten)plaatsen die na 1910 op voormalige terreinen van grote buitenplaatsen, zoals die van prins Frederik/prinses Marie tot stand kwamen, zoals Villa Ruys, Wiltzangk, Meyland, Ivecke etc.. Deze ontwikkeling maakt onderdeel uit van een algemeen gegeven van verkaveling van historische buitenplaatsen, zoals bijvoorbeeld Oud-Clingendaal waarop onder meer in 1914 Maarheeze werd gebouwd of Terveken op Wildrust. Ook het ten zuiden van Stoephout gelegen Clingenbosch, dat rond 1912 tot stand kwam, behoort tot deze ontwikkeling.
Het landhuis Stoephout, dat samen met de overige bebouwing in 1919 naar ontwerp van architect De Bazel tot stand kwam, is gesloopt.

De Kieviet

Park de Kieviet is vanaf 1911 ontwikkeld op voormalig grondgebied van landgoed Groot Haesebroek. De Exploitatiemaatschappij Park De Kieviet en Wildrust onder directie van J.T. Wouters (1864-1932) en Joh. Mutters jr. (1858-1930) ontwierp de wijk tot in het detail, zoals het wegenplan, de verkaveling, de rooilijnen, de beplanting en de dwarsprofielen voor de wijk. De kavels varieerden in grootte en waren bedoeld voor vrijstaande villa's en twee-onder-een-kapwoningen. De bouw kwam vanaf 1912 op gang. In 1914 ging de gemeenteraad van Wassenaar akkoord met het plan, waarvan de realisatie inmiddels al in gang gezet was. Om belangstellenden te trekken werd een aantal modelvilla's gebouwd, zogenaamde lokvinken, naar ontwerp van architect Joh. Mutters jr. De eerste lokvink stamt uit 1914 en staat aan de Duinweg 1.
De parkachtig aangelegde villawijk heeft stedenbouwkundig gezien twee hoofdmomenten, te weten het Wilhelminaplein met daaraan de kerk (1923) en de vijver. Voor de aanleg van de vijver, die al in het eerste plan uit 1910/1911 voorzien was, werd gebruik gemaakt van de bestaande loop van de Kaswetering.
Het druppelvormige Wilhelminaplein en de daaraan gelegen kerk waren niet voorzien in de eerste opzet van de wijk. Het plein met plantsoen werd in 1914 ingepland en later volgden de ontwerpen om ruimte te maken voor de kerk (ingetekend in het plan uit 1918) en het schoolgebouw tussen de Oranjelaan en de Buurtweg (gebouwd in 1922). Ook werden andere algemene voorzieningen gerealiseerd, zoals een theetuin (ondergebracht in een voormalige dienstwoning van Groot Haesebroek (Buurtweg 14) en een postkantoor (Groot Haesebroekseweg 55a-b-57).

Kievietsduin

Het zuidelijke deel van het landgoed Groot Haesebroek werd vanaf ca. 1909 herbestemd voor villabouw. In 1920 verleende de gemeente toestemming aan de N.V. Exploitatie Maatschappij Kievietsduin voor de al aangelegde wegen (met uitzondering van de Doornweg, die in eigendom was van de N.V. Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen Meyendell en waarvoor geen toestemming was gevraagd). Het idee bestond om Meyendell te ontwikkelen als villapark, maar alleen het duingebied dat nu Kievietsduin heet, werd vanaf 1919 ontwikkeld. Oorspronkelijk was het uitgangspunt om kavels van minstens één hectare uit te geven, maar dit werd losgelaten toen bleek dat de verkoop niet vorderde. In 1937 werden de gemeenschappelijke gronden en voorzieningen aan de gemeente overgedragen.

Eikendael

Eikendael behoorde als overplaats tot de buitenplaats Rust en Vreugd. Na verkoop van de gronden rond 1920 startte de bouw van villa's en de (gesloopte) Ursulakliniek (r.-k. ziekenhuis, voorheen Eikenlaan 3, gesloopt in 1997). Op de plaats van de kliniek is in de jaren 1990 nieuwbouw verrezen, in de vorm van huizenbouw.

Oud Clingendaal / Maarheeze

In het begin van de 20ste eeuw werden delen van de 18de-eeuwse buitenplaats Oud Clingendaal afgescheiden. Op het grondgebied werden huizen met dienstgebouwen gebouwd, waaronder Maarheeze (Rijksstraatweg 675, 1914), De Stille Hoek (Oud Clingendaal 7, 1922) en Clingenhagen (Rijksstraatweg 679, 1920). Bovendien werd op een deel van de buitenplaats de Wassenaarse dierentuin aangelegd. De Stichting Wandel-, Vogel- en Dierenpark 'Wassenaar' werd opgericht door P.W. Louwman en de dierentuin is tot 1985 in gebruik geweest.

Persijn

Persijn is een kleine woonwijk tussen het Kerkehout en de buitenplaats Langenhorst, ten zuiden van de Rijksstraatweg. De buurt is genoemd naar kasteel Persijn, dat ten zuidoosten van de buurt lag. Van het 16de-eeuwse huis of kasteel Persijn zijn nog ondergronds restanten aanwezig en ook herinneren een aantal watergangen aan de historie van Persijn. De bebouwing bestaat uit overwegend vrijstaande woonhuizen en dubbele woonhuizen uit het Interbellum.

Nieuw Wassenaar

In de jaren twintig van de 20ste eeuw kwam een nieuwe woonwijk tot stand, die Nieuw Wassenaar genoemd werd en ook wel bekend staat als Wassenaar zuid. De wijk wordt begrensd door de Van der Oudermeulenlaan/Stoeplaan-Wittenburgerlaan-Zijdeweg-Rijksstraatweg. De buurt kent een aantal rechte, noord-zuid gerichte wegen, waaronder de Bloemcamplaan/Groot Hoefijzerlaan en min of meer oost-west gerichte slingerende lanen, zoals de Kerkeboslaan, Bremhorstlaan en Teylingerhorstlaan. De eerste laan refereert naar het aldaar gelegen bos dat in bezit was van de Hervormde Kerk te Wassenaar. De laatste laan refereert naar de afgebroken boerderij Teylingerhorst, die in de 15de eeuw in bezit was van Lucas van Teylingen, auditeur van de Rekenkamer. Deze hoeve was naamgever voor de gelijknamige buitenplaats Teylingerhorst, waarvan de Teylingerhorstlaan de oprijlaan was. Huize Teylingerhorst werd in de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd en vervolgens afgebroken. Ook de naam Bloemcamp verwijst naar een voormalige buitenplaats.
In 1924 werd het wegenplan voor Nieuw Wassenaar ingediend en werden strikte bouwregels voor het uiterlijk en de positionering van de villa's en landhuizen geformuleerd. De meeste landhuizen stammen uit de jaren dertig en liggen aan de Kerkeboslaan, Bremhorstlaan en Teylingerhorstlaan. In dit deel van de wijk domineren de huizen van Van Lindonk. Hij ontwierp er verschillende villa's en landhuizen, onder andere aan Kerkeboslaan 4 (ca. 1930) en 5 (1930), Teylingerhorstlaan 6 (1933) en Bremhorstlaan 21 (1934), en ook enkele dubbele woonhuizen zoals Teylingerhorstlaan 1-17 en 23-25 uit 1931-1933.
De rest van de wijk bestaat vooral uit twee en meer onder-een-kap-woningen voor de middenstand.

Binnen Klingen

Woonwijk gelegen tussen Buurtweg- Zijdeweg-(weilanden langs) Wittenburgerlaan-terreinen van buitenplaats Clingenbosch. Vóór de ontwikkeling tot woonwijk, die in het Interbellum (vooral Buurtweg en Laan van Koot) en na de Tweede Wereldoorlog plaatsvond, was het gebied onderdeel van de buitenplaatsen Duindigt en Clingenbosch. De eerste grond aankoop betrof een strook grond bij de Laan van Koot in 1919. De Laan van Koot is sinds 1920 genoemd naar de familie Koot die vanaf 1850 tot 2000 de boerderij Klein Hoefijzer pachtte; de laan is echter al ouder en was oorspronkelijk een deel van de Schouwweg. In de jaren 1920 werd de wijk in deelprojecten bebouwd door verschillende maatschappijen. Eind jaren '30 kocht de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende goederen Stadsuitbreiding Noorderkwartier de buitenplaats Clingenbosch en gronden bestemd voor woningbouw

in Binnenklingen. Deze woningbouw kwam na 1940 op gang, zoals bijvoorbeeld de woningen langs de Klingelaan van de Voorburgse architect A. van Essen.
De wijk kent een verdichting langs de meer zuidelijke straten, zoals Distel-, en Helmlaan en Binnenweg, met kleine percelen en huizen waaronder ook vele twee-onder-een-kapwoningen. Door afwisseling in hoofdvorm, wisselende nokrichtingen en voorgevelrooilijnen kent de bebouwing van het noordelijke deel van Binnenklingen, net als de oudere delen, een grotere variatie en minder eenheid dan het zuidelijker deel.

Rijksdorp

Rijksdorp is een villawijk aan de rand van de Wassenaarse duinen, die vanaf 1920 ontwikkeld werd op de terreinen van de voormalige 17de-eeuwse buitenplaats Rijxdorp, waarvan het huis kort na de Eerste Wereldoorlog afgebroken werd. De wijk werd ontwikkeld door de exploitatiemaatschappij Rijksdorp onder directie van C.F.A. Jonkers en architect Co Brandes ontwierp het stratenpatroon. Hierbij werd gebruik gemaakt van de bestaande structuur. In de wijk liggen nog restanten van de buitenplaats, zoals een watergang met een komvormige vijver en een beukenlaan erlangs nabij Katwijkseweg 15. Ook liggen in de wijk nog een toegangshek van de wijk naar ontwerp van Brandes en een van de oorspronkelijke lantaarnpalen (nabij Vleysmanlaan 1). Voor Jonkers ontwierp architect Henk Wegerif in 1925 een woonhuis met kantoor, De Witte Hoogt aan de Meijboomlaan 4-6, dat bedoeld was om na voltooiing van de buurt als theetuin en hotel in gebruik genomen te worden. Dit laatste is nooit gebeurd. Rijksdorp ontwikkelde zich moeizaam en – op enkele huizen na – vond vooral na de Tweede Wereldoorlog de verdere ontwikkeling plaats. Wegerif bouwde in de jaren twintig verschillende villa's in Rijksdorp. Verscheidene daarvan zijn inmiddels gesloopt, zoals de naoorlogse woonhuizen aan Van Bergenlaan 19 (1957) en Van Bronckhorstlaan 32 (1952). Er resteren thans nog vier werken van Wegerif in Rijksdorp, namelijk Van Bergenlaan 7, Woonhuis Hagestate aan Van Bergenlaan 12 uit 1925, Woonhuis/kantoor 'De Witte Hoogt' aan Meijboomlaan 4-6 uit 1925 en Woonhuis 'Huize Renswoud', Van Bronckhorst 34 uit 1927.
Rijksdorp maakt onderdeel uit van het van rijkswege aangewezen Belvederegebied Duin Horst en Weide en het gelijknamige provinciale landschap.

Beknopte biografieën van architecten

Hierna volgt een aantal beknopte biografieën van architecten die een groot stempel op de architectuur in de villawijken hebben gedrukt.

Over de architect Co Brandes

Jacobus Johannes (Co) Brandes (1884-1955) heeft in Wassenaar en de regio Den Haag een omvangrijk en gevarieerd oeuvre nagelaten. Zijn oeuvre bevat niet alleen woonhuizen, maar ook bijvoorbeeld kantoren, hotels en tuinontwerpen. Brandes stond bekend als vakkundig en hardwerkend en werd gewaardeerd om zijn kwaliteiten en als mens. Hij was lid van de Haagse Kunstkring en gaf regelmatig lezingen. Daarnaast richtte hij in 1918 het tijdschrift 'Levende Kunst' op, dat diende om eigentijdse architectuur en kunst onder de aandacht te brengen. Brandes genoot zijn opleiding in een timmermanswerkplaats en als bouwkundig tekenaar. Vervolgens werkte hij bij diverse architectenbureaus waaronder dat van Van der Steur in Haarlem en vanaf 1909 werkte hij voor het architectenbureau Hoek & Wouters, toen gevestigd in Den Haag. In 1912 werd hij compagnon binnen dat bureau. Het is moeilijk toeschrijvingen te doen wat betreft de projectarchitect voor werken binnen het bureau. Over het algemeen wordt aangenomen dat Wouters de acquisitie deed en zich vooral met de projectontwikkeling bezig hield. Hoek had de dagelijkse leiding van het bureau en Brandes ontwierp. Daarom worden de werken van het bureau Hoek & Wouters vanaf 1909 doorgaans aan Brandes toegeschreven. Bovendien bleef Brandes na de opheffing van het bureau in 1915 tot 1918 voor Wouters werken, zodat ook na deze tijd werken van het bureau van Wouters van Brandes' hand kunnen zijn.
Er zijn in Wassenaar circa 25 werken van Co Brandes bewaard gebleven. Daaronder zijn verscheidene rijksmonumenten, zoals Boekhorst (Schouwweg 68-69, 1913), Villa Maarheeze (Rijksstraatweg 675, 1914), Nijenstede (Schouwweg 107, 1915), de Bonifaciusschool (Kloosterland, 1917) en Schouwenhoek (Schouwweg 102, 1917). Het huis op de hoek Buurtweg-Waldeck Pyrmontlaan, genaamd Hilgestede, uit 1919 in De Kieviet is beschermd als gemeentelijk monument.
Aanvankelijk ontwierp Co Brandes in de Nieuw Historiserende Stijl; hiervan is Villa Maarheeze een voorbeeld. Later ontwikkelde hij een vormentaal in de Nieuwe Haagse Schoolstijl, zoals Groot Haesebroekseweg 51. Hierbij stond een evenwichtige massaopbouw en een kubistische wijze van bouwen met in- en uitspringende gevelvlakken centraal. De dak werden van ruime overstekken voorzien, zodat de sterke horizontale geleding van de gevels ook ondersteund werd door de dakranden. Daarnaast werd veel aandacht in het ontwerp besteed aan de relatie tussen binnen en buiten en een vloeiende overgang daartussen, zoals overdekte terrassen en loggia's. Bij deze wijze van ontwerpen hoorde een tuin in Nieuw Architectonische Tuinstijl, waarin ook veel aandacht werd besteed aan de overgang van het huis naar de tuin, waarbij geleidelijk van binnen, naar semi-binnen (erkers, veranda's, pergola's), naar een stenig buiten (terras) en vervolgens (via trappen) naar de tuin overgegaan wordt. Het 'buiten-binnen-zijn' komt bij Groot Haesebroekseweg 51 niet alleen tot uitdrukking in het terras maar ook in de loggia op de verdieping (aan de achterzijde). Brandes' werken in de Nieuwe Haagse Schoolstijl zijn bijvoorbeeld het nabijgelegen Meijenhage op Duinvoetlaan 2 uit 1918 dat hij voor zichzelf bouwde, Koninginneweg 1, Septima, uit 1921 en Konijnenlaan 41 uit 1924 (inclusief een tuinontwerp in Nieuw Architectonische Tuinstijl). Van al deze ontwerpen is Groot Haesebroekseweg 51 het meest geraffineerd in opbouw en detaillering in combinatie met een hoge mate van gaafheid.

Over de architect Johannes Mutters

Johannes Mutters jr. (1858 Den Haag – 1930 Wassenaar) stamt uit een geslacht van timmermannen en meubelmakers. De firma H.P. Mutters was een timmer- en meubelfabriek uit Den Haag, die grote faam genoot op het gebied van interieurarchitectuur. Mutters startte zijn werkcarrière na een gedegen opleiding rond 1890 in Den Haag. Zijn vroege oeuvre is grotendeels in Den Haag gerealiseerd en is breed in type gebouwen (onder meer winkels (bijv. Hoogstraat 30, 1898), horeca (bijv. Dagelijkse Groenmarkt 37, 1889-1890), woonhuizen (bijv. Eisenhowerlaan 132, 1909) en in stijlen (eclectisch, overgangsarchitectuur, Art Nouveau) die hij toepaste. Onder het Haagse werk bevindt zich een aanzienlijk aantal rijksmonumenten. Mutters is onderscheiden tot ridder in de orde van Oranje-Nassau en het Franse Legioen van-

wege zijn verdiensten als architect-decorateur van de Nederlandse afdeling van de Parijse Wereldtentoonstelling van 1900.
In 1915 vestigde Mutters zich in Wassenaar, in zijn zelfontworpen Villa Berkenhof in De Kieviet. Dit woonhuis annex kantoor stond aan de Berkenlaan 1 en werd in 1975 gesloopt. In De Kieviet ontwierp Mutters in de periode van 1914 tot 1918 zes lokvinken, waarvan Duinweg 1 (1914) de eerste was. Onder de lokvinken ook onder meer Iepenlaan 8 (1914) en Prins Hendriklaan 7 (1918). De lokvinken waren bedoeld ter promotie van het villapark en Duinweg 1 werd gebouwd op een prominente zichtlocatie in het villapark. Daarnaast ontwierp Mutters voor De Kieviet ook een kerk (Oranjelaan 2, 1923), een schoolgebouw (Buurtweg 16, 1922) en nog een groot aantal woonhuizen, zoals Berkenlaan 4 (1919), Duinvoetlaan 7 (1919), Duinweg 4 (1917), Mecklenburglaan 6 (1920) en Weteringlaan 11 (1919). Het woonhuis op Julianaweg 8, villa Zonnehof uit 1920, is beschermd als rijksmonument. Ook in de jaren '20 bouwde Mutters nog in De Kieviet, zoals Wilhelminaplein 5 (1928) en Wilhelminaplein 3 (1929). Ondanks dat verschillende huizen gesloopt zijn, zoals behalve Berkenhof ook Voorduin (Berkenlaan 3, gesloopt in 1974), resteren in Wassenaar nog zo'n twintig huizen van Mutters die op de inventarisatielijst van cultuurhistorisch waardevolle panden (GIP-lijst uit 2009) zijn opgenomen.

Over de architect Herman van Lindonk

Hermanus (Herman) Willem van Lindonk (1893-1984) studeerde aan de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Rotterdam, waar architect Kromhout één van zijn leermeesters was. Aansluitend volgde hij als toehoorder colleges aan de Technische Hogeschool in Delft. Hoogleraar Visser attendeerde hem op de mogelijkheden die de groeiende gemeente Wassenaar hem als architect te bieden had. Het was de periode waarin een groot aantal buitenplaatsen verkaveld werden ten behoeve van villabouw. Na zijn huwelijk in 1920 vestigde Van Lindonk zich in Wassenaar, waar hij talloze villa's, landhuizen en woningen zou ontwerpen. Hij woonde op de Lange Kerkdam; eerst op nummer 59 en later op nummer 64. Beide huizen noemde hij Sonnehuys. Zijn bouwwerken onderscheidden zich vooral door hun zorgvuldige metselwerk van donkerroodbruine baksteen met terughoudende versieringen, de met riet of leien gedekte kappen en de prominente schoorstenen, die verwijzen naar de Engelse cottagestijl.
Van Lindonk drukte zijn stempel op het villapark De Paauw, waar hij tientallen huisnummers op zijn naam heeft. Dit gebied, oorspronkelijk behorend bij de buitenplaats De Paauw, werd vanaf 1925 ontwikkeld. In de wijk staan vele fraaie voorbeelden van Van Lindonks oeuvre (zie hieronder 'Over De Paauw').
Ook heeft Van Lindonk een omvangrijk oeuvre in Nieuw Wassenaar achtergelaten. Hier golden eveneens strikte regels voor het uiterlijk en de positionering van de bebouwing. Van Lindonk ontwierp er verschillende villa's en landhuizen, onder andere aan Kerkeboslaan 4 (ca. 1930) en 5 (1930), Teylingerhorstlaan 6 (1933) en Bremhorstlaan 21 (1934), en ook enkele dubbele woonhuizen zoals Teylingerhorstlaan 1-17 en 23-25 uit 1931-1933.
Van Lindonk heeft tevens in andere wijken gebouwd, zoals de grote landhuizen Hertelaan 1 (1928) en Jagerslaan zuid 2a (1938) en andere typen gebouwen ontworpen, zoals de christelijke school aan de Herenweg (1924).
Na de Tweede Wereldoorlog bouwde hij voort in Wassenaar, waaronder Bremhorstlaan 7 uit 1955. Van Lindonk bleef tot aan zijn pensionering actief in Wassenaar en de directe omgeving en ontwierp in 1960 nog Lindelaan 1 in Oud Wassenaar.

Over de architect Van de Wall

Marinus Emmerikus van de Wall (1883 - 1976) doorliep de middelbare school in Den Haag en studeerde in 1911 af aan de Technische Hogeschool in Delft als bouwkundig ingenieur. Aanvankelijk was zijn studierichting Civiel, maar na een studiereis door Engeland raakte hij zo gefascineerd door de landhuizen daar, dat hij omzwaaide naar Bouwkunde. Buiten wonen en werken was zijn ideaal en een aanbieding om bij een dienst voor Gemeentewerken te komen werken sloeg hij dan ook af om zich in 1913 als architect in Wassenaar te kunnen vestigen. Hij specialiseerde zich vanaf dat moment in het ontwerpen van villa's en landhuizen. Hij bouwde vooral in Wassenaar: van 1912 tot ver in de jaren vijftig. Daarnaast ontwierp hij villa's in Voorburg, Rotterdam en zelfs in Engeland. In totaal zijn er van zijn gedurende ruim veertig jaar gerealiseerde werken nog bijna veertig huizen in Wassenaar behouden die op de lijst met cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de gemeente zijn opgenomen (GIP-lijst). Twee huizen zijn beschermd als rijksmonument: villa Baldershage uit 1915 aan de Duinweg 14 en Schakenburg aan de Raadhuislaan 1 uit 1923. Hij was een van de eerste architecten die villa's ontwierp in De Kieviet. Villa Ebby uit 1912 aan de Duinweg 20 tekende hij voor zichzelf; het was het allereerste huis in De Kieviet. In 1915 volgden Iepenlaan 4 en Duinweg 14. Het oorspronkelijke ontwerp voor de Auberge De Kieviet (1917) is ook van zijn hand. Ook ontwierp hij verscheidene huizen langs de Groot Haesebroekseweg, waaronder behalve nummer 61 huisnummer 19, 21, 43 en 59. Zijn overige werken zijn voornamelijk in Groot Haesebroek en Nieuw Wassenaar gelegen, waaronder een van zijn laatste werken op Van Calcarlaan 34 uit 1955.
Van de Wall liet zich inspireren door de stijl van de Engelse 'cottages' en probeerde de Engelse cottagestijl in zijn landhuizen hoog te houden. Hij was het niet altijd eens met variaties daarop. Op 26 juli 1929 schreef hij in het voorwoord van zijn fotoboek "Eenige Landhuizen te Wassenaar" over de redenen om dit uit te geven: "(...) als bijkomende omstandigheid om tot uiting te kunnen brengen het feit dat ik nooit gebouwen heb ontworpen welke ik voor landhuisbouw verfoei: de landhuizen met platte daken, ronde daken, horizontale ruitverdeelingen, verticale gevelversieringen, ze mogen door velen geapprecieerd, zelfs door vakbladen en onderwijsinstellingen verheerlijkt worden, ik zal me nooit kunnen vereenigen met deze kunstuitingen, welke gezellige landhuizen doen gelijken op gevangenissen, doozen, vliegtuigen, paddestoelen en dergelijke."
De villa's van Van de Wall hebben een aantal karakteristieke detailleringen die als signatuur beschouwd mogen worden. Een voorbeeld van typerende detailleringen is een groepje - meestal negen - uitstekende bakstenen in vorm van een vierkant in de voorgevel. Een ander terugkerend detail is een tweetal elkaar twee maal kruisende lijnen waardoor een ruitvorm ontstaat, waarin soms het bouwjaar is vermeld. Ook de met siermetselwerk uitgevoerde, prominente schoorstenen zijn een terugkerend thema in zijn werk, net als de toepassing van Tudorbogen in de garagedeuren en in het interieur.
Gedurende korte tijd was Van de Wall lid van de Bond van Nederlandse Architecten. Niet alleen als architect maar ook als tennisspeler genoot Van de Wall een grote reputatie. Hij won onder meer de Gentlemen's Cup of the Hague in 1911, schreef het eerste Nederlandse boek over lawntennis en was vele jaren bestuurder van de Bataafschen Lawntennisbond.

Over de architect Henk Wegerif

Ahazverus Hendrikus (Henk) Wegerif (1888 Apeldoorn - 1963 Wassenaar) heeft een omvangrijk, herkenbaar en nationaal gewaardeerd oeuvre van met name woonhuizen gebouwd. Onder zijn opdrachtgevers bevonden zich onder meer de directeur van het bierconcern Heineken (huis Regenboog, Noordwijk aan zee, 1931) en de directeur van de Gist- en Spiritusfabriek te Delft (huis Solheim, Delft, 1932). Hij werd in het bedrijf van zijn vader opgeleid als timmerman. Na een paar jaar werken bij verschillende architectenbureaus reisde hij op 20-jarige leeftijd een jaar door de VS.
Zijn succesvolle bureau startte hij vervolgens al op 21-jarige leeftijd in Apeldoorn, alwaar hij ook in 1912 zijn eerste eigen woonhuis, genaamd De Pasch, bouwde. Zijn omvangrijke oeuvre in Apeldoorn heeft een belangrijk stempel gedrukt op de architectuur van enkele buurten aldaar. Vanaf 1917 bouwde hij ook in Wassenaar, waar hij al snel zoveel opdrachten verwierf dat hij in 1925 besloot om naar Wassenaar te verhuizen. Zijn eerste opdracht in Wassenaar was een huis aan Hertelaan 7 in 1917. In 1922 volgde Huis Dewel aan de Rijksstraatweg 777. In de jaren twintig volgde onder meer Rust en Vreugdlaan 14 (1924), Backershagenlaan 52 (1925), Sophialaan 2 (1926) en Villa Lutkie op Waldeck Pyrmontlaan 11 (1927). Hij bouwde in 1925 zijn eigen woonhuis met atelier, eveneens genaamd De Pasch (Van Bergenlaan 7), en wel op een hoge duintop in Rijksdorp – even ten noordoosten van De Witte Hoogt. Wegerif bouwde overigens ook buiten Wassenaar, zoals de Willemsparkflat in Den Haag uit 1928-1931.
In de voor de bouw moeilijke periode van de jaren dertig en veertig hield Wegerif zich vooral bezig met filmdecors en publicaties. Mede dankzij deze laatste hebben Wegerifs denkbeelden over architectuur invloed gehad op de Nederlandse architectuur.
Wegerif heeft veel woonhuizen gebaseerd op de Engelse landhuisstijl, maar zijn werken uit de jaren twintig vertonen een duidelijke invloed van het functionalisme. De zakelijke stijl van Van Bergenlaan 7 met toepassing van het platte dak, stalen ramen en principes zoals licht, openheid en een functionele relatie tussen interne indeling en gevelindeling is hiervan een belangrijk voorbeeld. De Witte Hoogt vertoont grote overeenkomsten met het eigen woonhuis, ook in de detaillering van de vensters. Ook na de oorlog verwierf Wegerif verschillende opdrachten in Wassenaar, zoals Lijsterlaan 7 (1950), Schouwweg 65a (1953) en Konijnenlaan 45a (1956).

Over de architect Johannes Wouters

Johannes Thomas Wouters (1866-1932) en Zacharias Hoek (1863-1943) vormden samen het bureau Hoek & Wouters, dat een enorme invloed heeft gehad op de ontwikkeling van Wassenaar. Wouters was raadslid, architect en projectontwikkelaar en voerde de regie over de aanleg van veel villaparken in Wassenaar, zoals Wildrust, Backershagen en Groot Haesebroek. Hij was zoon van een bouwondernemer en studeerde aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Den Haag. Hij vestigde zich in 1893 zelfstandig als bouwkundige en bouwadviseur. Onder de studenten aan de Academie was ook Hoek, die zoon van een viskoopman was, maar al op 13 jarige leeftijd in de bouw ging werken. Omdat zijn talent voor ontwerpen werd onderkend, kreeg hij de mogelijkheid om aan de Haagse academie te studeren. Na zijn studie werkte hij eerst bij een timmerman-architect en later bij het gerenommeerde bureau van J.J. van Nieukerken. Vanaf 1893 had hij aspiraties om voor zichzelf te beginnen. Dit werd pas een succes toen hij zich in 1896 associeerde met Wouters. Het bureau bouwde zeer veel in Den Haag en Scheveningen. Zo werd Hoek directeur van de Maatschappij Park Zorgvliet die op de terreinen van het voormalige buiten van Jacob Cats een villapark ontwikkelde. Wouters raakte vanaf 1904 betrokken bij de projectontwikkeling in Wassenaar. Hij maakte deel uit van de directie van de Maatschappij tot Exploitatie van Park Groot Haesebroek, samen met bankier Helding en Baron van Pallandt (eigenaar van Duinrell).
Vanaf 1909 kwam Jacobus Johannes Brandes (1884-1955) de gelederen van het bureau versterken en vanaf 1912 werd hij compagnon binnen het bureau. Waar het eerder al moeilijk bleek om de ontwerpen toe te schrijven aan Wouters of aan Hoek, is het in de periode van 1909 tot de opheffing van het bureau in 1915 ook moeilijk toeschrijvingen te doen. Bovendien bleef Brandes tot 1918 voor Wouters werken, zodat ook na deze tijd werken van het bureau van Wouters van Brandes' hand kunnen zijn. Over het algemeen wordt aangenomen dat Wouters de acquisitie deed en zich vooral met de projectontwikkeling bezig hield. Hoek had de dagelijkse leiding van het bureau en Brandes ontwierp. Bouwkundige A.Th. van Paassen was de bouwkundig tekenaar en C.M. Kranenburg had de dagelijkse leiding over de bouwplaatsen. Daarom worden de werken van het bureau vanaf 1909 tot ca. 1918 doorgaans aan Brandes toegeschreven. Het bureau was in eerste instantie in Den Haag gevestigd, maar verhuisde later naar de voormalige boerderij De Driesprong aan de Van der Oudermeulenlaan 13 te Wassenaar, dat door hen 'Huize De Driesprong in het park Oud-Wassenaar' werd genoemd.
Na 1918 werkte Wouters weer zelfstandig en ontwierp bijvoorbeeld in 1920 het huis met dienstwoning/garage Clingenhorst (Rijksstraatweg 681/683). Hij verwierf vele opdrachten, zowel voor vrijstaande woonhuizen als voor dubbele woonhuizen, zoals de huizen aan het Burchtplein in 1927 maar ook voor scholen. Hij ontwierp in 1922 de r.-k. jongensschool aan de Van Heeckerenstraat 2 in samenwerking met architect P.N. de Bruijn. In 1932 ontwierp hij in opdracht van R.K. Parochiaal Kerkbestuur St.-Willibrordus te Wassenaar de r.-k. kleuter- of Fröbelschool temidden van de sociale woningbouw van de woningbouwvereniging St.-Willibrordus in Oostdorp (St.-Willibrordusstraat 15). Zijn laatste werk zal de woning voor het schoolhoofd aan de Van Heeckerenstraat 9 zijn geweest, dan wel is een product van een bureauarchitect van het architectenbureau Wouters. Wouters stierf namelijk in oktober 1932, terwijl de bouwtekeningen in juli 1933 zijn ondertekend.

5. Bad- en sportcultuur

Sportcultuur

Het gebied waarin renbaan Duindigt ligt, rond de Waalsdorperlaan, kent niet alleen een lange en belangwekkende buitenplaats-geschiedenis maar ook een geschiedenis als sportgebied. Behalve dat het grondgebruik nog steeds gecontinueerd wordt, is ook een aantal cultuurhistorisch waardevolle gebouwen bewaard gebleven. Behalve de gebouwen van renbaan Duindigt (Waalsdorperlaan 29) zijn dit: het voormalige golfclubgebouw uit 1894 van de eerste golfclub van Nederland (Groenendaal 9a) en een tennisclubgebouw uit 1938 (Waalsdorperlaan 4b). Van de renbaan van Clingendael resteert nog een stal op Groenendaal 8.

Golf

De Koninklijke Haagsche Golf en Countryclub (huidige naam, in 1993 is het predicaat Koninklijk verleend) werd in 1893 als eerste golfclub in Nederland opgericht; clubs in Doorn, Hilversum en Rosendeal (bij Arnhem) volgden in de jaren daarna. Vóór de oprichting werd echter al golf gespeeld op de terreinen van Arnoud Nicolaas Justinus Maria van Brienen (1839-1903) van de buitenplaats Clingendael, die in 1889 vijf holes had laten aanleggen op zijn 'schaepenweide'. Het theehuis bij de weide diende als clubgebouw. Bij de oprichting in 1893 werd een nieuwe negen-holes-baan aangelegd op een terrein van de boerderij Groenendaal, nabij de in 1882 aangelegde renbaan Clingendael. Eerste voorzitter van de club was baron van Brienen. De club nam in 1894 dit clubgebouw in gebruik dat daarmee het eerste als clubgebouw gebouwde clubgebouw van de eerste golfclub van Nederland was, en dus als het eerste golfclubgebouw in Nederland beschouwd wordt.
In 1900 werd voor het gebouw een croquetbaan aangelegd; er lagen ook tennisbanen. Al spoedig werd de accommodatie van het clubhuis vergroot; in 1910 stonden er twee huisjes naast elkaar, waarvan het ene dienst deed als kleedhok en woning voor de monteur en het andere als clublokaal. In 1924 was de Haagsche golfclub de eerste van Nederland met een 18-holes-baan, waarmee de club zijn voorlijke positie in Nederland opnieuw bevestigde.
In 1939 werd het bestaande woonhuis Duinhoeve uit 1912 (sinds 1939 Wildhoeve) aan de Groot Haesebroekseweg 22 door de club als nieuw clubgebouw in gebruik genomen. Het eerste clubhuis uit 1894 bleef bestaan en is sinds eind jaren 1930 in gebruik als woonhuis; het later toegevoegde kleedgebouw is tijdens de Tweede Wereldoorlog door brand verwoest. Bij de ingebruikname van het nieuwe clubhuis werden de vertrekken op de verdieping als hotelkamers verhuurd. Clubhuis en omliggende banen, aangelegd in het duingebied Meijendel en op grondgebied van Groot Haesebroek, werden in 1947 van de eigenaar van Groot Haesebroek (sinds 1938), Daniel de Wolf, aangekocht.
Bij het clubhuis staat een bank met de tekst: "Ter herinnering aan G.M. del Court van Krimpen / den grooten ijveraar / voor golf in Nederland" G.M. (Gerry) del Court van Krimpen (1889-1944) was een bekende golfer (meervoudig Nederlands kampioen), oprichter en voorzitter van het Nederlands Golf Comité, golfbaanontwerper en naamgever van het Del Courtfonds. Del Court werd in 1920 door de Haagse golfclub gevraagd om een uitbreiding van de baan met negen holes te ontwerpen. Hiermee werd deze club de eerste in Nederland met een 18-holes-baan.

Paardensport

Arnoud Nicolaas Justinus Maria van Brienen (1839- 1903) liet rond 1882 evenwijdig en ten noordwesten aan de Buurtweg en nabij de hofstede Groenendaal een renbaan aanleggen. Hij zal ook de opdrachtgever zijn geweest van de stal (Groenendaal 8). De renbaan werd in 1906 gesloten, waarna de eigenaar van de buitenplaats Duindigt, Walter Jochems, op verzoek van de Nederlandsche Harddraverij- en Renvereeniging (NHRV) aan de andere kant van de Waalsdorperlaan een renbaan aanlegde (Waalsdorperlaan 29). In tegenstelling tot de renbaan van Clingendael was Duindigt vanaf de openstelling op 19 mei 1906 opengesteld voor publiek. De renbaan was 1600 meter lang en in het midden lag een steeple-chasebaan. Aan de noordzijde lag een duin waarop de tribunes gebouwd werden. In 1940 werd het drafcircuit aangelegd.
De populariteit van de renbaan werd in hoge mate bepaald door het al dan niet toestaan van wedden. In de jaren 1960 en 1970 beleefde de renbaan haar hoogtijdagen; uit deze periode stammen de meeste gebouwen. In 1963/4 vond de bouw van drie tribunes met kleed- administratie- totalisator- en restaurantruimten plaats. Ook werden in de jaren 1960 twee paardenstallen (voor 40 en 18 paarden) en een totogebouw met rekenkamer toegevoegd en uitgebreid naar tekeningen van dezelfde architect. In 1969 volgde nog een tribune en opnieuw een paardenstal, ditmaal voor 60 paarden.
Er worden nog steeds vrijwel wekelijks (met uitzondering van de wintermaanden) koersdagen georganiseerd. In 1980 werd het oude toto(totalisator)gebouw gesloopt; daarnaast volgden vooral vernieuwingen en de bouw van paardenstallen. In 1999 werd een groot aantal gebouwen gesloopt. Van vóór de WOII zijn slechts een aantal kassagebouwtjes behouden.
In het gebouw 'Grote Tribune' bevindt zich het nationaal draf- en rensport museum/archief. Duindigt is de enige renbaan (snelheidswedstrijd met bereden paarden) in Nederland.

Tennis

Tennis speelt een grote rol in de sportgeschiedenis van Wassenaar. De sport was uitermate populair bij de bewoners van de villawijken en refereerde aan het 'gezonde Engelse landleven'. Er lagen tennisbanen op buitenplaatsen, zoals die van rond 1900 bij Kasteel Oud-Wassenaar (nu: Lawn Tennis Club Oud Wassenaar aan de Groen van Prinstererlaan). Ook particulieren hadden vaak een tennisbaan. Een van de belangrijkste architecten van landhuizen, Van de Wall, was een tennisspeler. Hij won onder meer de Gentlemen's Cup of the Hague in 1911, schreef het eerste Nederlandse boek over lawntennis en was vele jaren bestuurder van de Bataafschen Lawntennisbond. Hij legde regelmatig tennisbanen aan bij de huizen in Engelse landhuisstijl die hij ontwierp, zoals Groot Haesebroekseweg 61 in 1928 en Zijdeweg 12 in 1916.
Rond 1928 werd op een groot terrein bij Maaldrift een sportcomplex met lawn-tennisbanen gebouwd in opdracht van J.H. Verloop. Hij liet architect de Haan een zit- en uitkijkgebouwtje ontwerpen (Ammonslaantje bij 37, nu: Vereniging de Oude Eik). Verder behoorde tot het sportcomplex ook een overdekte tennisbaan, een badmintonbaan, een grasbaan, en een hockey- en zweefvliegterrein.
In dezelfde tijd werd de tennisclub TC Marlot opgericht, behorend bij de villawijk Marlot, en werden de banen bij de Waalsdorperlaan aangelegd. Het clubhuis in Engelse cottagestijl van architect Co Brandes volgde in 1938.

Badcultuur (kustrecreatie, inbegrepen zomerhuisjes)

Vanwege de ligging aan de kust, is kustrecreatie ook een belangrijk thema in de Wassenaarse geschiedenis. Er is echter geen sprake van een badcultuur zoals in omliggende dorpen, zoals Scheveningen en Katwijk. De Wassenaarse badcultuur heeft een geheel eigen en kleinschalig karakter. Aan de Wassenaarseslag 26 staat het hotel-restaurant Duinoord, dat in 1937 door architect P.W.M. van der Klaauw werd ontworpen. Dit gebouw verving een voorganger.
Aan de zee werd in 1931 Paviljoen Zeebad (latere naam: St. Moritz aan Zee. Huidige naam: De badmeester, Wassenaarseslag 15) opgericht, een badhuis met consumptietent, 75 badhokjes en 2 gebouwtjes voor bedienend personeel. De badhokjes zijn uniek en deels bewaard gebleven.

Er werden ook recreatiewoningen gebouwd, maar ook dit type wijkt geheel af van de gangbare kust-recreatiewoningen. In De Kieviet staan bijvoorbeeld een aantal dubbele woonhuizen die als twee-onder-een-kap-vakantiewoning zijn gebouwd, zoals Duinvoetlaan 6-8 uit 1922 en Duinvoetlaan 16-18 uit 1920. Op Maaldrift 7e staat een zomerhuisje uit 1931 dat behoorde bij de tennisbanen uit 1928.

6. Typerend voor de wijk of een specifiek onderdeel van de geschiedenis van Wassenaar

Kerken, scholen, wijkcentra, bejaardentehuizen

De sociaal-culturele gebouwen in een wijk spelen een grote rol in het gemeenschapsleven en de geschiedenis. Ze maken onderdeel uit, geven uitdrukking aan en fungeren als fysieke herinnering aan de ontwikkelingsgeschiedenis. Niet zelden zijn ze gesitueerd op zichtlocaties en vormen ze de spil van een stedenbouwkundig ontwerp. Zo hebben de torens van kerkgebouwen een 'landmark'-functie. Het is dan ook niet voor niets dat deze categorie gebouwen meestal bescherming geniet als rijks- of gemeentelijk monument. Dit geldt ook voor Wassenaar.
Veel gebouwen in deze categorie zijn gebouwd naar ontwerp van architect Bontenbal; hij heeft door zijn functie als gemeentearchitect een groot stempel gedrukt op de gemeentelijke architectuur van de jaren 1920 en 1930. Ook na de oorlog was hij actief in Wassenaar.
De bouwkunst van de Wederopbouw, de periode tussen 1945 en 1965, is ruimschoots vertegenwoordigd binnen de naoorlogse wijken met kerken, scholen en buurthuizen, zoals de Messiaskerk in Deijleroord (Zijllaan 57) uit 1965. Sommige hebben een bijzondere cultuurhistorische betekenis vanwege de zeldzame typologie, de bijzondere architectuur of de plaats die het inneemt binnen het oeuvre van een architect, zoals bijvoorbeeld bejaardentehuis De Burcht I uit 1958 van architectenbureau Hornstra. Dit tehuis werd als een van de eerste in Nederland volgens de nieuwste uitgangspunten van ouderenhuisvesting gebouwd. Het Joodse bejaardentehuis aan de Raadhuislaan 4 uit 1925 is een ander voorbeeld van deze zeldzame typologie.
Veel van deze gebouwen hebben kunstwerken die onderdeel uitmaken van de architectuur, zoals bij de entree van de school aan de Middelweg 31-33 uit 1952.
De kunsttoevoegingen zijn het gevolg geweest van de 1%-regeling van het Rijk tijdens de Wederopbouw. De toevoeging van kunst aan openbare en rijksgebouwen moest een nieuwe, geestversterkende draai geven aan de samenleving als beëindiging van een zware periode, de oorlog.

Herdenkingsmonumenten en begraafplaatsen

Wassenaar heeft een aantal herdenkingsmonumenten ter nagedachtenis van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, waaronder het monument aan de Schouwweg, ter hoogte van huisnummer 72, en het nationale monument op de Waalsdorpervlakte. Daarnaast zijn er monumenten die ter ere van leden van het koningshuis zijn opgericht, zoals het monument voor het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard in 1938 op de kruising Van Zuylen van Nijeveltstraat-Johan de Wittstraat en het Wilhelminamonument in het plantsoen op de kruising Kerkstraat-Storm van 's Gravesandeweg uit 1950, beide van architect Bontenbal.
Bij de dorpskerk van Wassenaar, aan het Plein, ligt een in oorsprong Middeleeuwse begraafplaats, waarvan de huidige aanleg en bijbehorende onderdelen zoals hekwerken, in verschillende periode zijn ontstaan. Bij de r.-k. Goede Herderkerk aan de Stoeplaan ligt eveneens een begraafplaats, waarop behalve priestergraven ook de graven liggen van twee architecten die een grote rol in de architectuurgeschiedenis van Wassenaar hebben gespeeld, namelijk J.A. van der Laan en Granpré Molière. De (grotendeels) Joodse begraafplaats in Kerkehout is aan het begin van de 20ste eeuw door de Nieuwe Hoogduitse gemeente aangelegd.

Over architect Arie Bontenbal

Arie Bontenbal (1896-1972), geboren te Bleijswijk, werd opgeleid als bouwkundig tekenaar. In 1921 werd hij tijdelijk tekenaar van de chef Gemeentewerken van Wassenaar. Een van zijn eerst eigen ontwerpen was een bollenschuur (1923) achter een bestaand woonhuis aan Oostdorperweg 159. Ondanks aangebrachte wijzigingen en opname in een bedrijfspand verwijst de schuur nog steeds naar de bloembollencultuur in het agrarische verleden van Wassenaar. Als lid van de Nederlandse Protestanten Bond ontwierp hij in 1924 aan de Lange Kerkdam 46 een kerk voor dit genootschap. Het gebouw kreeg een eenvoudige hoofdvorm met een hoog leien gedekt zadeldak; het is sterk verbouwd.
In 1926 volgde de benoeming tot gemeentearchitect van Wassenaar, hetgeen betekende dat Bontenbal tot 1945 alle openbare gebouwen in de gemeente zou ontwerpen.
Zo kwam in 1926 op de hoek Johan de Wittstraat / Van Zuylen van Nijeveltstraat een politiebureau annex brandweerkazerne van zijn hand tot stand. Het was een complexe opgave. Het gebouw moest behalve het politieonderkomen en een lijkenhuisje, ook twee bovenwoningen, een garage en een slangentoren voor de brandweer omvatten. Het fraai gedetailleerde ensemble werd afgebroken. Aan de Araweg 8 kwam in 1927 een vier-klassige ULO-school naar ontwerp van Bontenbal tot stand. Ook dit werk werd afgebroken: het vrij gesloten gebouw moest plaats maken voor woningbouw.
In 1931/32 ontwierp Bontenbal de Christelijke Fröbelschool aan de Johan de Wittstraat. In hetzelfde jaar ontwierp hij ook een (eveneens afgebroken) dubbele school voor christelijk en openbaar onderwijs met elk zes lokalen aan de Bloemcamplaan in het nieuwe villapark Nieuw Wassenaar. De christelijke school vereiste speciale gemeentelijke toestemming. De lange kavellengte maakte twee afzonderlijke hoofdingangen en speelplaatsen mogelijk. Beeldbepalend was de sterkte ritmering van de raamopeningen, die naar gelang het gebruik in de achterliggende ruimte verschillende afmetingen toonden. Daarnaast was de zorgvuldige detaillering typerend. Een jaar later kwam een acht lokalen tellende openbare school, de Europaschool (nu woongebouw) tot stand, op de hoek Johan de Wittstraat / Van Zuylen van Nijeveltstraat – schuin tegenover het politiebureau annex brandweerkazerne. Ook bij dit gebouw bepaalde de ritmering van de raamopeningen in sterke mate het beeld het beeld.
Bontenbal had ook grote belangstelling voor bouw van landhuizen. Hij ontwierp er verschillende, in Wassenaar maar ook in Aerdenhout, Oosterbeek, Arnhem, De Steeg en Bussum. Met zijn talloze beschrijvingen van voorbeelden en van eigen werk in het *Weekblad voor het landhuis Onze Tuinen met Huis en Hof* leverde hij een belangrijke bijdrage van het verspreiden van de zogeheten nieuwe landhuisarchi-

tectuur. Ongeveer twintig artikelen waren gewijd aan Wassenaarse villa's en landhuizen. Behalve aan functionele en situationele aspecten, zoals indeling van het perceel en ligging van huis en garage, besteedde hij ook aandacht aan praktische zaken als de vloerbedekking in badkamer, de toepassing van radiatoren in het huis, de verwarming van garages, de inrijhekken en de honden- en duivenhokken op het terrein. Samen met H. van der Kloot Meijburg schreef hij de publicatie *Landelijke Bouwkunst*, deel 1: *Kleine landhuisjes En Andere Eengezinswoningen*; Deel 2: *Openbare gebouwenscholen, Raadhuis, Kerkje Enz,*. (Amsterdam 1928-1929).
Na de Tweede Wereldoorlog ontwierp Bontenbal in Wassenaar zowel het Bevrijdingsmonument aan de Lus (1945-1946) als het Wilhelminamonument (1950) aan de Kerkstraat (hoek Storm van 's-Gravesandeweg). Zijn meeste aandacht ging echter uit naar het herstel van de verwoeste boerderijen in Zeeland en de Wieringermeer. Bontenbal bleef tot zijn pensionering architect bij de Rijksgebouwendienst.

Typerende woningbouw in de wijken

Behalve de villabouw kent Wassenaar ook een ruim assortiment aan andere typen woonhuizen, zoals dienstwoningen, dubbele woonhuizen, rijtjes huizen en sociale woningbouw. Deze architectuur kan representatief zijn voor een wijk of een straat. In de jaren 1920 waren de geschakelde woningen van het architectenbureau van Johannes Wouters typerend voor wijken zoals rond het Burchtplein en voor Nieuw Wassenaar (zoals de Wittenburgerweg). Langs de Lange Kerkdam verrezen vanaf 1909 woningen, veelal gebouwd door een beperkt aantal aannemers/architecten die zelf als projectontwikkelaar optraden, zoals de gebroeders Nicolaas Hendrik (geboren 1883) en Gerrit Christiaan (geboren 1881) de Roo. De gebroeders waren respectievelijk bouwkundige en technicus en bouwden in totaal negen woningen aan de Lange Kerkdam. Onder deze huizen zijn de huisnummer 69-75 uit 1924, 79 uit 1918 en 115 uit 1915. De latere woningbouw aan de Lange Kerkdam (eind jaren 1920) wordt, net als aan de Victorialaan en de Prinses Marielaan, gedomineerd door de dubbele huizen van Herman van Lindonk.
Ook de Oostdorperweg ontwikkelde zich vanaf 1910 met voornamelijk kleine huizen en aan de haven enkele café's. Hier domineerden met name lokale aannemers de bouw, zoals Van Remmerswaal en Looijestijn. Ook de woonhuizen met bollenschuren erachter stammen uit deze tijd en werden door lokalen gebouwd. Hetzelfde geldt voor de Kerkstraat, waar rond 1910 veel (dubbele) woonhuizen werden gebouwd door lokale architecten/aannemers zoals Leijen, Verboog en Looijestijn. De Zijllaan en Santhorstlaan kwamen voor een groot deel tot stand rond 1923 naar ontwerp van architect Marinus van de Wall. De aaneengesloten woningbouw aan de Van Zuylen van Nijeveltstraat stamt uit de jaren 1930.

Sociale woningbouw in Oostdorp en Kerkehout

Het was de burgemeester, jhr. Bertram Storm van 's Gravesande, die het voortouw nam voor de Wassenaarse sociale woningbouw. Hij bracht in 1912 een groep notabelen bijeen die het bestuur ging vormen van de Wassenaarsche Bouwvereeniging. Deze vereniging was de eerste woningbouwvereniging van Wassenaar; in 1919 volgde de Woningbouwvereniging St. Willibrordus, opgericht door de r.-k. Volksbond. Onder de bestuursleden van de Wassenaarsche Bouwvereeniging van het eerste uur bevonden zich de architecten A. Broese van Groenou (secretaris) en J.Th. Wouters (vice-voorzitter).

Aanleiding tot de oprichting was het feit dat Wassenaar aan het begin van de twintigste eeuw een onstuimige groei doormaakte. Veel voormalige buitenplaatsen kwamen in handen van projectontwikkelaars die ze grotendeels verkavelden en er villawijken van maakten. Vooral vanuit Rotterdam kwam een grote groep 'havenbaronnen' en andere zakenlieden met hun gezinnen naar Wassenaar. Deze gezinnen werden veelal bijgestaan door veel personeel: koetsiers, chauffeurs, tuinlieden, dienstbodes, huisknechten enzovoorts. Voor deze werknemers moest ook woonruimte gevonden worden, net als voor de bouwvakkers en bedienend personeel was huisvesting nodig, maar ook voor de tuinknechts en schippers/werklieden van de bollenvelden, de haven en de gasfabriek.
De Wassenaarsche Bouwvereeniging (tegenwoordig Wassenaarsche Bouwstichting geheten) vond na enig zoeken twee locaties die geschikt waren voor de bouw van goede en goedkope arbeiderswoningen en waar voor dat doel grond aangekocht kon worden. Dat was in het Oostdorp, vlak bij de binnenhaven van Wassenaar, waar circa 7 hectare grond van kwekers ten noordwesten van de Oostdorperweg, waaronder de gronden genaamd De Hallekens, werd aangekocht. Hier werden in 1914 de eerste woningen gebouwd. In het Kerkehout kon in 1913 3,5 hectare grond aangekocht worden naast de begraafplaats van Kerkehout; een terrein dat enigszins verstopt lag achter de Joodse begraafplaats en waar in 1919 de eerste schop de grond in ging.
Ontwerper van de eerste huizen was de eerste secretaris van de bouwvereniging, de architect Dolf Broese van Groenou (1880-1961). Broese van Groenou, in Delft afgestudeerd als bouwkundig ingenieur, stamde uit een familie die in Nederlands-Indië rijk geworden was in de suikerverwerking. Ook zonder zijn inkomen als architect kon Broese van Groenou prettig leven. Hij woonde in zijn zelf ontworpen Wassenaarse villa en maakte zijn laatste ontwerpen toen hij 43 jaar oud was.
In het Oostdorp ontwierp hij acht woonblokken, na eerder ervaring te hebben opgedaan met zijn ontwerpen voor middenstandswoningen in het tuindorp 't Lansink in Hengelo, een arbeidersparadijs dat was gesticht door fabrieksdirecteur C.F. Stork. In 1913 ontwierp Broese van Groenou (1880-1961) een plan voor 49 arbeiderswoningen met twee winkels inclusief een poortgebouw aan de Oostdorperweg/ Rozensteinstraat/ Hallekensstraat/Bloemluststraat (complex 1).
De blikvanger is een poortgebouw met daarin een vergaderruimte voor algemeen gebruik. Broese van Groenou kan gekenschetst worden als een 'luxe' architect. Hij ontwierp veelal villa's die zeer gedetailleerd werden ontworpen, voorzien van veel aansprekende details. Bij Oostdorp liet Broese van Groenou zich inspireren door oud-Engelse cottages, hetgeen zich onder andere uitte in de met roeden verdeelde ramen, de vakwerkbouw en het pleisterwerk van de gevels. Al die aardige details veroorzaakten wel wat hogere bouwkosten.
Broese van Groenou ontwierp ook het tweede complex aan de Rozensteinstraat in 1918. Voor de bouw van het derde complex in 1924 aan de Bloemluststraat, Schulplein en Schulpstraat werd Broese van Groenou niet gevraagd, omdat er bezuinigd moest worden op de bouwkosten. Ook de complexen 4 tot en met 8 werden niet door Broese van Groenou ontworpen, deze kwamen tot stand naar ontwerp van het toonaangevende architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok uit Rotterdam. Dit bureau hield zich bezig met volkshuisvestingvraagstukken en maakte vele stedenbouwkundige (wederopbouw)plannen voor steden, dorpen en uitbreidingswijken. Marinus Jan Granpré Molière (Oudenbosch 1883 - Wassenaar 1972) was een invloedrijke architect, stedenbouwer en theoreticus. De bouwblokken zijn op een voor Granpré Molières typerende wijze niet evenwijdig en niet haaks ten

opzichte van elkaar gesitueerd, waardoor gerende straten en wigvormige restruimten ontstaan. Dit heeft hij ook in zijn stedenbouwkundige plan voor Kerkehout toegepast. Ook in de architectuur zijn er grote overeenkomsten met het project in Kerkehout.
In Kerkehout werden de eerste plannen van Broese van Groenou niet uitgevoerd vanwege de Eerste Wereldoorlog. In 1919 ging het eerste project in Kerkehout van start met de woningen aan Het Kerkehout, Adrianastraat en Louisestraat; alle woningen werden voorzien van gas, elektriciteit en stromend water. In 1922 volgde een tweede project naar tekeningen van gemeentearchitecten Beijersbergen en Bontenbal; in 1928 het derde door het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok.

Atelierwoningen

Wassenaar was een aantrekkelijke vestigingsplaats voor kunstenaars. De bekendsten zijn Paul Citroen (1896-1983) en Sierk Schröder (1903-2002), beide beroepsportrettisten.
Aan de Papeweg 42 staat het woonhuis met atelier dat in 1926 ontworpen werd door ir. C. van Traa voor Christiaan Nicolaas Everhardus (Chris) de Moor (1899-1981). De Moor wordt gerekend tot de schilders van de Nieuwe Haagse School en behalve vrij werk ontwierp hij ook toepaste kunst, zoals muurschilderingen, wandtapijten en glas-in-lood ramen. In de jaren zestig tot aan zijn dood was dit het woonhuis-atelier van Sierk Schröder.
In 1935 ontwierp P. van der Sterre het atelier met werkkamer voor Simon Moulijn (1866-1948), kunstschilder en lithograaf uit Den Haag aan de Schouwweg 72a. Het atelier is in 1947 in opdracht van Sierk Schröder verbouwd, en is vervolgens circa 25 jaar (waarschijnlijk van 1947 tot 1968) in bezit van Sierk Schröder geweest.
Het huis uit 1934 aan de Oostdorperweg 100 was van 1936 tot aan zijn overlijden (muv onderduikperiode) het woonhuis van kunstenaar (Roelof) Paul Citroen.
Aan de Pieter Twentlaan 16 staat een atelierwoning uit 1934 van de kunstschilder Roeland Koning (1898-1985).

Architecten/aannemers die een stempel op de woningbouw-architectuur in Wassenaar hebben gedrukt

Over architect Piet de Bruijn

Petrus (roepnaam Piet) Nicolaas de Bruijn (1898-1968) was de zoon van de gemeentelijke bouwopzichter De Bruijn en trad in zijn vaders voetsporen met een opleiding op de ambachtsschool en technisch tekenen. Daarna werkte hij zo'n tien jaar bij het bureau van Wouters. Zijn katholieke geloofsovertuiging speelde een grote rol in zijn leven en in zijn werk, waarin relatief veel katholieke scholen en kloosters voorkomen. Hij werkte alleen maar ook in samenwerking met anderen, onder wie architect Piet van der Klaauw. Hij ontwierp in Wassenaar onder meer in 1919 het huis Domus Apex aan de Kerkstraat 53, in 1925 het huis 't Berkje aan de Rust en Vreugdlaan 13 en in 1928 de winkel-woning op de hoek Burchtlaan-Kerkstraat-Windlustweg (Burchtlaan 30-32). Hij was betrokken bij het ontwerp voor de r.-k. school aan de Van Heeckerenstraat 2 en ontwierp hiervoor in 1951 de uitbreiding.

Over aannemer Gerard Verboog

De Wassenaarse aannemer Gerard François Verboog (ca. 1868-1949) had een familiebedrijf, dat veel gebouwd heeft in Wassenaar en een duidelijk stempel heeft gedrukt op de bebouwing van Wassenaar en de Waalsdorperlaan in het bijzonder. Hij bouwde zijn eigen woonhuis met werkplaats rond 1910 op Waalsdorperlaan 22, en voegde in 1922 op het achtererf een forse, vrijstaande timmermanswerkplaats (Waalsdorperlaan 22b) toe.
G.F. Verboog was onder meer aannemer en tevens architect van de woningen Kerkstraat 38-40 uit 1909 en het dubbele huis Nassaulaan 1-3 uit 1925 en aannemer van het landhuis Coromote aan de Buurtweg 89-91 uit 1924. In 1968 is het aannemersbedrijf Verboog, dat eerst door zoon R.G. Verboog (1899-1981) en daarna door kleinzoon en eveneens bouwkundige G.J. Verboog (1932) werd voortgezet, verkocht. Leden van de familie Verboog woonden en waren ook eigenaar van diverse panden aan de laan, waaronder huisnummer 23 t/m 27 (24: J.J. Verboog en 27: C.C. Verboog), 27a en nummer 28 (eigenaar C.C. Verboog, graanhandelaar en broer van G.F. Verboog). J.J. Verboog (1898-1982) werkte als boekhouder/administrateur in het aannemingsbedrijf van zijn broer R.G. Verboog. Een broer van G.F. Verboog, Hendrik, werkte als tuinbaas bij Duindigt en woonde op het terrein van Duindigt. De Waalsdorperlaan werd vanwege de aanwezigheid van de vele leden van de familie Verboog in de volksmond 't Verbogenlaantje' genoemd.

7. Militaire erfgoed

(bunkercomplexen van Atlantikwall)

Het militaire erfgoed wordt gedomineerd door de onderdelen van de Atlantikwall en andere elementen die zijn gebouwd in of tijdens de Tweede Wereldoorlog (1940-1945). De meeste onderdelen liggen geclusterd en behoren tot complexen, maar er liggen tevens verspreid nog enkele bunkers, zoals aan Oostdorperweg bij 197 (onderdeel stelling K) en bij Rijksstraatweg 247. Daarnaast zijn er enkele bunkers langs de kuststrook uit de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), enkele particuliere schuilplaatsen (uit 1939 en uit de Koude Oorlog) en is er het Mobilisatiecomplex op Maaldrift (grotendeels ca. 1952). Het MOB-complex is uitgebreid beschreven als onderdeel van het bestemmingsplan Ammonslaantje/Maaldrift.

Atlantikwall

Een Europese verdedigingslinie

De Atlantikwall is een Duits militair stelsel uit de Tweede Wereldoorlog dat de hele Noordzee en Atlantische kust van Noorwegen tot aan de Spaanse grens besloeg. Primair was het stelsel, dat aanvankelijk nog *Neue Westwall* heette, bedoeld om een aantal belangrijke havens te verdedigen. Men wilde ook aanvallen op Engeland uit kunnen voeren. Gaandeweg kregen de tussen de grote havens gelegen andere strategische punten meer aandacht en werd een gericht bunkerbouwprogramma uitgevoerd. Vanaf einde 1943 werd steeds explicieter rekening gehouden met een geallieerde invasie vanuit zee. Vanaf dat moment is de verdediging van de gehele Atlantische kustlijn ter hand genomen.

Drie bouwfasen

De Atlantikwall kwam in drie fasen tot stand, in 1940-1941, 1942-1943 en 1943-1944. In Nederland vond de grootste bouwactiviteit plaats gedurende bouwfase 2, 1942-1943. Na het verlies aan het oostfront bij Stalingrad, wordt door het Duitse oppercommando besloten tot de bouw van een integraal en permanent verdedigingsstelsel langs de Atlantische kust. Men start een groot bouwprogramma voor het gebied tussen de Duits-Nederlandse en Frans-Spaanse grens (Spanje was neutraal). De ook voor Nederland zeer kenmerkende modulaire systematiek van grote en kleinere verdedigingseenheden, die samen een soort eilandenstructuur vormen, komt in deze periode tot stand. Er vindt standaardisering van de bouwwerken (bunkers) plaats, voortbouwend op de bunkertypen die reeds in 1936-1940 ten behoeve van de *Westwall* waren ontwikkeld. Onder andere wordt de 600-serie van zware bunkers ontwikkeld, die in vijf contingenten tussen november 1942 en 1944 wordt vrijgegeven. Ook worden de door de marine in de eerste fase gebouwde open geschutsopstellingen alsnog 'verbunkerd' (*Schartenbauprogramm*). Met name in deze bouwfase is een enorme hoeveelheid civiele bouwwerken gesloopt. Langs hele kuststroken wordt de bebouwing weggevaagd. Dit heeft de nodige impact op de burgerbevolking.

Militair-strategische structuur

In het kader van de neutraliteitspolitiek werd ons land tot 1940 naar alle zijden verdedigd. Voor de verdediging van de westgrens, de kust, werd daarbij vooral gerekend op de marine en op enkele kustbatterijen. De vijand werd echter vooral uit het oosten verwacht. De Atlantikwall richt zich naar het westen, waarmee deze zich wezenlijk onderscheidt van de meeste Nederlandse vestingbouw tot dan toe. De Atlantikwall heeft een geheel eigen, zeer herkenbare militair-strategische opbouw. Deze kreeg met name in de tweede bouwfase van de Atlantikwall gestalte. Het betreft een hiërarchische verdedigingsstructuur, bestaande uit modules met onderling verbonden commandostructuren. Van groot naar klein zijn dit de *Festungen*, *Verteidigungsbereiche*, *Stützpunktgruppen*, *Stützpunkte*, *en Widerstandsnester*. In deze structuur gaat de aandacht primair uit naar de verdediging van de grote zeehavens. De aanleg en bouwwerken vormen een zeefront. Ook de steeds kleinere eenheden dienden ter ondersteuning van de verdediging van de grote havens. Daar waar omtrekking door elders gelande vijanden of luchtlandingen via/in het achterland werden verwacht, werd een landfront aangelegd, veelal met anti-tankmuren, droge of natte anti-tankgrachten en verplaatsbare hindernissen op de accessen. Het Landfront Vlissingen en Zuidfront IJmuiden zijn daarvan voorbeelden.
Pas in een laat stadium van de oorlog, toen een geallieerde invasie daadwerkelijk werd verwacht, is de gehele kustlijn (*Freie Küste)* in permanente staat van verdediging gebracht (derde bouwfase). Dat gebeurde voornamelijk met verplaatsbare hindernissen en mijnenvelden. Overigens waren de stranden al vanaf het begin van de oorlog niet meer vrij toegankelijk (*Sperrgebiet*).
Het Nederlandse kustgebied viel onder twee oppercommando's. Het noordoostelijke deel, de gehele kust vanaf de Waddeneilanden tot en met Schouwen-Duiveland viel onder de Duitse militaire bevelhebber in ons land (W.B.N. ofwel Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden). Het gedeelte Walcheren en de Bevelanden behoorde tot het 15de leger in België en Frankrijk. Gedurende de oorlog veranderde de strategische rol van bepaalde havens en gebieden en daarmee ook de commandostructuur, functies en benamingen. De Verteidigungsbereiche Vlissingen, IJmuiden en Hoek van Holland werden aan het einde van de oorlog (1944) bijvoorbeeld Festungen en kwamen daardoor hoger in de hiërarchie te staan. De bouwwerken werden steeds aangepast aan de nieuwe rol van de module waarbinnen ze vielen. Mede deze dynamiek maakte de Atlantikwall tot een zeer modern verdedigingssysteem.

Freie Küste Katwijk-Scheveningen

Deze 7,3 km lange kuststrook ligt geheel op Wassenaars grondgebied en laat de kenmerkende lichte verdedigingsstructuur zien die in de laatste fase van de Atlantikwall langs de open kustgebieden tot stand kwam. Wassenaar was strategisch van minder groot belang voor de Duitse bezetter, maar het lag wel tussen twee zwaartepunten in, Scheveningen/Den Haag en Katwijk met vliegveld Valkenburg. In 1942 was op landgoed Clingendael de bunker van Reichskommissar Seyss-Inquart gebouwd.
De zee werd beheerst door de zware kustbatterijen die in die zwaartepunten geplaatst waren, zoals Scheveningen-Noord (nabij het Zwarte Pad) en te Katwijk. Het waarnemen, vertragen en bestrijden van landende vijandelijke eenheden behoorde tot de taken van de eenheden in de zgn. Freie Küste. De verdedigingswerken langs de Freie Küste Katwijk-Scheveningen bestonden uit vooral anti-tank kanonnen en zware mitrailleurs in flankerende kazematten in de duinen, zoals het Wassenaarse Slag. In het achterland lagen de infanterie-commandopost Rijksdorp en de artillerie-commandopost De Klip, eveneens onderdeel van de Freie Küste Katwijk-Scheveningen.

Wassenaarse Slag (stelling D, Vleermuisbunker)

Aan het Wassenaarse Slag bevindt zich de deels behouden en nog goed herkenbare opstelling Baupunkt 204 (latere benaming Stützpunkt XXXVII H en onderdeel van de Freie Küste Katwijk-Scheveningen). Door het voormalige Bureau Registratie Verdedigingswerken (BRV) werd het complex vanaf 1946 geïnventariseerd en opgemeten. Het kreeg de benaming 'Wassenaar D', waarbij aan de losse werken een nummer werd toegekend. Deze benaming en nummering – die qua systematiek in geheel Nederland werd en wordt toegepast – wordt in dit voorstel gevolgd.
Het complex is gebouwd in opdracht van de Duitse militaire instanties, waarbij deze gebruik maakten van standaard voorschriften. Voor de permanente werken werd hierbij gebruik gemaakt van een catalogus ('Typenheft für die Erkundung des Ständigen Ausbaues'). Dat is het geval met de drie kazematten. Maar ook voor de andere werken is sprake van standaardisatie uit de reeks Küstenverteidigung (Küver) en Verstärkt Feldmässig (VF). Ook de vorm en uitvoering van de ondergrondse gedekte loopgraven voldoen aan de diverse Duitse richtlijnen. De eenvoudiger werken als bergplaatsen voor water en levensmiddelen zijn standaard, in ieder geval voor de Duitse vestingbouw in Nederland. De verspreiding van de werken over het terrein, de echelonering in de diepte van de functies (waarneming, vuurkracht, gevechtsschuilplaatsen resp. munitieopslag, commandovoering en logistiek) is eveneens kenmerkend voor de Duitse tactische opvattingen, een direct gevolg van de 'lessons learned' uit de Eerste Wereldoorlog.
Het complex vertoont daarmee een vrijwel 'voorschriftmatige' structuur en samenhang. Daarmee is het een uitstekende eigentijdse representant van de kleinere modules van de Atlantikwall in Nederland; vergelijkbare stellingen zijn in ons land grotendeels verdwenen.

De stelling is vanwege de noodzaak tot directe waarneming en het kunnen uitbrengen van vuur op het strand aangelegd in de voorste zeereep. De kazematten en de Tobruks in de voorste zeereep werden zoveel mogelijk onder het zand bedekt met slechts vrijlaten van de schietgaten en waarnemingssleuven. Door afkalving, de februaristorm van 1953 en verdere maatregelen van het Hoogheemraadschap Rijnland in het kader van de zeewering, is die voorste rand ingrijpend veranderd, waardoor de werken D 1 en D 3 t/m 8 waarschijnlijk niet meer aanwezig zijn. Aangenomen wordt dat veel van de voor de bouw van de gangen en de metselwerk gedeelten van de werken gebruikte stenen afkomstig zijn van de gedwongen sloop van woonhuizen in Katwijk en/of Den Haag/Scheveningen. Over de bouw van de stelling aan het Wassenaarse Slag zijn geen specifieke details bekend; hierbij zijn door de Organisation Todt reguliere Nederlandse aannemers ingeschakeld. Van dwangarbeid was vermoedelijk geen sprake. Wél werd in een latere fase de lokale bevolking gedwongen b.v. plaggen te brengen voor camouflage en palen naar het strand te brengen ten behoeve van hindernissen.
Het gehele stelsel is na de oorlog op ongeorganiseerde wijze door de lokale bevolking ontdaan van alle inventaris, deuren, verlichting, enz. Het complex omvat uitsluitend nog de kale werken. Enkele authentieke muurtekeningen zijn zichtbaar (b.v. 'Feind hört mit'), alsmede de oorspronkelijke beschildering (afwerking) van de wanden. Ook een groot aantal Duitse opschriften in de vorm van bewegwijzering en belettering zijn op markante punten zichtbaar aanwezig.
Ter herdenking aan de Franse Mariniers, die in de nacht van 28 op 29 februari 1944 omkwamen bij een poging om een verkenning naar het achterland uit te voeren is op 3 mei 1985 een gedenkteken onthuld, gelegen nabij de toegang tot het strand. Er is een tweetalige tekst op de natuurstenen gedenksteen opgenomen met de namen en het geboorte- en sterftejaar van de gevallen mariniers, een omschrijving van de gebeurtenis en een wapen met een schip en een zwaard. De Duitse bezetting van het steunpunt XXXVII H heeft bij deze vijandelijkheden een rol gespeeld.

Rijksdorp (stelling H)

Ten noorden van de weg naar het Wassenaarse Slag gelegen, deels behouden en nog goed herkenbare infanterie-commandopost ofwel Regimentsgefechtsstand Rijksdorp, een hoofdkwartier voor één regiment manschappen. De Baupunkte 200 en 201 kwamen tot stand tussen circa 1942-1944. Vanwege de geschikte ligging onder de bomen en met een lage grondwaterstand, moesten in 1942 alle inwoners van het gebied evacueren. Volgens tekeningen uit 1945 hoort een aantal gewapend betonnen bouwwerken met twee meter dikke muren tot het complex waaronder manschappenbunkers, groepsschuilplaatsen, bergplaatsen (voor water, levensmiddelen en dergelijke), een badinrichting, keukengebouw, commandopost, telefoongebouw en dergelijke. Bij Rijksdorp waren geen (overdekte) loopgraven aanwezig.

De Klip (stelling G)

Ten zuiden van de weg naar het Wassenaarse Slag gelegen, grotendeels behouden en nog goed herkenbare artillerie-commandopost, ofwel Artilleriebeabteilungsgefechtstand horende bij de kustverdediging van het Wassenaarse Slag. Het Baupunkt 202 kwam tot stand tussen circa 1942-1944. Vanwege de geschikte ligging onder de bomen en met een lage grondwaterstand, moesten in 1942 moesten alle inwoners van het gebied evacueren. Volgens tekeningen uit 1945 hoort er een aantal gewapend betonnen bouwwerken met twee meter dikke muren tot het complex waaronder manschappenbunkers, groepsschuilplaatsen, bergplaatsen (voor water, levensmiddelen en dergelijke), een badinrichting, keukengebouw, commandopost en dergelijke. Bij De Klip waren geen overdekte loopgraven aanwezig maar wel een gedekte trap naar de top van het duin.
Tot Rijksdorp en De Klip hoort de betonnen hospitaalbunker Baupunkt 203 met bouwnummer 7233, type 118 Sanitätsunterstand.

Stützpunktgruppe Katwijk en vliegveld Valkenburg

De Stützpunktgruppe Katwijk werd tussen 1943 en 1945 aangelegd ter verdediging van het belangrijke militaire vliegveld Valkenburg, de monding van de oude Rijn met spuisluis en ter verdediging van de kuststrook. Er kwamen twee kustbatterijen van de marine, de Batterie Noordwijk en de Batterie Katwijk Neu. De landmacht legde de batterij Katwijk Alt aan. Deze batterijen liggen niet in Wassenaar. Dit geldt wel voor een deel van de verdediging van vliegveld Valkenburg, waar rondom luchtafweergeschut (Flak) tot stand kwam. Het zuidelijke gedeelte van het vliegveld ligt op Wassenaars grondgebied.
Delen van de tankmuur en tankgracht en bijbehorende betonnen werken waaronder enkele flankerende mitrailleurkazematten aan de zuidgrens van Stützpunktgruppe Katwijk, landinwaarts van west naar oost vanaf strandpaal 90 en herkenbaar aan de zigzaglijn in het landschap. De muur is circa drie meter hoog en anderhalve meter breed. De tankgracht hoorde bij de verdediging van vliegveld Valkenburg. Het zigzag-verloop hangt samen met het bereik van het geschut dat bij de tanklinie hoorde om de muur, de gracht en eventuele accessen (wegen en paden) te verdedigen. Ook staan zeven zware bunkers (geschutskazematten) die deel uitmaken van Baupunkt 109, Stützpunkt XXXVIc L, een Schwere Luftwaffe Flakbatterie, gebouwd in 1945 als deel van Stützpunktgruppe Katwijk, op Wassenaars grondgebied.

Stützpunktgruppe Scheveningen

Deze Stützpunktgruppe hoorde van meet af aan tot de zwaartepunten van de Duitse kustverdediging. Aanvankelijk was er vooral een militair-strategisch belang. De haven van Scheveningen was uitvalsbasis van en hoofdkwartier voor alle eenheden van de motortorpedoboten, beter bekend als S-Boote. De S-boote werden gebruikt voor snelle acties op zee en richting Engeland. Hiervoor was er in Kijkduin een Mammut-radarpost opgericht. Ter verdediging werden er vanaf 1942 twee kustbatterijen van de marine aangelegd, Batterie Scheveningen Nord en Batterie Westduin. Na 1943 werd ook het politieke belang van Stützpunktgruppe Scheveningen groter. Sinds 1940 was het Nederlandse regeringscentrum Den Haag in gebruik bij de hoogste commando's van marine en landmacht. Het was het ook de zetel van rijkscommandant Seyss-Inquart. In 1942 werd voor hem op landgoed Clingendael in Wassenaar een grote bunker gebouwd, één van de imposantste bouwwerken uit de Atlantikwall-periode. Kenmerkend is de camouflage als boerenschuur (Heimatschutsarchitectur). Ter verdediging van de Reichscommandantur werd Clingendael in 1943 bij Stützpunktgruppe Scheveningen getrokken en nam de Waffen-SS de leiding over. Er kwam een zwaar bouwprogramma tot stand. Naast een extra luchtafweergeschut zoals de SS Flakbatterie Clingendael werden bunkers rondom de Grote Seyss-Inquart bunker aangelegd voor manschappen en verzorging, meest herkenbaar aan de letter R van Reichskommissar. Er kwam een landfront tot stand

met (anti)tankgrachten, (anti)tankmuren en draketandversperringen (tetraëders) en bijbehorende bunkers met zwaar geschut. Een deel van deze werken ligt op Wassenaars grondgebied.

Stützpunkt Clingendael (stelling E)
Restanten van Stützpunkt Clingendael, het door de Waffen SS verdedigde Clingendael inclusief Oosterbeek met de grote bunker van Reichscommandant Seyss-Inquart (in procedure bij RCE voor bescherming als rijksmonument) en bijbehorende verzorgingsbunkers, geschutsbunkers en manschappenonderkomens, gebouwd tussen 1942 en 1945, voornamelijk door de Reichsabteilung Siedlung und Bauten (en niet door de Organisation Todt zoals elders). Het betreft de Baupunkte 234, 235, 236,237, 238, 239 en 240 als onderdeel van het Stützpunkt Clingendael. De bunkers gemerkt met de hoofdletter R, horen bij de Reichskommissar. De Seyss-Inquartbunker had het bouwnummer R8732. Behalve de Seyss-Inquart bunker hoorden tot de bijzondere typen een hospitaalbunker, de commandopost van de Stützpunktgruppe, twee waarnemingsbunkers met pantserkoepels en aan de Duinenstraat de telefoonbunker voor verbinding met het achterland. Na de Tweede Wereldoorlog bleef Clingendael in gebruik bij het Nederlandse Ministerie van defensie.

Overige
Restanten van de tankmuur en tankgracht en bijbehorende betonnen werken aan de noordgrens van Stützpunktgruppe Scheveningen, landinwaarts van west naar oost vanaf ongeveer strandpaal 97 en herkenbaar aan de zigzaglijn in het landschap. De tankgracht hoorde bij de verdediging (landfront) van Stützpunktgruppe Scheveningen en Stützpunkt Clingendael. Het zigzag-verloop hangt samen met het bereik van het geschut dat bij de tanklinie hoorde ter verdediging van de muren en grachten en de eventuele accessen (wegen en paden). Er lagen drie bijbehorende bunkers op Wassenaars grondgebied.
Aan de Rust en Vreugdlaan, nabij de Rijksstraatweg, op grondgebied van Backershagen, ligt (vermoedelijk) een geschutskoepel.

Bijlage 8:

Criteria aanwijzing gemeentelijke monumenten

Wat is een monument?
In artikel 1n en 1h van de Erfgoedverordening Wassenaar 2016 is de definitie van een monument vastgelegd. De definitie van een monument is:
artikel 1n Monument:
onroerende zaak of terrein die deel uitmaakt van cultureel erfgoed.
Artikel 1h Cultureel erfgoed:
uit het verleden geërfde materiële en immateriële bronnen, in de loop van de tijd tot stand gebracht door de mens of ontstaan uit de wisselwerking tussen mens en omgeving, die mensen, onafhankelijk van het bezit ervan, identificeren als een weerspiegeling en uitdrukking van zich voortdurend ontwikkelende waarden, overtuigingen, kennis en tradities, en die aan hen en toekomstige generaties een referentiekader bieden.

Hieronder zijn deze criteria nader toegelicht.

1. Cultuurhistorische en wetenschappelijke criteria: het object in de geschiedenis

a **Nederzettingshistorie**
Het object is van belang als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke, en / of bestuurlijk ontwikkeling.

b **Historische waarde**
Het object is van belang vanwege een plaatselijk, regionaal en / of landelijk historisch gegeven, zoals bekende bewoners, beroepen, bijzondere activiteiten en / of gebeurtenissen.

c **Sociaal economische waarde**
Het object is van belang vanwege de bestemming die verbonden is met bijvoorbeeld een sociaalhistorische, economische, technische of religieuze ontwikkeling.

De cultuurhistorische en wetenschappelijke criteria bezien het object in de geschiedenis. Door aspecten van plaats, tijd en / of functie vormt het object een tastbare herinnering aan belangrijke historische gebeurtenissen of ontwikkelingen in de gemeente Wassenaar. Beelddragers van sociaal-culturele waarde op buurt/wijkniveau zijn lokaal van groot belang.

2A. Architectuurhistorische en esthetische criteria: het object als zodanig

a **Bouwstijl**
Het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant – al dan niet met plaatselijke variaties – en van belang vanwege zijn esthetische kwaliteiten.

b **Ontwerper**
Het object is van bijzonder belang voor het oeuvre van een bouwmeester, architect, interieur, tuin- of stedenbouwkundige ontwerper of een beeldend kunstenaar.

c **Bouwtype**
Het object is van belang als goed voorbeeld van een functionele en / of typologische ontwikkeling.

d **Detaillering**
Het object is van belang vanwege het bijzonder materiaalgebruik, detaillering, kleurgebruik en / of de ornamentiek.

e **Interieur**
Het object is van belang vanwege de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur (onderdelen), of vanwege bepaalde interieuronderdelen.

f **Bouwtechniek**
Het object is van bijzonder belang voor de geschiedenis van de architectuur, bouwhistorie en / of bouwtechniek.

De architectuurhistorische criteria bezien het object als zodanig. Het object dient karakteristiek te zijn voor een bepaalde periode, een bepaalde architect of een bepaalde functie. De toegepaste detaillering en / of nog aanwezig interieuronderdelen en / of aspecten van bouwtechniek kunnen in belangrijke mate bijdragen aan de monumentwaardigheid van het object.

2B. Bouwhistorische criteria: het object en zijn bouw-, verbouwings- en gebruiksgeschiedenis

a **Bouw- en verbouwingssporen**
Het object is van belang vanwege de aanwezige bouw- en verbouwingssporen.

b **Materiaal (gebruik)**
Het object is van belang vanwege het bijzondere materiaal(gebruik).

c **Bouwtechniek**
Het object is van belang vanwege de bijzondere constructie (wijze), bouwwijze of bouwtechniek.

d **Structuur**
Het object is van belang vanwege de (historische) gegroeide structuur.

e **Wetenschappelijke bron**
Het object is van belang als wetenschappelijke bron.

f **Bouwhistorische verwachting**
Het object is van belang vanwege de verwachting dat het aan één of meer van de bovenstaande bouwhistorische criteria voldoet. Deze verwachting dient gebaseerd te zijn op een bouwhistorische inventarisatie c.q. verkenning.

De bouwhistorische criteria plaatsen het object in zijn bouw- verbouwings- en gebruiksgeschiedenis. Het object dient een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de kennis over de bouwgeschiedenis, bouwtechniek en historische ontwikkeling van de gemeente Wassenaar. Aspecten als bouwmassa, gevels, constructie, structuur, materiaalgebruik en bouwtechniek evenals (interieur)afwerking inclusief (sporen van) wijzigingen en toevoegingen kunnen hiervoor relevante informatie opleveren.

3. Ensemblewaarde: het object in zijn omgeving

a **Concept**
Het object is een beeldbepalend onderdeel van een belangrijk stedenbouwkundig en/of landschappelijk concept.

b **Gegroeid geheel**
Het object is onderdeel van een historische gegroeid stedenbouwkundig en / of landschappelijk samenhangend gebied en speelt daarbij een beeldbepalende rol.

c **Verkaveling**
Het object is van bijzondere betekenis vanwege de wijze van verkaveling, inrichting of fysische gesteldheid van het perceel.

d **Ensemble**
Het object heeft een ensemblewaarde in relatie met de omringende bebouwing of met park / tuin, groenvoorzieningen, wegen, wateren, en / of bodemgesteldheid. Er is sprake van een ruimtelijk-functionele relatie tussen de onderdelen onderling.

e **Silhouet**
Het object is van bijzondere betekenis voor het aanzicht van streek, stad, dorp of wijk.

De stedenbouwkundige criteria plaatsen het object in zijn omgeving. Het object dient karakteristiek te zijn voor de ruimtelijke en structurele ontwikkeling van het dorpscentrum, de villawijken en het buitengebied.

Naast de bovenstaande intrinsieke criteria worden de criteria gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid meegewogen, die een verbijzondering zijn van deze vier criteria.

4. Gaafheid: ongeschonden de tijd getrotseerd

A **Omgeving**
Het object is van belang in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

B **Hoofdvorm**
Het object is van belang vanwege de architectonische kwaliteit van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken en tuinaanleg en dergelijke).

c **Detaillering**
Het object heeft een meerwaarde vanwege de architectonische gaafheid van de detaillering van ex- en / of interieur.

5. Herkenbaarheid

Er is sprake van visuele herkenbaarheid van de oorspronkelijke functie, ruimtelijke setting en het ontwerp. De oorspronkelijke functie is herkenbaar en / of beleefbaar. De cultuurhistorische en/of architectuurhistorische waarde is afleesbaar en / of begrijpbaar. Het is duidelijk hoe het oorspronkelijke gebouw eruit zag en / of gefunctioneerd heeft.

6. Zeldzaamheid: spaarzaam bewaard gebleven

Het object is van belang vanwege architectuur- en bouwhistorische, stedenbouwkundige, typologische of functionele zeldzaamheid, eventueel verbonden met een bijzondere ouderdom. Dit belang kan, na vergelijking met andere vergelijkbare overgebleven objecten van nationaal, regionaal of lokaal belang zijn.

Voor de waardering van de *spaarzaam bewaard gebleven objecten* is de grootte van het vergelijkingsgebied maatgevend: betreft het een zeldzaamheid op gemeentelijk, regionaal of (inter)nationaal niveau. In deze afweging dient te worden meegenomen, dat naarmate er sprake is van grotere zeldzaamheid de gaafheid minder zwaar weegt en omgekeerd. Met name bij de villa's speelt dit aspect een belangrijke rol, gezien het grote aantal vergelijkbare objecten. De criteria zullen alle zwaar gewogen worden, terwijl bij typen die spaarzaam in de gemeente voorkomen de weging licht(er) mag zijn.

Bijlage 9: Archeologische beleidskaart

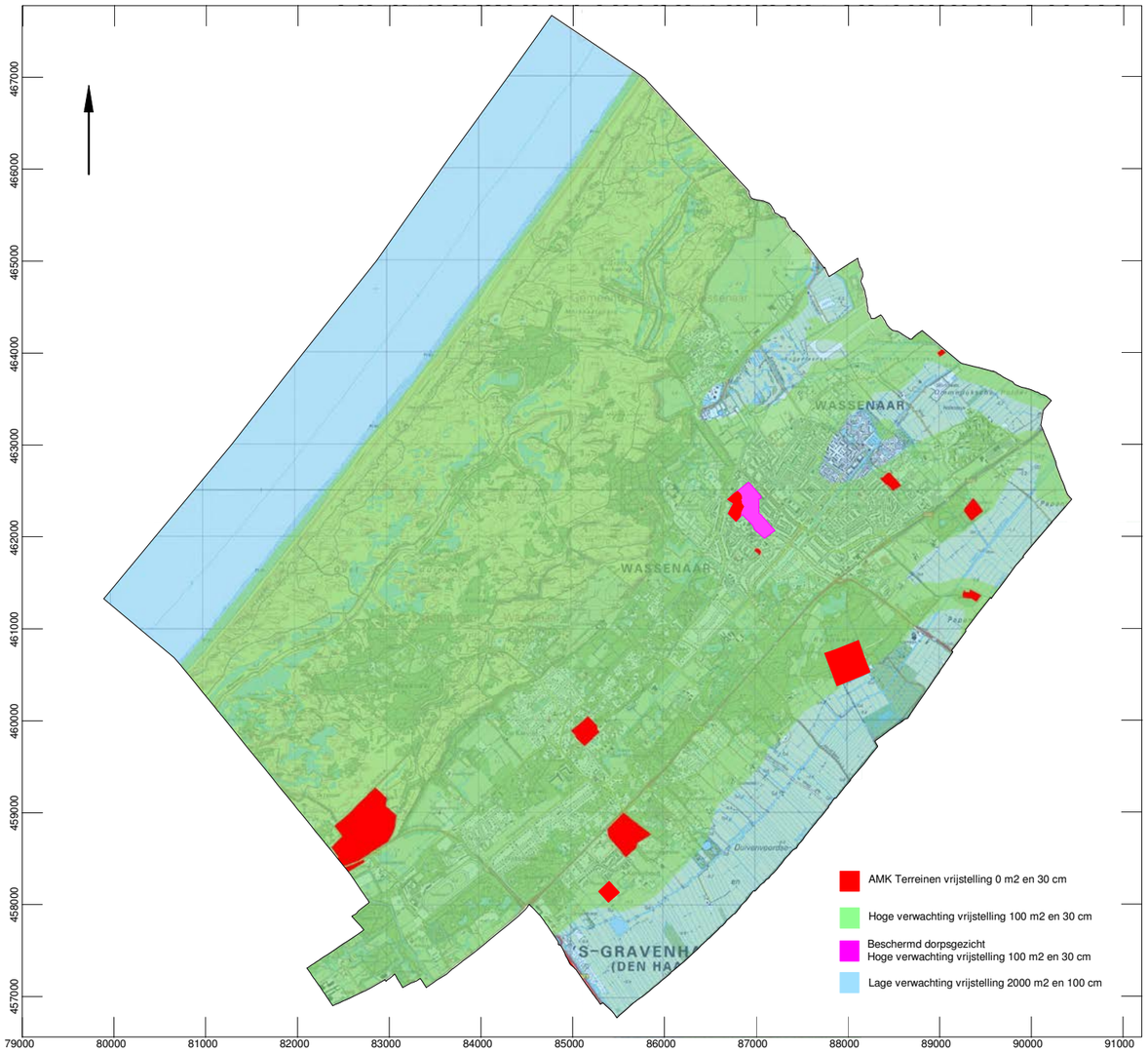

Voor de actualisatie van de archeologische beleidskaart zijn de officiële AMK-kaart van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (versie juli 2014) en Cultuurhistorische Waardenkaart van de Provincie Zuid-Holland (januari 2017) gebruikt.

Bijlage 10: Verslag bijeenkomst met maatschappelijke organisaties over het uitvoeringsprogramma bij de erfgoedvisie gemeente Wassenaar

20 december 2017
Aanwezig: Kees Neisingh, Peter ten Arve, Leo Dubbelaar, Marijke Vrijenhoek, Judith Niessen, Geert Boogaard, Wim Tordoir, Jennifer Swaak (gem. Wassenaar), Carla Scheffer (gem. Wassenaar), Rob Janmaat (vz)

Intro

Na de voorstellingsronde licht Carla Scheffer het proces rond de Erfgoedvisie en het bijbehorende Uitvoeringsprogramma toe. Na het participatietraject is de concept-Erfgoedvisie door de gemeenteraad vrijgegeven voor inspraak. Dat was in het afgelopen najaar. Inmiddels wordt er gewerkt aan het uitvoeringsprogramma. Hiermee worden de voornemens uit de visie concreter gemaakt.

Voor dat doel is deze bijeenkomst georganiseerd, en dan speciaal rond de bouwstenen 'Erfgoed als sterk merk' en 'Samen aan de slag'. De vraag is hoe we met elkaar kunnen zorgen dat het erfgoed bijdraagt aan het sterke merk Wassenaar – Landgoed aan zee. Wat is daarvoor nodig? Het gaat hierbij om profilering van Wassenaar naar de eigen bewoners en naar buiten toe voor recreatie en toerisme. Wassenaar heeft immers een belangrijke functie voor recreatie in de regio.

Monumenteigenaren

Mevrouw Vrijenhoek mist in de Erfgoedvisie de bewoners en met name de monumenteigenaren. Zij zijn de ambassadeurs voor Wassenaar. Zij kunnen hun huizen openstellen, er over vertellen, en hierin een grote rol spelen. De eigenaren kunnen beter betrokken worden door hen bijvoorbeeld allen de monumentennieuwsbrief toe te sturen. Het gaat dan ook om de eigenaren van de monumenten die op de GIP-lijst staan. Als de communicatie met deze laatste groep weer wordt opgepakt, kunnen ze ook worden uitgenodigd om zich te abonneren op de monumentennieuwsbrief. De aanwezigen zijn namelijk allemaal positief over de inhoud van de nieuwsbrief.

De heer Ten Arve vertelt dat het geregeld gebeurd dat hij wordt benaderd door nieuwe bewoners van monumenten. Zij willen graag meer weten over het pand waar ze in zijn getrokken. Daar is belangstelling en betrokkenheid te zien, dat is een goede basis. Mevrouw Niessen weet dat er ook monumenteneigenaren zijn die willen restaureren en voor dat doel ook naar oude foto's vragen. Helaas is er bij de gemeente onvoldoende capaciteit om met zo'n eigenaar door het pand te lopen en adviezen te geven. Dat kan helpen om het onderhoud op peil te houden of bijvoorbeeld om zichtlijnen in een park te herstellen.
Voor dat doel is er ook veel kennis in de maatschappij. Er zijn vrijwilligers met kennis, maar ook voor hen is er een tijdslimiet. Iedereen doet het in z'n vrije tijd, en de specialistische kennis over onderhoud ontbreekt. Dat mag niet worden verwacht van de 'participatiemaatschappij'.

De gemeente zou een lijst kunnen aanleggen van mensen die goed zijn onderlegd in monumenten en cultuurhistorie, of die heel goed in hun weg weten te vinden in het archief. Hier kunnen mensen die op zoek zijn naar informatie naar worden verwezen. Zij kunnen dan mensen inschakelen, al dan niet tegen betaling. Dit zou je ook kunnen professionaliseren.

Het is niet altijd eenvoudig om je weg te vinden in het archief. Er is één archivaris voor Wassenaar en Voorschoten, die is heel goed, maar niet altijd beschikbaar. En een bezoeker van een archief heeft wel begeleiding nodig bij het zoeken naar stukken. Er is ongelooflijk veel gepubliceerd.

Mevrouw Vrijenhoek pleit ervoor om een brief te sturen naar monumenteigenaren: bent u er van bewust dat u in een monument woont, wilt u meer weten, meer informatie, kom dan langs. En dat moet je niet één keer doen, dat moet je follow-up geven. Dan kun je meer betrokkenheid creëren.
In het verleden zijn er fiets- en wandeltochten langs monumenten georganiseerd. Dat was een succes, maar is verwaterd. Hier zouden monumenteigenaren voor kunnen worden gevraagd: wilt u hier aan meedoen en evt. uw huis openstellen. Dit werd gedaan in groepen van 10 – 15 personen, zonder een gids. Bij elk huis werd de groep ontvangen door een gastheer of gastvrouw.

De heer Boomgaard pleit er voor om de vraag naar betrokkenheid te koppelen aan een belang. Bijvoorbeeld: een monument heeft een extra waarde ten opzichte van 'normale' huizen. Het is het dan ook waard om er in te investeren. Misschien geeft dat ook de motivatie om meer te gaan verdiepen.

Mevrouw Niessen vult aan: het kan ook gestimuleerd worden door de verhalen over panden te vertellen. Dat maakt nieuwsgierig. En als je er meer van weet, ga je er ook beter voor zorgen. Daarom zou het goed zijn om een rubriek op te hangen aan de huizen op de GIP-lijst. Er is al een boekje over, maar herhaling in de hah-krant is goed. Die wordt goed gelezen.

Coördinatie gidsen

Er zijn verschillende gidsen actief in Wassenaar. De heer Ten Arve leidt groepen rond. Anderen doen dat. Er komen geregeld vragen bij de cultuurhistorische vereniging vragen binnen voor rondleidingen. Er is daar niet een centrale plek voor. Ook valt op dat het nog niet de gewoonte is voor de verschillende organisaties om elkaar op de hoogte te houden. Er is daarvoor ook geen centrale website. Er worden digitaal wel veel vragen gesteld, onder meer binnen bij de Cultuurhistorische vereniging.
In de praktijk blijkt dat er niet veel behoefte is aan een centrale vraagbaak. Er is weinig aanloop bij het historisch informatiepunt.

Centra

Er zijn nu twee cultuurhistorische 'centra': de bibliotheek en de Warenar. Als het goed gaat komt daar een derde bij in de vorm van een nieuw museum voor cultuurhistorie. De heer Ten Arve pleit voor een clustering van deze centra, in combinatie met het Brandweermuseum. Dat hangt van de gemeente af. Het museum verkeert nog in een startfase. Het zou een informatiepunt kunnen worden, een centraal punt.

Educatie

Er gebeurt nog weinig met educatie. Scholen hebben een vol programma. In het kader van de Open Monumentendag is met vier scholen een programma gedraaid. Hier is een quiz bij ingezet, dat was een succes. Volgend jaar moet dit naar meer scholen worden uitgebreid. Van veel scholen worden er wandelingen naar een monument en naar de bunkers met 8e-groepers georganiseerd. Dat wordt met gidsen van de Cultuurhistorische vereniging uitgevoerd.
In het historisch curriculum kun je in Wassenaar heel veel onderdelen zichtbaar maken: de vroege bewoning, de 80-jarige oorlog, de Tweede Wereldoorlog, etc. Samen met de gemeente zou je hierover een ondersteunend lesboek bij kunnen maken. Mogelijk zijn hier ook subsidies voor te vinden. Het zal niet eenvoudig zijn om dat door de bestaande verenigingen te laten organiseren en uitvoeren. Daarvoor ontbreekt de continuïteit.

Platform?

Wat hier ook bij speelt is dat er veel verschillende organisaties actief zijn rond erfgoed. Die communiceren nog niet altijd even goed samen. Hoe dat beter kan, is nog niet eenvoudig. Kan de klankbordgroep hier een rol in spelen?
De klankbordgroep is in het leven geroepen om te adviseren, dat is nog geen platform. Een nieuw platform zou wel kunnen coördineren, om te voorkomen dat er te veel hapsnap gebeurt. Dat geldt voor rondleidingen, voor de zichtbaarheid op internet.

Ook de buurtverenigingen kunnen meer betrokken worden. Met alle buurtverenigingen worden drie bijeenkomsten per jaar georganiseerd. Dat zijn uitgelezen avonden om te informatie te verstrekken over erfgoed.

Monumentenprijs

Sinds enkele jaren is er een monumentenprijs. Bij de uitreiking zie je altijd dezelfde groep. De monumentenprijs leeft niet, de communicatie laat te wensen over. Als je monumenten aandraagt voor de prijs, hoor je niks meer. Het schort in de organisatie van de prijs. Bij het vermelden van een monument wordt het adres niet genoemd. Bij de uitreiking van de prijs wordt de architect van een restauratie niet uitgenodigd.

Je zou meer kunnen doen met de prijswinnaar, inpassen in een programma. Bij het zoeken naar geschikte nominaties kun je alle panden op de GIP-lijst benaderen. Op die manier kun je ze ook meer betrekken.
Het zou ook goed zijn om de jury te wisselen, met een vaste voorzitter (wethouder). Het is prima als de gemeente het blijft organiseren. Zo houdt de wethouder ook feeling met de thematiek.

GIP-lijst

De heer Tordoir spreekt zijn verbazing uit over de communicatie rond de GIP-lijst. Hij heeft hier na 2009 niets meer over vernomen. Ondertussen is hij aan de weet gekomen dat zijn huis van de GIP-lijst is afgevallen. Daar is hij boos over. Hij heeft er een brief over geschreven, maar geen echt antwoord gekregen. Hij is van mening dat iedereen een brief zou moeten krijgen over de stand van zaken van de GIP-lijst en wat dit betekent. Ook binnen de Klankbordgroep is gedeeld dat de communicatie hier over te kort is geschoten.

Tot slot

Wat moet de meeste prioriteit krijgen? Begin bij de basis: schrijf monumenteigenaren aan. Biedt diensten aan, aan de monumenteigenaren. Laat zien wat er is. Niet alleen denken vanuit enthousiasme, maar vanuit een belang (zodat enthousiasme wordt opgewerkt). Open Monumentendag kan een belangrijke tool zijn: betrek ons. En graag meer samenhang tussen alle actieve organisaties.

Colofon

Deze uitgave is tot stand gekomen met medewerking van
Communicatiebureau de Lynx
Jongste Projectmanagement & Advies
Netwerk Steunpunten – Cultureel erfgoed
TasT, projecten voor tastbaar erfgoed

De afbeeldingen in deze publicatie zijn afkomstig van
ANWB
Flos Vingerhoets Illustrations
Gemeentelijke Beeldbank,
SteenhuisMeurs
TasT, projecten voor tastbaar erfgoed

Auteur
Drs. C. Scheffer

Samenstelling
Werkorganisatie Duivenvoorde

Januari 2018